

FORDULAT 20

TÁRSADALOMELMÉLETI FOLYÓIRAT

TARTALOM

ADÓSSÁG/TÁRSADALOM

10

David Graeber

Adósság, erőszak
és személytelen
piacok

48

Colin Crouch

Privatizált
keynesianizmus

72

Wolfgang Streeck

A demokratikus
kapitalizmus
válságai

98

A kapitalista tigris
és a kiigazító állam
*Beszélgetés
Wolfgang Streeckkel*

108

Nagy Réka

Eladósodottság
mint társadalmi
kötelék

KRITIKAI RECENZIÓK

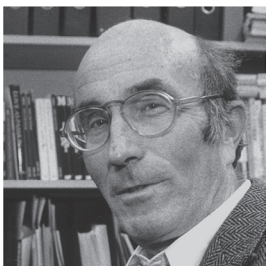

116

Balázs Ádám

Szent Pál, rövid-
záratokban

KRITIKAI TANULMÁNYOK

122

A jövő
a döntésektől függ
*Interjú Niklas
Luhmann-nal*

ADÓSSÁGOK ÉS CSAPDÁK

BEVEZETŐ A *FORDULAT* 20. SZÁMÁHOZ

Legalább egy dologra mindenképp megtanította az embereket a globális válság: milyen fontos szerepet is játszik az életük minden szintjén az adósság. A hitel, ami még 2007 előtt mint lehetőség jelent meg az emberek és országok számára, és egyben a jövőbe, a piacba és saját magukba vetett bizalmuk monetáris leképeződése volt, hirtelen csapdává vált. Az eladósodott amerikai lakástulajdonosok jelentős hányada fizetésképtelenné vált, és az ennek folyományaként kitört pénzügyi válság többek között a pénzpiacokon keresztül számos országot magával rántott: így például a meggyengült forintárfolyam több ezer magyar háztartásnak növelte kifizethetetlen szintekre a devizaadósságát, ezzel magával hozva házuk, vagyonuk, otthonuk elvesztésének – csöppet sem Magyarország-specifikus – rémképét.

A válságkezelés költségeit átvállaló kormányzatok abban a látszólag paradox helyzetben találták magukat, hogy miután társadalmisították a piaci szereplők, elsősorban a pénzügyi szektor veszteségeit, ugyanaz a pénzügyi szektor hitelezőként bünteti őket az ennek következtében hatalmas szintre emelkedő államadósság miatt, lényegesen megdrágítva a refinanszírozás költségeit. Mindez számos európai állam effektív politikai autonómiájának megkérdőjelezéséhez vezetett. Az Európai Monetáris Unió a finanszírozási nehézségekkel küzdő tagjainak nyújtott mentőcsomagokon keresztül egy szövetség elvileg egyenlő tagjait hitelezőkre és adósokra osztotta. Az alá-fölé rendeltség hierarchikus viszonya pedig olyan feszültségeket gerjeszt mind a politikai vezetők, mind az átlagállampolgárok szintjén, amelyek már az európai integráció egészét fenyegetik.

A válsággal az adósság felvételének és törlesztésének viszonylag személytelen, hétköznapi, majdhogynem technikai kérdése nagyon erős politikai és morális töltetet kapott, ami a hitelező és az adós kapcsolatának és az adósság felelősségének újragondolására késztet, legyen az egy személy és egy bank, egy állam és a pénzügyi szektor, vagy egy állam és egy másik állam közötti viszony. Az adósság intézménye mindig is többet jelentett pusztán üzleti viszonyról: magában foglalja az egyenlőtlenégből fakadó politikai problémákat, valamint a felelősség és az erény morális kérdéseit. Ezt őrzi a múlttól, például az adósrabszolgaság intézményéről való tudásunk, és számos esetben a nyelvhasználatunk is.¹

A válság a társadalomtudományok figyelmét is ráirányította arra, hogy milyen komplex és kiemelt szerepet is játszik az adósság a társadalomban mind az emberek hétköznapi, mikroszintű kapcsolataiban, mind pedig az egész társadalom stabilitását és fejlődési irányát illetően. A *Fordulat* 20. száma azzal próbál hozzájárulni ehhez a

---

1 Ennek talán legszembetűnőbb és a válság kapcsán szinte közhellyé vált példája, hogy a német nyelv egyetlen szót használ az adósság, a kötelezettség és a bűn jelölésére. De elég csak az adóssággal kapcsolatos magyar nyelvhasználatra gondolni, hogy érezzük a szavak etikai töltetét.

folyamathoz, hogy válogatást közöl az adósság társadalmi szerepéről értekező legfrissebb kritikai antropológiai, szociológiai és politikai gazdaságtani irodalomból.

David Graeber írásában több mint 5000 éves perspektívában tárja fel, milyen szerepe volt az adósságnak az emberek közötti kötelezettségek alkotta kapcsolatok megteremtésében, amelyek hálózata felépíti magát a társadalmat. Fő állítása szerint nemcsak a pénz kialakulása köthető az adósságok elszámolásához (szemben a csere fontosságát hangsúlyozó nézetekkel), de az adósság és érték viszonya szerinte alkalmasabb egy a társadalmat leírni és magyarázni kívánó elmélet kiindulópontjaként, mint az általában vizsgált egyén és társadalom szembeállítása. Írása segíthet újraértékelni és megérteni az adósság implikálta viszonyok jellegét a személyes szinttől egészen a nemzetközi viszonyokig.

Szintén az adósság társadalmi relációkat meghatározó jellegéről ír könyvében Richard Dienst, amelyről Nagy Réka recenzióját olvashatjuk. Áttekintve a legkülönbözőbb vetületeket, ahogy az adósság átszövi és meghatározza a mai társadalmakat, Dienst az eladósodás normatív újraértelmezése és az adósság rendszerének átszervezése mellett érvel.

Az adósság társadalmi szerepe nemcsak személyközi szinten igényel újraértelmezést, tágabb politikai jelentőséggel is bír, amint arra e számunk két további szerzője figyelmeztet. Colin Crouch tanulmányában azt írja, hogy az elmúlt évtizedek meghatározó közpolitikai rezsimje, amelyet ő privatizált keynesianizmusnak nevez, és amely biztosította a kapitalista gazdaságok stabilitását az 1970-es évek után, alapvetően az eladósodásra épül. Wolfgang Streeck német szociológus, a nagy hírű Max Planck Institute politikai gazdaságtannal foglalkozó műhelyének vezetője pedig a demokrácia és a kapitalizmus nehézkes kapcsolatáról, ellentétes logikájáról, és az ezeket kibékíteni igyekvő 20. századi rezsimekről ír. Lehengerlő elemzésében kiemelt szerepet kap az adósság mind magán, mind pedig állami formájában, mint ami lehetőséget teremt a konfliktusok elodázására és a pillanatnyi béke megvásárlására, ugyanakkor új konfliktusokat is szül és új felosztásokat teremt. A múlt elemzése mellett mind a két szerző kitér arra, hogyan látják az állam szerepének, a vállalatok, a közszféra és a civil társadalom viszonyának változását és az aktuális politikai konfliktusok kimenetelét az adósság rendszerének válsága után. Legutóbbi budapesti látogatása alkalmával lehetőségünk volt Streeck professzorral egy interjút is készíteni, amelyben az adósságválság aktuális kérdései mellett többek között a társadalomelméleti hagyományról, a politikai cselekvés formáiról és a kritikai demokráciaelmélet szükségességéről beszélgettünk.

Az Adósság/Társadalom című blokk után még két írást közlünk a *Fordulat* 20. számában, amelyek, bár sok szempontból különbözőek, egyaránt elismert gondolkodók történelemmel és modernitással kapcsolatos eszmefuttatásait mutatják be.

A radikális francia filozófus, Alain Badiou 1997-ben írt könyvet Szent Pálról, amelyet immár magyarul is olvashatunk. Balázs Ádám recenziójából megtudhatjuk, mit üzennek az

első században írt páli levelek egy kommunista gondolkodónak az 1990-es évek végén, és mit üzenhetnek nekünk 15 évvel később.

A lapszámot a huszadik század egyik jelentős társadalomtudósával, Niklas Luhmannal készült interjúval zárjuk. Rudolf Maresch 1993-ban készített interjút az öt évvel később elhunyt szociológussal, amelyben társadalmi mozgalmakról, 1968 örökségéről, a feltörekvő szélsőjobbról és rendszerelméletének alakulásáról kérdezi Luhmannt.

A *Fordulat* 20. száma szövegeinek publikálásától azt várjuk, hogy a múlt újraértelmezésével és bizonyos kérdések perspektívába helyezésével segíthetünk a legaktuálisabb politikai és társadalmi kérdések értelmezésében. Reméljük, hogy Olvasóink hasznosnak és elgondolkodtatónak találják majd az itt leírtakat, és újra és újra eszükbe fognak jutni, amikor híreket olvasnak vagy a barátaikkal beszélgetnek. Ha sikerül ezt elérnünk e számunkkal, akkor nem maradunk adósok semmivel.

Csurgó Dénes

1246	739	69	17	278	228
5	85A	85A	170	176	FK0
4	84A	85B	210	140	FK3
3	83A	85A	21A	14	FK0
2	82B	84A	210	11A	FK3
1	33050	33070	3420	34100	FK3
H	26+	26+	31+	22+31	72 3141
3	3359	3371	3399	3390	72 3141
HL	257A	2571	2593	2590	72 3043
LL	3179	3171	3191	3190	72 3043
LS	2913	2943	2919	2700	2773 2700
	SH2	SH7	SH4	SHK	SHN
	GG1	JAG2	MG2	MG2	AL2+
NO					
OR					
OS					
OL					
L					
H	3126	3136	3141	3000	3000
	4239	4129	4020	3700	3700
H	3462	4040	32090	2000	2000
L	3329	3380	37600	2100	2100
L	3410	3059	37600	2000	2000
H	190+	450+			

1.3.3.4
 1.3.3.4

ADÓSSÁG/TÁRSADALOM

David Graeber

ADÓSSÁG, ERŐSZAK ÉS SZEMÉLYTELEN PIACOK

POLÁNYISTA MEDITÁCIÓK

Eredeti tanulmány: Graeber, David (2009): Debt, Violence and Impersonal Markets: Polanyian Meditations. In: *Market and Society, The Great Transformation Today*; Szerk.: Hann, Chris – Hart, Keith. Cambridge University Press: 106–132.

David Graeber polányista meditációi a piaci ideológia gyökereinek a feltárására tesznek – meglehetősen eredeti módon – kísérletet. Graeber érvelésének az értékelmélet, a csere antropológiai irodalma, valamint a legszélesebb értelemben vett gazdaság- és világtörténelem képezi a keretét. Az érvelés középpontjában adósság és érték viszonya áll, amelyet a szerző alkalmasabb elméleti kiindulópontnak tart egyén és társadalom megszokott szembeállításánál. Adósság és érték ellentéte két eltérő társadalomképet alapoz meg. Graeber szerint, amit társadalomnak nevezünk, értelmezhető (gyakran kölcsönös) kötelezettségek különböző formáin alapuló személyközi kapcsolatok végtelen hálózataként, és ugyanígy értelmezhető az emberi kreativitás és értékrealizáció arénáit magába foglaló elképzelt totalitásként is. Társadalmi kötelezettségek minden esetben személyközi kapcsolatok keretein belül jönnek létre, ezek a diádkapcsolatok pedig igencsak eltérő alapokon működhetnek (egyesek egy hétköznapi kommunisztikus logikán, mások a hierarchia precedenslogikáján, megint mások a kiegyensúlyozott és reciprok, vagy versengő csere logikáján alapulnak). Az adósság is ilyen társadalmi kötelezettség, amelynek mértékét azonban pontosan meg lehet állapítani, fel lehet becsülni a pénz mint számszerűsíthető és absztrakt közvetítő segítségével. A pénz tehát kettős jelleggel bír. Egyrészt szimbólum, amely társadalmi viszonyokat és kötelezettségeket, emberek egymás iránti jogait és kötelességeit fejezi ki, jelképezi. Másrészt egy elvont, mennyiségi arány, amely tárgyak közötti viszonyokat fejez ki, függetlenül a partikuláris tranzakcióban részt vevő személyektől, és ilyen értelemben úgy viselkedik, mint egy árucikk. Graeber egy nagy ívű, kísérleti, és igen eredeti történeti periodizáció körvonalait rajzolja meg annak alapján, hogy az egyes történelmi periódusokban elsősorban emberek közti viszonyokat kifejező jelképpénz (virtuális hitelpénz) vagy tárgyak közti viszonyokat kifejező árucikkpénz (érmepénz) dominanciája jellemző. Graeber különösen a háború és az erőszak központi szerepét hangsúlyozza az egyik pénzforma másikkal történő felváltásában. Ezzel összhangban az adósság különböző ideológiáit az erőszakkal létrehozott és erőszak által fenntartott emberi kapcsolatok morális típusú legitimitációjának igen hatékony (manapság is előszeretettel alkalmazott) eszközeiként tárgyalja, újszerű szempontokat kínálva annak megértéséhez, hogy miért is lehet hatékony egy ilyen típusú legitimitáció.

Ha a Nagy átalakulás egy évszázad múlva sem merül feledésbe, akkor minden bizonnyal a nagy liberális mítosz ellenirataként fognak rá emlékezni. A mítosz alapja természetesen az a feltevés, hogy az „önszabályozó piacok” bizonyos értelemben természeti jelenségek, amelyek állami korlátozás hiányában, önmaguktól jönnek létre. Polányi munkája azt az időszakot vizsgálja, amelyben ez az ideológia először megjelent, és meggyőzően mutatja

ki a kormányzati beavatkozás központi szerepét az „önszabályozó piacok” megteremtésében és fenntartásában.

Nem különösebben szükséges hangsúlyozni, hogy a mai neoliberais korszakban Polányi meglátásai fontosabbak, mint valaha. Az ideológia, melynek napját Polányi leáldozóban látta a negyvenes években, különös erővel tért vissza, és a föld legsebezhetőbb lakóin tesz erőszakot jelenleg is. Ezzel párhuzamosan, többek között a szellemi irányzatok terepén végbemenő drámai átalakulásoknak köszönhetően, a Polányiéhoz hasonló nagy, átfogó elméletek kegyvesztetté váltak az úgynevezett ellenzéki értelmiség köreiből. Mindez nem zárja ki, hogy a neoliberalizmus teoretikusai – legalábbis a szofisztikáltabbak – készségesen átvegyék Polányi bizonyos megállapításait. A legtöbben örömmel elismerik, hogy „a piacról” nem empirikusan megragadható valóságként, hanem a valóság bizonyos aspektusait figyelembe vevő, másokat szándékosan ignoráló absztrakt modellként kéne beszélni, mint ahogy egyetértés van abban is, hogy folyamatos politikai munkát igényel azoknak a feltételeknek a biztosítása, amelyek között modell és valóság hasonlósága megteremthető. Közpolitikai tanácsadóként azonban ugyanezek a közgazdászok hajlamosak változtatni nézőpontjukon, és nyugodt lelkiismerettel jelentik ki, hogy „a piac” – absztrakt modellből egyfajta félistenné lényegülve át – lesújt majd mindazokra, akik nem veszik figyelembe szuverén kívánalmait.

Értelmetlennek látszik kritizálni ezeket az érveket, hisz a logikus értelem nem tűnik követelménynek velük kapcsolatban. Ennek ellenére úgy vélem, hogy hasznát vehetnének néhány új elméleti nézőpontra, már csak azért is, mert az, ahogyan a jelent fogalmilag megragadjuk, meghatározza, hogy hogyan tudjuk elképzelni annak alternatíváit. Polányi egy olyan történelmi pillanatban írt, amikor úgy tűnt, hogy maguk az önszabályozó piacokat létrehozó kormányzatok késznek mutatkoznak túllépni ezeken az intézményeken. Manapság látjuk, amint ugyanezek a szociáldemokrata rezsimok járnak az élen a szociális védőháló szétszaggatásában, az antikapitalista mozgalmak pedig egyre távolabb kerülnek a gondolattól, hogy az állam – amely végül is alapvetően az erőszak megszervezésének az eszköze – segíthet bárminek is a megoldásában.

Ebben az esszében néhány javaslatot szeretnék tenni azzal kapcsolatban, hogy hogyan is kezdhethetünk el újragondolni Polányi gazdaságtörténelmi megközelítését ebből az övétől eltérő történelmi távlatból. Ennek érdekében új fogalmakkal kell kiegészítenünk, és bizonyos mértékben helyettesítenünk Polányi megkülönböztetéseit a reciprocitás, a redistribúció és az árucseré, illetve a speciális és általános rendeltetésű pénz között, továbbá különbséget kell tennünk aközött, amit „emberi gazdaságoknak” fogok nevezni, és a piac olyan fajtái között, melyek közül néhányat hitelintézmények, másokat pedig a nemesfémek személytelen cseréje dominál. Utóbbiak esetében a háború és az erőszak szerepét vizsgálnám meg közelebbről, ugyanis ezeket látom az egyik piactípus másikkal

történi felváltása mögött meghúzódó központi tényezőknek.¹ A pénz története szolgálja azt a legegyszerűbb kiindulópontot, ahonnan megkezdhető ennek a történetnek a rekonstruálása.

ÉRTÉK ÉS ADÓSSÁG ELLENTÉTE

Az itt javasolt gazdaságtörténettel kapcsolatos megközelítésnek általánosabb elméleti implikációi vannak. Részletes kibontásukhoz nem ez a megfelelő hely, mindenesetre nekem úgy tűnik, hogy egyén és társadalom tiszteletre méltóan régi, és mára már nagyrészt meghaladott ellentéte helyett alkalmasabb kiindulópontként szolgálhat számunkra érték és adósság ellentéte: utóbbi diadikus viszonyok olyan hálózataira vonatkozik, melyek a lekötöttség különböző (általában kölcsönös) formáira épülnek, előbbi pedig az emberi kreativitás megvalósítását célzó virtuális arénák teremtését takarja.

Ez a kijelentés azonban homályosnak tűnhet. Talán az a legjobb módja, hogy tisztázzuk, ha elmagyarázom, hogyan jutottam el a megfogalmazásáig.

2001-ben írtam egy könyvet, amelyben egyebek mellett a marxi értékelmélet néhány problémájára próbáltam megoldást találni. A könyv központi állítása az volt, hogy a megkülönböztetés, amelyet a gazdasági értelemben vett „érték” és a társadalmi értelemben vett „értékek” között teszünk, a munka kommodifikációjának a problémája körül forog. Azokban az esetekben, amikor az emberi energiák és erőfeszítések profit vagy bér megszerzésére irányulnak, az érték törvénye alatt álló „gazdaság” vagy „piac” szférájában találjuk magunkat. Ezzel szemben másfajta tevékenységeink, amelyek például a vallással, politikával vagy a háztartással kapcsolatosak (a házimunka talán a fizetetlen munka legfontosabb formája az iparosodott társadalmakban), mintha hirtelen az „értékek” szférájában találják magukat, pontosan ott, ahol az emberek „családi értékekről”, vallásos meggyőződésről, politikai idealokról, a szépség vagy a haza szeretetéről és hasonló dolgokról kezdenek beszélni. Mindezek olyan elköteleződéseknek tűnnek, amelyeket jobb a piac fertőjétől távol tartani. Ezek az értékek ugyanakkor egyedinek, egymással összemérhetetlennek is tűnnek. Abszurd próbálkozás lenne matematikai formulát keresni annak kiszámolásához, hogy a személyes integritás milyen mértékű feladása fogadható el művészeti céljaink megvalósítása érdekében, vagy hogy hogyan lehet egyensúlyban tartani az Istennel és a családdal szembeni felelősségeket.

Innentől azonban az egész érvelés a pénz személytelen absztrakcióként való meghatározása körül forog. Az „érték” nem más, mint amit a pénz mér. A pénz egy generikus

---

¹ Mindez olvasható a személytelen piaci viszonyok és az erőszak hasonlósága, illetve ezeknek a radikális egyszerűsítés formáiként való megértése mellett szóló érv kiterjesztéseként is (Graeber 1996).

anyag, amelynek egyetlen tulajdonsága az, hogy pontosan megszámlálható: a névértékén túl egy bankjegy pontosan ugyanolyan, mint bármelyik másik. Ezért egyetlen bankjegy sem képes egyedi, sajátos történetet felmutatni, hisz nem testesít meg egyebet, mint pusztán lehetőséget. Egy ilyen általános közvetítő hiányában nem maradna más, mint egyedi történeti kikristályosodások sorozata.

Marx, mint tudjuk, a pénz értékét végső soron a kreatív, teremtő cselekvésre való emberi képességre, más szóval a „munkaerőre” vezette vissza. Úgy érvelt, hogy ezt a kreatív képességet csupán a bérmunka intézménye változtatja árucikké. Ennek egyik érdekes következménye abban áll, hogy a bérmunkás – aki végső soron azért dolgozik, hogy pénzhez jusson – tulajdonképpen a munkájának fontosságát jelző szimbolikus jelképekért dolgozik. A pénz tehát olyan szimbólum, amely létrehozza magát a dolgot, amelyet reprezentál. Úgy jelenik meg, mint a munka értékének a forrása, és nem úgy, mint amit a munka hoz létre. A könyvem alapfeltevése az volt, hogy minden értékrendszer hajlamos ehhez hasonló módon működni. Az érték nem más, mint az a mód, ahogyan saját cselekedeteink jelentését és jelentőségét a magunk számára megjelenítjük. Cselekedeteink azáltal válnak értelmessé és jelentőségteljessé, hogy részét képezik egy szélesebb társadalmi totalitásnak – legyen az valós vagy elképzelt –, ráadásul ez a folyamat szükségképpen megköveteli valamilyen anyagi közvetítő – ha nem pénz, akkor kincsek, jelek, előjogok, rituálék és így tovább – létezését. A közvetítő szinte bármi lehet, jellege azonban határozott következményekkel bír arra nézve, ahogyan az érték realizációja megtörténik. Egy számszerűsíthető absztrakcióval, mint amilyen a pénz, absztrakt értékrendszereket lehet kialakítani. Amikor a domináns értékjelek egyedi, „hírnevet” megtestesítő ereklyék, az eredmény a kula rendszerhez lesz hasonló (Munn 1986). Ha „szépséget” kifejező, részletesen kidolgozott, ámde rövid életű performanszokról van szó, az értékrendszer a Turner által leírt Kayapo rítusokhoz fog hasonlítani (1984, 1985, 1987). Minden esetben vannak azonban bizonyos állandó elemek. Az egyik ilyen állandó vonás abban áll, hogy mivel az érték csupán a másokkal való viszonyban, mások szemében realizálható, amit „társadalomnak” nevezünk, az nagyjából az érték realizálására irányuló különböző cselekvések közönségeként jön létre. A „társadalom”, a cselekvő szempontjából legalábbis, egyszerűen azon egyének összessége, akiknek az illető ad a véleményére. Ez valamelyest mindig egy elképzelt totalitás. A másik állandó vonás az érték realizációjára szolgáló jelképek fétisjellege, az a jelenség, hogy a cselekvő számára motivációjának forrásaként jelenik meg a jelkép. A dicsőség és tisztelet jelképeire való vágyakozás tiszteletre méltó viselkedést, a hitet vagy tanulmányi előmenetelt megtestesítő jelzések iránti vágy áhítatot, illetve tanulást inspirál. Akárcsak a pénz esetében, ez azt a látszatot kelti, mintha maguknak a jelképeknek, és nem a megszerzésükre irányuló cselekvéseknek lenne az eredménye a kegyelet vagy a tanulás – a cselekvők szempontjából pedig ez sok esetben akár helyes megállapítás is lehet.

Az értékelmélet tehát a vágy társadalmiasulásáról szól – arról, ahogy cselekedeteink jelentésre tesznek szert azáltal, hogy a cselekvések céljának és forrásának tűnő reprezentációkként visszatükröződnek ránk. És ennek a folyamatnak elkerülhetetlenül részét képezik a társadalomról alkotott különböző elképzelések falra vetülő árnyékokhoz hasonló folyamatos kivetítései is.

Az elképzelés gyenge pontja, mint arra hamarosan rájöttem, abban rejlett, ahogy a pénz kérdését kezeltem: Marxot követve a pénz személytelen jellegéből fakadó vonásokat hangsúlyoztam. Ezek valóban léteznek: egyáltalán nem tudhatjuk, hogy a zsebünkben lapuló bankjegy merre volt azelőtt, ennek hatására pedig a bankjegy közreműködésével vásárolt és eladott tárgyak története is hajlamos eltörlődni. Természetesen Marx fetiszizmuskonceptiójának is pontosan ez a gondolat a kulcsa: a tárgyak tervezőik és létrehozóik szándékainak a megtestesüléseként jelennek meg, mivel nem lehet tudni, hogy valójában kik is voltak ezek az emberek.

Bár mindez igaz lehet a készpénz esetében is, a probléma az, hogy a napjaink társadalmában végbemenő legtöbb tranzakció nem készpénzzel történik. A legnagyobb és legjelentősebb tranzakciók ráadásul, kivéve a kriminális természetűeket, szinte soha nem használnak készpénzt. Kézenfekvő oka van annak, hogy egyedül bankrablók és drogbárók szeretik százdolláros bankjeggyel teli táskákkal intézni az ügyeiket. A hétköznapi pénzügyi tranzakciók valójában nagyon is hagynak nyomot maguk után, a többségük ugyanis hitelalapú, a bank- és hitelkártyán keresztül végzett tranzakcióknak a megfigyelése pedig, mint azt a bűnüldöző szervek jól tudják, igen pontos és részletes képet nyújt az állampolgárok mozgásairól. Bár mindez nem változtat Marx árufetiszizmussal kapcsolatos lényegi mondanóján – továbbra sincs fogalmam arról, hogy pontosan ki vett részt a mobiltelefonom vagy kenyérpírtóm előállításában és összeszerelésében –, arra mindenképpen utal, hogy a pénz sokkal bonyolultabb tárgy, mint azt amúgy gondolnánk. Míg sokan az emlékezés lehetőségének eltörléseként tekintenek a pénzre, addig Keith Hart például azt hangsúlyozza, hogy a pénz „elsősorban [...] az emlékezés aktusa, egy formája annak, hogy számon tartjuk a cseréket, amelyeket az emberiség többi részével folytatunk” (Hart 1999: 234).²

Hart munkája igen jó kiindulópontnak tűnik ennek a kérdésnek az újragondolásához, mivel ő egyike azon kevés szerzőknek, akik a pénzre nem a történelem rögzítésének vagy eltörlésének eszközeként tekintenek, a pénz sajátos jellemzőjének inkább mindkét lehetőség bizonytalan felfüggesztését tartják:

---

2 Pénz és emlékezés kapcsolatára máskülönben maga a kifejezés is utal. Az angol 'money' a római Juno Moneta-templom emlékét hordozza, ahol többek között a pun háborúkat finanszírozó pénzverde működött. Juno Monetát a rómaiak az emlékezés istennőjének és a múzsák anyjának tartották (Hart 1999: 15, 256).

„Tekints a zsebedben levő pénzérmére. Egyik oldala a »fej« – annak a politikai autoritásnak a szimbóluma, amely az érmét kibocsátotta; másik oldala az »írás« – annak a mennyiségnek a pontos meghatározása, amennyit az érme a csere során fizetőeszközként ér. Az egyik oldala arra emlékeztet bennünket, hogy a pénzne-meket államok szavatolják, illetve arra, hogy a pénz eredetileg emberek közötti, társadalmi viszony, talán egy jelkép. A másik oldal olyan tárgyként mutatja az érmét, amely képes más tárgyakkal meghatározott viszonyba lépni, és amely mennyiségi arányként független az egyes tranzakciókban részt vevő személyektől. Ez utóbbi tekintetben a pénz olyan, mint egy árucikk, melynek logikája azonos a személytelen piacokéval” (Hart 1986: 638).

Természetesen Marx nevéhez fűződik a hírhedt megállapítás, mely szerint a fetizmus lényege az emberek közötti viszonyoknak tárgyak közötti viszonyokként való feltüntetése. Hasonló logikát követ Marcel Mauss megkülönböztetése ajándékok és árucikkek között: egy tranzakció ajándékozásnak minősül, ha emberek közötti viszonyokra vonatkozik, és árucserének, ha tárgyak közötti ekvivalenciát fejez ki. Hart tulajdonképpen arra hívja fel a figyelmet, hogy ez a megkülönböztetés magában a pénz természetében rejlik, olyannyira, hogy közgazdászok egymásnak teljesen ellentmondó elméleteket hozhattak létre arról, mi is a pénz. Egyfelől ott vannak a pénz „metallista” vagy „árualapú” elméletei (amit Hart az „írás” szempontú megközelítésnek nevezne), melyek a pénz létrejöttét a cserekereskedelem által okozott kényelmetlenségekből vezetik le. Mindannyian hallottuk már ezt a történetet.³ Kezdetben az emberek közvetlenül cserélték ki egymás között a hasznos tárgyakat. Idővel aztán rájöttek, hogy igencsak megkönnyítené a dolgot, ha egyszerűen kineveznének egy árufajtát, amely minden egyéb áru fizetőeszközeként működik. Különböző okok miatt az értékes fémek tűntek a legmegfelelőbb választásnak. E nézet szerint (lásd pl. Samuelson 1947) a modern gazdaságok tulajdonképpen csak bonyolult rendszerei a cserekereskedelemnek, melyben a gazdasági szereplők értékes árucikkeket cserélnek, és ebben a pénz pusztán a csere kényelmes technológiájaként szolgál. Ez a nézet voltaképp maga a gazdasági ortodoxia, amit a legtöbb közgazdász szakember annak ellenére elfogad, hogy semmilyen bizonyíték nem utal arra, hogy bármilyen hasonló jelenség valaha létezett volna.

Ezzel szemben áll egy sor eretnek, „chartalista” megközelítés, mely Hart pénzérméjének a „fejére” fogad. Ezek azon a feltételezésen alapulnak, hogy a pénzt nem egyéni szereplők önérdékkövető és haszonmaximalizáló cselekvései, hanem közintézmények hozták létre, különféle társadalmi kötelezettségek kezelésének a céljából: a pénz megjelenése

---

3 Ez a pénz eredetéről szóló elmélet már Adam Smithnél is megjelenik, kanonizált verzióját azonban Jevonsnak (1875) és Mengernek (1892) köszönhetjük.

gyakorlatilag az adósság kezelésének a szükségességére vezethető vissza. A paradigmatis példaként Knapp *State Theory of Money* című műve (1928), mely szerint a pénz nem a csere közvetítőjeként, hanem elszámolási egységként (és másodsorban fizetőeszközként) jött létre, egészen pontosan az adóterhek kiszámításának és behajtásának az eszközeként. A pénz itt az adósság kezelésének egy módja, elsősorban azé az adósságé, amellyel az alattvalók vagy állampolgárok a szuverén hatalomnak tartoznak. Ennek az adósságnak a rendezése megkívánta, hogy az állam meghatározzon egy nominális elszámolási egységet és rögzítse az árucikkek közötti átváltási árfolyamokat.

Továbbmenve, amint azt a gyarmati rezsimek a XVIII.–XIX. század során újra felfedezték, a javak és szolgáltatások piacának megszervezésére a leghatékonyabb eljárás, ha készpénzt követelünk az alattvalóktól. Az eljárás célja, legalábbis részben, pontosan egy ilyen piac létrehozása lehetett. A kormányzat szempontjából nyilván sokkal egyszerűbb piacot teremteni a javak és szolgáltatások számára, majd ott megvásárolni mindazt, ami szükséges, ahelyett, hogy közvetlenül követelné ugyanezeket akár természetben, akár munkában. A megközelítés lényege az – ahogy azt Michael Innes (1913, 1914) tömören megfogalmazta –, hogy „a pénz adósság”. Az állam jelképeket bocsát ki, amelyeket általános használatba vehetnek és érvényesíthetnek az egymás iránti tartozásaikat kiegyenlíteni kívánó polgárok, mivel az állam hajlandó elfogadni őket azoknak a tartozásoknak a kiegyenlítésekként, amelyekkel állampolgárait terheli.⁴

Annak ellenére, hogy a történelmi bizonyítékok nagy része ezt a nézetet látszik alátámasztani – és vannak is képviselői, különösen John Maynard Keynes követőinek körében –, a chartalista megközelítés mindig is kisebbségi véleménynek számított a közgazdaságtanban. A két tábor, amint arra Hart rámutat, hajlamos mégis abszolút terminusokban megfogalmazni az álláspontját: a pénz vagy pusztán az egyik dolog, vagy a másik. A keynesiánusok a pénzkínálat állami, közpolitikai célú manipulációja mellett érvelnek, míg a monetaristák az állam beavatkozását csupán a stabil valuta támogatásában látják szívesen, azon túl hagyják, hogy a piac végezze a maga dolgát. Ennek eredményeképpen aztán a közpolitika folyamatosan e két álláspont között ingadozik.

Amint azt Hart megjegyzi, az antropológusok mindeddig leginkább figyelmen kívül hagyták ezeket a vitákat, az adósság jelenségével kapcsolatban pedig különösen kevés mondanivalójuk akadt. Ez valahol meglepő, hiszen az antropológusoknak az idők során sok mondandója akadt a társadalmi kötelezettségekkel kapcsolatban. A strukturalista-funkcionalista antropológia talán nem is volt más, mint jogok és kötelezettségek

---

4 Innes azt is megemlíttette, hogy a hitelek és adósságok érvénytelenítésére specializálódó bankok az állammal szembeni közvetítőként fejlődtek ki. Minden általunk ismert esetben (még a kormányzatok nélküli középkori Európa esetében is, lásd Einaudi 1953) a kormányzatot tekintették a csere absztrakt mértékegységét, illetve a súlymértékrendszert meghatározó entitásnak.

feltérképezésének igencsak összetett módja (a jogok és kötelezettségek ugyanannak az éremnek a két oldala csakúgy, mint a hitel és az adósság). Mindenesetre nekem úgy tűnik, hogy az ismerős (és egyre természetlenebb) egyén és társadalom közötti megkülönböztetésnél sokkal érdekesebb elméleti problémák sorát nyitja meg az érték és adósság ellentéte. Egy ilyen megközelítés alapján például a metallista nézet nem egyén és társadalom szembenállásából, hanem (nagyraoszt eladók és vevők között létrejövő) diadikus kapcsolatok létéből indul ki, majd megpróbálja elképzelni, hogy ezeknek a kapcsolatoknak a végtelen hálózata hogyan hoz létre egy piacnak nevezett elképzelt totalitást. A chartális elképzelés ezzel szemben az államot tekinti kiindulópontnak – egy entitást, amely elsődlegesen egy utópikus programként alakul ki (lásd Graeber 2003) –, és innen próbál eljutni a kötelezettségek hálózatainak szabályozásáig. E szerint a nézet szerint az állam a pénzt, a törvényekhez hasonlóan, a morális elszámolások kiegyenlítésének eszközeként hozza létre.

Ez azonban két lényeges fogalmi problémát vet fel. Az első az adósság fogalmának az eredetével kapcsolatos. Hogyan változhatnak át a társadalmi kötelezettségek – vagyis a jogoknak és kötelességeknek embereket összekapcsoló hálózatai – anyagi vagyont képviselő tárgyakká, ráadásul olyan mértékben, hogy ezeknek a tárgyaknak a pusztá cseréje az egyik személyt akár teljes mértékben a másik személy irányítása alá vonhatja? A második probléma ennél is általánosabb, és arra vonatkozik, hogy hogyan lehetséges az értékelmélet és adósságelmélet összekapcsolása. Amit társadalomnak nevezünk, értelmezhető személyközi kapcsolatok végtelen hálózataként, és ugyanígy felfogható az érték realizációjának arénájaként szolgáló elképzelt totalitásként is. Igen nehéz azonban egyszerre mindkettőként gondolni rá.

Nem tudom mindezeket a problémákat megoldani itt. Ennek ellenére szeretnék pár szempontot felvonultatni egy lehetséges adósságelmélet kidolgozásához, már csak azért is, mert egy ilyen elmélet nélkülözhetetlen a jelen történelmi pillanat olyan megértéséhez, amely utat nyit az alternatívák számára. A kérdésre ugyanis jelenleg nincs számottevő elméleti reflexió, annak ellenére, hogy egyesek szerint a modern állam egyidős a deficitfinanszírozással, a fogyasztók által felhalmozott adósság központi mozgatórugója a tehetős országok gazdaságának, a Nemzetközi Valutaalap és Világbank által fenntartott, a szegényebb országokat érintő adósságbéklyó pedig, csakúgy, mint az Egyesült Államok kelet-ázsiai tartozásai, meghatározó elemét képezik a nemzetközi kapcsolatoknak. Mégis, az adósság természetéről meglepően kevés szó esik manapság. Számomra ez egy sajátoosan politikai természetű problémának tűnik, hisz az adósság gondolata mindig is központi szerepet játszott a kizsákmányoláson, és sok esetben erőszakon alapuló viszonyok erkölcsös viszonyokként való feltüntetésében. A történelem során mindig találunk olyan csoportokat, amelyeknek a megélhetése mások munkáján alapul, és az előbbieknél megdöbbentően sok esetben sikerült meggyőzniük az utóbbiakat arról, hogy azok valamilyen

módon adósaik és lekötelezettjeik. A félreértések elkerülése végett ezt a teljesítményt nem valamiféle osztályként, hanem egyéni, pontosabban diádkapcsolatok végtelen megsokszorozása révén érik el.

A VÉGTELEN ADÓSSÁGRÓL ÉS A TRANZAKCIÓS LOGIKÁKRÓL

Marcel Mauss ajándékozásról írott tanulmánya (1925) logikus kiindulópontnak tűnik az adósság természetével foglalkozó elméleti vizsgálódásokhoz. Mauss, legalábbis látszólag, annak a kérdésnek szeretett volna a végére járni, hogy miért érzik a megajándékozottak kötelességüknek viszonzni az ajándékot. Úgy érvelt, hogy a lekötelezettségnek vagy adósságnak ebben az érzetében kell keresnünk a szerződéses kötelezettség modern fogalmának az eredetét. Bár munkája minden adósságelmélet alapművének számít, Mauss nem dolgozta ki explicit módon ezt a kapcsolatot. Ráadásul amennyiben kísérletet tett erre, azt annak az előfeltevésnek az alapján tette, hogy a hitelhez és haszonhoz hasonló kereskedelmi elvek és fogalmak szinte változatlan formában fellelhetők az ajándékgazdaságok körülményei között is. Michael Hudson (2004: 100; 2002: 9) szerint Mauss munkája hosszú ideig akadályát képezte a hitelhez kapcsolódó intézmények tényszerű, történeti megértésének – különösen, ami a kamatra kölcsönzött pénz intézményének a kialakulását illeti. Hudson véleménye szerint az adósságok kamattal való terhelésének gyakorlata az időszámításunk előtti harmadik évezred Mezopotámiájában jelent meg, és csak igen lassan vált általánossá. Sem a fáraók korának Egyiptoma, sem a Tacitus által leírt germán törzsek nem ismerték, a jelenség tehát egyáltalán nem mondható univerzálisnak. Hudson arra is utal, hogy a Mauss által megfigyelt, és általa az ajándékgazdaságok hagyományos részének tekintett gyakorlatok valójában európai hatásra jelentek meg.

Minden okunk megvan egyetérteni ezzel a megállapítással. Mauss valójában csak a *potlach*⁵ szülő leírásban tesz említést hitelről és adósságról:⁶ azt állítja például, hogy a melanéziaiakkal ellentétben az északnyugat-amerikai partvidék társadalmi kifejesztettek egy hitelrendszer ([1925] 1990: 35–36), illetve, hogy a *potlach*ot, „ahogy voltaképpen

---

5 Az északnyugati partvidék indiánjainak ajándékozási szertartása Észak-Amerikában – *a szerk.*

6 Ennek a kérdésnek a tárgyalása során Mauss nagymértékben annak a Robert Davy-nek a munkájára támaszkodott, akivel közösen dolgoztak egy a szerződéses kötelezettségek eredetét feltárni kívánó kutatásban. Ennek a kutatásnak az északnyugat-amerikai partvidék *potlach* jelenségével kapcsolatos egyetlen megjelent eredménye Davy *Foi Jurée* (1922) című könyve, amelyet Mauss gyakran idéz.

minden ajándékot, mindig kamatostul kell megadni. A kamatok általában évi 30-tól 100%-ig terjednek” (ibid.: 42).

„A méltó viszonzás parancsoló kötelezettség. Aki nem viszonzoz vagy nem semmisít meg egyenértékű javakat, egyszer s mindenkorra elveszíti az *arcát*” ([1925] 1990: 42).

Ezek az állítások azonban az utolsó kivételével nem állják meg a helyüket. Boas azon kijelentése, hogy a *potlach*okat 100%-os kamattal kell viszonzozni, egyszerűen tévedés (lásd Graeber 2001: 209–210). Valójában a *potlach* során felkínált ajándékokat egyáltalán nem kellett viszonzozni. Két nemesember dicsőségért való vetélkedésében egymás nagylelkűségének a túllícitálása a férfias versengés része. A viszonzás kötelezettsége egyedül csak a követők és szövetségesek erőforrásainak begyűjtésére szolgáló ajándékokkal kapcsolatban merült fel. Ez a típusú ajándékozás a *potlach* előtt zajlott, tulajdonképpen a szövetségesek hozzájárulását biztosították általa. Pontos kamat meghatározása azonban ezekben az esetekben is annyira kevésbé volt jellemző, hogy későbbi etnográfusok szerint a gyakorlat példáját egy kereskedőhely uzsorása terjeszthette el (Drucker és Heizer 1967: 78).

Valójában Mauss tanulmányában csak egyetlen utalást találunk az adósságra, közvetlenül a kamatról szóló fent idézett sorok után:

„A viszonzási kötelezettség elmulasztásának szankciója az adósrabszolgaság. Ez megvan legalábbis a kvakiutloknál, a hajdáknál és a cimsiánoknál. Az intézmény természetében és funkciójában egyaránt valóban a római *nexushoz* hasonlítható. Az az egyén, aki nem tudta megadni a kölcsönt vagy a *potlachot*, rangját, sőt a szabad ember rangját is elveszíti. A kvakiutloknál, ha egy rossz hitelű ember kölcsönkér, azt mondják róla: *rabszolgát ad el*. Szükségtelen ismételtelen kiemelnünk e kifejezés és a római kifejezés azonosságát” (Mauss [1925] 1990: 42).

Ez megint csak egy téves állítás. Bár az említett társadalmakban valóban létezett a rabszolgaság intézménye (valójában a nagyon kevés olyan bennszülött amerikai társadalom egyikéről van szó, amely ismerte a rabszolgatartást), minden jel arra mutat, hogy ezek a rabszolgák hadifoglyok voltak. A rómaihoz hasonló adósrabszolgaság a kereskedelmi társadalmakra korlátozódik, és legalábbis figyelemre méltó, hogy megjelenése egyidejű a kamat megjelenésével. Úgy tűnik tehát, hogy ebben az esetben inkább a kvakiutlok hírhedt dramatizálására való hajlamáról van szó (Testart 2001).

Ennek ellenére visszatérő metaforával van dolgunk – megjelenik például a híres inuit közmondásban, mely szerint „az ajándék rabszolgákat teremt, mint ahogy a korbács kutyákat”. Fel kell tennünk tehát a kérdést: miért tűnhet bárki számára úgy, hogy a

hadifogoly állapotához hasonlítható, ha valaki olyan ajándékot kap, amelyet lehetetlen viszonzni, ennek következtében pedig lekötelezve érzi magát az ajándékozó iránt?

A válasz érdekében először azt szükséges újragondolni, hogy mit is értünk pontosan „ajándék” alatt. Úgy tűnik ugyanis, hogy a fogalmat egy sor, valójában eltérő logika alapján szerveződő gazdasági természetű interakció gyűjtőneveként használják. Hasznosnak látszik összeállítani egy igencsak lerövidített listát ezekről, már csak azért is, hogy az olvasó érzékelje, mennyire változatos viszonyulásokat takarhat az, amit korábban „diádkapcsolatoknak” neveztem:

1. KOMMUNISZTIKUS KAPCSOLATOK

A kommunisztikus jelzõt itt olyan viszonyokkal kapcsolatban használom, amelyek Louis Blanc híres elvén alapulnak: „mindenkitõl képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint”. Bár szinte bizonyos, hogy soha nem létezett olyan társadalom, amelyben mindenki mindenkor ezen alapelvek szerint érintkezett volna, egyfajta elemi kommunizmus minden társadalmi rendszerben megfigyelhetõ. Különösen igaz ez bizonyos alapvetõ szükségletek vagy vészhelyzetekben való segítségnyújtás esetében (eligazítást adunk például idegeneknek, arra számítva, hogy hasonló helyzetben õk is így járnának el velünk, és vannak társadalmak, ahol normális körülmények között senki nem tagadná meg az ételt az arra rászorulótól). A kommunisztikus kapcsolatok néha intézményesült formát öltenek: két klán például kölcsönösen köteles lehet eltemetni egymás halottait. Az ilyen esetekben a köteleességeket aprólékosan meghatározzák, de nem tartják számon õket: senki nem fogja nyilvántartani, hogy melyik klán temetett el több halottat. Rokonok, közeli barátok, „vértestvérek” és hasonló szoros viszonyok esetében a kötelezettségek skálája gyakorlatilag szinte mindenre kiterjedhet, ezen alapul Mauss (1947: 106) észrevétele, hogy számos társadalmat „az individualista kommunizmus” viszonyai fûznek egybe.

A kommunisztikus kapcsolatok annyiban alapulnak a reciprocitás elvén, hogy mindkét fél ugyanúgy hajlandó segíteni a másikon. Senki sem érzi úgy, hogy a számlát bármiféle meghatározott idõpontban rendezni kellene, részben azért, mert senki nem feltételezi, hogy ezek a kapcsolatok valaha is megszakadnának.

2. KÖLCSÖNÖS CSERE

Ilyen típusú csere megy végbe a kölcsönös bókók, üdvözlések, szívességek esetében csakúgy, mint a körönként kirendelt italokéban. Ezeknek a viszonyoknak az a meghatározó eleme, hogy minden kör után lehetõség nyílik a megszakításukra, a viszonzást ugyanis

többé-kevésbé az eredeti ajándék pontos megfelelőjeként fogadják el. Sok esetben a viszonzás időbeli eltolása, késleltetése segít a viszony fenntartásában: meghívom ebédre egy barátomat, aki valószínűleg addig fogja lekötelezve érezni magát, amíg vissza nem hív. Ha a viszonzás nem éppen egyenértékű, sokkal drágább vagy olcsóbb ebédre hívnak például vissza, az mindig kiegészítő jelentést hordoz, a lekötelezettség érzése pedig nem múlik el teljesen. Számos variáció, a határok próbálgatásának különböző módjai lehetségesek ezen belül, a lényeg azonban az, hogy a kommunisztikus viszonyoktól eltérően a kölcsönös csere viszonyait nem tekintjük állandóknak, ezeket bármikor felbonthatjuk. A reciprocitásnak ez a típusa tehát a személyes autonómia fenntartásáról szól a hozzávetőlegesen egyenrangú kapcsolatok esetében.

3. HIERARCHIKUS KAPCSOLATOK

Úr és szolga, patrónus és kliens, szülők és gyerekek kapcsolatai, egy sor más hasonló viszonyal egyetemben, elsősorban nem a reciprocitás, hanem a precedens logikája alapján működnek. Ha valaki koldusnak (vagy egy jótékonyági alapnak) ad pénzt, szinte bizonyos, hogy a megajándékozottak nem fogják kötelességüknek érezni az adomány valami egyenértékűvel való viszonzását. Inkább az a valószínű, hogy még többet fognak követelni. Hasonló módon, ha a szülő enged a gyerek valamilyen szeszélyének, a gyerek valószínűleg továbbra is el fogja várni ezt az engedékenységet. Ennek az ellenkezője éppúgy lehetséges: ha egy középkori jobbágy vagy vazallus szokatlan ajándékkal kedveskedett urának, valószínűsíthető volt az eset precedensértékűvé való emelése. Beépült a létező szokásrendbe, és ennek megfelelően kötelezettségként kezelték a jövőben (Bloch 1961: 114). Itt megint csak számos variáció lehetséges – az intézményes fosztogatástól a ritualizált rablásra át a redistribúcióig, örökségig vagy más ajándékokig, amelyek magasabb státust képesek kölcsönözni az addig alacsonyabb státusúak számára. Az utóbbi kivételével azonban ezek mind állandósult, folyamatos kapcsolatot feltételeznek, amelyek semmi köze a kölcsönös cseréhez, mivel az egyenlőség gondolata fel sem merül benne.

4. AZ AGONISZTIKUS VAGY HEROIKUS AJÁNDÉK

A vetélkedő, „szemet szemért, fogat fogért” típusú csere valódi „kivagyiság” versengéssé változhat át, amelyben a felek rendkívül nagy értékű ajándékokkal halmozzák el egymást, annak reményében, hogy a vetélytárs egyszer csak képtelenné válik majd a viszonzásra. Ezekben a cserékben minden pillanatban a felek egyenlő státusa a tét. A veszély abban áll, hogy valamelyik fél – akár szimbolikusan – státusát veszti, és a viszony hierarchikus alárendeltséggé változik.

A fenti példák egyike sem korlátozódik arra, amit Mauss követői „ajándékgazdaságoknak” neveztek. Közeli barátainkkal mindannyian kommunistaként, kisgyerekekkel szemben pedig feudális urakként viselkedünk, az változik csupán, ahogyan e különböző viszonyulási módok egymással, illetve esetenként személytelenebb kereskedelmi kapcsolatokkal összefonódnak. Az is világos, hogy a reciprocitás elve nem egyformán határozza meg ezeket a tranzakciókat, a kommunisztikus és hierarchikus kapcsolatok pedig volta-képp nem is csereformák.

Mauss szövege elsősorban az agonisztikus, heroikus ajándékkal foglalkozik. Közintézményként az ajándéknak ez a típusa olyan állam nélküli arisztokratikus, hősi társadalmakban bontakozott ki, mint amilyenek a Védák Indiája, Homérosz Görögországa, a kelta és germán Európa, Új-Zéland maori és az északnyugat-amerikai partvidék indián társadalmi lehetnek. Esetenként az ilyen versengések a felhalmozott javak fényűző megsemmisítésébe, vagy akár nyílt erőszakba torkolltak. A tétek ugyanis általában igen magasak voltak. Mauss (1925a) egy kelta ünnepségekről szóló görög leírást idéz ezzel kapcsolatban, amely szerint a kelta nemesek között zajló, és esetenként halálos áldozatokat követelő párbajok arany- és ezüstkincsek versengő ajándékozásának a formáját öltötték. Ha a párbaj során kapott ajándék nagyszerűsége lehetetlenné tette valamelyik fél számára a méltó viszonzást, az illető számára az öngyilkosság, illetve vagyonának szétosztása maradt az egyetlen tisztes megoldás.

Megint csak kérdéses, hogy az ilyen leírások valóban megtörtént eseményekről számolnak-e be, s ha igen, milyen gyakoriak lehettek az ilyen esetek. Ha máshoz nem is, a rabszolgahasonlat pontosabb megértéséhez mindenesetre hozzájárulhatnak ezek a történetek. A római jog szerint például a rabszolga elsősorban olyan háborúban elfogott személy, akinek megkímélték az életét, és aki ezért gyakorlatilag az életével tartozik urának. A rabszolga tehát a végtelen adósság és lekötelezettség viszonyában áll urával, és ezt az állapotot nevezi „társadalmi halálnak” a kérdéstről szóló szakirodalom: a rabszolga minden korábbi joga és kötelezettsége (állampolgári, rokoni és hasonló) érvénytelenné válik, az egyedüli fennmaradó viszonya az, amely urához fűzi, aki elviekben korlátlan követelésekkel léphet fel irányában. Világos, hogy az arisztokrata riválisok közötti drámai ajándékcserékben hasonlóan magasak lehettek a tétek: ezért tekinthetőek a Poszeidóniosz által leírt kelta ünnepségek nagylelkűségversenyei egyetlen, potenciálisan fatális következményekkel járó téma variációinak. Visszavonhatatlanul rátromfolni a rivális ajándékára egy nagylelkűségversenyben ugyanis harci győzelemmel ér fel: végtelen adósságot támaszt, ami ha nem is valódi halált (feltehetően ez kivételes eset maradt), de a „társadalmi halálhoz” nagyon hasonló állapotot eredményez: az illető becsületének és társadalmi rangjának a szétrombolását, illetve az ajándékozónak való hierarchikus alárendelését.

A *La mentalité primitive*-ben⁷ Lucien Lévy-Bruhl egy egész fejezetet szentel annak a látszólag teljesen megmagyarázhatatlan viselkedésnek, amelyet a modern orvostudomány által megmentett afrikaiak és melanéziaiak körében figyeltek meg (Lévy-Bruhl 1923). Ahelyett, hogy igyekeztek volna törleszteni jótevőiknek, sokan közülük ételt, ruhát, kést és más értékeket követeltek jótevőiktől.

„Ha megmented valakinek az életét, számíthatsz arra, hogy hamarosan meg fog látogatni. Most már a lekötelezettje vagy, és nem szabadulsz meg tőle, hacsak nem adsz neki ajándékokat” (Bulléon, idézi Lévy-Bruhl 1923: 425).

A hasonló történetek szinte közhelyszámba mennek: ki ne hallott volna már olyan egzotikus népekről (én gyerekkoromban például az inuitokról, a buddhistákról és a kínaiakról), akiknél megmenteni valakinek az életét azzal jár, hogy utána örökre gondját kell viselned az illetőnek? Azért ennyire meglepőek ezek a történetek, mert – amint azt a bennük szereplő misszionáriusok nem győzik hangsúlyozni – úgy tűnik, hogy teljességgel lehetetlen a reciprocitás normái alapján megmagyarázni őket. De, amint arra a fentiekben igyekeztem rámutatni, az ilyen viszonyok logikája nem föltétlenül a reciprocitás elvén alapul. A történetek értelme rögtön megvilágosodik, ha arra gondolunk, hogy az ily módon megmentettek hirtelen a teljes hierarchikus függőség állapotában találják magukat. Mivel a hierarchikus viszonyok a precedens, és nem a reciprocitás elvén alapulnak, a látszólag megmagyarázhatatlan követelőző viselkedés az új viszony határait kikapogató, precedens-teremtést célzó alkufolyamat teljesen ésszerű részeként jelenik meg. A cselekvés szubjektív értelme szerint tehát egy újszerű függőség körülményei fölött történő alkudozásról lehetett szó. Még ha látszólag végtelenül gazdag idegenekkel találja is szembe magát az ember, egyáltalán nem kis dolog felhagyni az egyenrangúság gondolatával, elmozdulni az egyenrangú viszonyok talajáról. Aligha meglepő tehát, hogy legtöbbjük számára sokszerező hatással bírt új patrónusaik megmagyarázhatatlan fukarságának a felfedezése.

„PRIMORDIÁLIS ADÓSSÁGOKRÓL” ÉS AZ ÁLLAMRÓL

Adósság és rabszolgaság közti párhuzam azért tűnhet sokak számára értelmes analógiának, mert magát a rabszolgaságot is egyfajta állandósult, abszolút és visszafizethetetlen adósságként, élethossziglani tartozásként gondoljuk el. Valószínűleg ezért fordulhat elő

---

7 Bár a kötet magyarul még nem jelent meg, a hazai szakirodalom „primitív mentalitásként” szokta használni a cím által is jelzett fogalmat – *a szerk.*

kereskedelmi típusú gazdaságokban az, hogy a fizetésektelenség valakit a hadifogoly státusának megfelelő státusba taszít. Mindkét esetben a formális egyenlőség helyzetéből (harc, piaci csere) a teljes alárendeltség helyzetébe történik átmenet. Csupán utólagos igazolása az ilyen egyenlőtlen viszonyoknak az a nézet, hogy végeredményben reciprocitáson alapulnak.

Mindez véleményem szerint alapvető a pénzről folytatott viták, különösen pedig a chartalista álláspont megértéséhez. Legalább két elméleti problémával kell szembesülnie ugyanis mindenkinek, aki a pénz eredetét az adótarozásokra kívánja visszavezetni. Először is felmerül a kérdés, hogy amennyiben az állam hozza létre a pénzt, miért van szükség egyáltalán adók kivetésére? Mi értelme van pénzt veretni, szétosztani az állampolgárok között, majd visszakövetelni tőlük azt adó formájában? A válasz, mint arra fentebb már utaltam, a javak és szolgáltatások piacának a létrehozásával kapcsolatos, az adósságot jelképező pénz ugyanis sokkal egyszerűbb módját teszi lehetővé az állam által igényelt dolgok beszerzésének, mint a közvetlen rekvirálás. Másodsorban kérdéses, hogy milyen alapon vehet ki az állam egyáltalán adókat, már ha intézményesített rablásnál többet szeretnének látni az adózásban (ez utóbbi lehetőséget a többségében szociáldemokrata chartalisták általában el szeretnék kerülni)?

Amennyiben a pénz elméletével foglalkozók felteszik egyáltalán ezt a kérdést, a szokványos válasz az, hogy az állam egy olyan alapvetőbb, primordiális adósság letéteményese, amellyel állítólag mindannyian tartozunk a társadalomnak.

„A pénz eredeténél a halál olyan reprezentációját találjuk, amely az élet előtt és az életem túl meghúzódó láthatatlan világgént láttatja azt. Ez a reprezentáció az emberi fajra jellemző szimbolizációra való képesség terméke, úgy tekint a születésre, mint egy eredendő adósságra, amellyel az ember származását biztosító kozmikus erőknek tartozunk mindannyian. Az adósság törlesztése – amely itt a földön mindig csupán részleges törlesztés lehet – olyan áldozatok formáját ölti, amelyek az élők hitelének megújításán keresztül lehetővé teszik az élet meghosszabbítását, és kivételes esetekben az örökkévalóság elérését, az Istenekhez való csatlakozást. Ez a régi hittétel ugyanakkor olyan szuverén hatalmak megjelenéséhez is kapcsolódik, amelyek a teljes kozmosz képviselőiként nyerik el legitimációjukat. A pénz ezek a földi hatalmak találták fel az adósságok rendezésének eszközeként – egy olyan eszközként, amelynek absztrakciója lehetővé teszi az áldozathozatalban rejlő paradoxon feloldását, nevezetesen azt, hogy az áldozati élet kioltása az élet védelmének az eszközévé válik. Ezen az intézményen keresztül a hit a szuverén hatalom képmásával megpecsételt valutává válik – egy forgalomba hozott pénznemmé, amelynek a visszatérését (sic!) ez a másik intézmény, az életért való tartozás

törlesztése szervezi. A pénz így a fizetőeszköz funkcióját is felveszi, ami lehetővé teszi az adósság »kiegyenlítését«, vagy más szóval a finanszírozását” (Théret 1999: 60–61).

A fenti érvelés Franciaországban került megfogalmazásra, és Michel Aglietta közgazdász munkájának a hatását mutatja (Aglietta és Orlean 1992; Aglietta et al. 1998). Leginkább bizonyos védikus szövegek hatását mutatja, amelyek, mint azt Charles Malamoud (1983, 1988, 1998) kimutatta, valóban tartalmaznak egyfajta egzisztenciális adósságelméletet. Amint azt egy tipikusnak mondható szövegrész megfogalmazza: „a születés által minden lény az Istenek, a szentek, az Apák és emberek adósaként születik meg” (1983: 27). A szövegrész által használt kifejezéssel a Védákban nem a társadalmi kötelezettségekre, hanem a kölcsönzött tárgyra vagy kereskedelmi kölcsönre utalnak. Végső soron az istenek fogják behajtani ezt a kölcsönt, amikor visszaveszik az életedet. Míg ez bekövetkezik, az ember tehének vagy juhok életét ajánlhatja fel nekik áldozati rítusok keretében, egyfajta kamat-törlesztésként.

Az elképzelés azonban számos ponton problémákba ütközik. Először is, bár az egzisztenciális adósság gondolata valóban kiolvasható a Védákból, nyomát sem találjuk a közéleti térségben, sem az áldozathozatal klasszikus elméleteiben. Ennél is fontosabb azonban, hogy a gondolatot, mely szerint egy egyetemes szuverén hatalom találta fel a kozmikus adósságot az érték jelképeivé átalakító pénzt, cáfolni látszanak a történelmi bizonyítékok.

Sokatmondó ebből a szempontból, hogy a primordiális adósság elméletirői szinte soha nem tárgyalják Mezopotámia példáját, ahol pedig az első államok és a pénz is kialakult. Azért is különös ez a mellőzés, mert a Mezopotámiára vonatkozó bizonyítékok sok szempontból alátámasztják a chartális feltevéseket. Igazolják többek között, hogy a pénz valóban elszámolási egységként került bevezetésre, és ezt a funkciót látta el évezredekig, mielőtt általános csereeszközként kezdték volna el használni. Sőt azt is igazolják még, hogy a pénz nagyméretű közintézményekben alakult ki, konkrétan sumér és babilóniai palotákban és templomokban.

Ezek az intézmények valóban standard, az ezüst és árpa váltási arányán alapuló átváltási rátákat vezettek be. Egy ezüst *shekel* egy *gur* (vagy véka) árpának volt megfeleltetve, amelyet egy hónapra elegendő élelemnek tartottak. Mivel az évet, a számítást megkönnyítendő, egyenlő 30 napos hónapokra osztották, egy ezüst *mina*, a *shekel* 1/60 része, a napi kétszer kiutalt étkezés egyikének felelt meg. Az ártáblákat és kamatrátákat ugyancsak az állam állapította meg (Hudson 2002, 2003, 2004, vö. Henry 2004 Egyiptomról), pontosan úgy, ahogy azt a chartális elmélet megjósolná. A probléma viszont az, hogy úgy tűnik, sem egységes államról, sem általános adórendszerrel nem beszélhetünk ebben az időszakban.

A paloták és templomok autonóm egységekként működtek, bevételeik nagy részben földbirtokaik után származó jövedelmekből, kézműves műhelyekben gyártott javak

közvetlen vagy kereskedők általi eladásából, illetve kamatra kölcsönzött pénzből álltak össze. Sem a templomok, sem a paloták nem vetettek ki adókat. Egy adott városállam vezetője követelhetett sarcot legyőzött riválisaitól, saját állampolgárait viszont nem kötelezhette adózásra, pontosan a szolgai státus miatt, amelyet ez jelentett volna. Az uralkodói közbeavatkozás, amennyiben sor került rá, az egyetemes szuverén hatalom kozmológiai aspektusán alapult, és nem adósságok létrehozására, hanem azok eltörlésére irányult. Bár nincs pontosan meghatározva a kamatra adott kölcsön gyakorlatának a kezdete,⁸ i. e. 2400-ban már általánosnak számítottak az ilyen típusú kölcsönügyletek. Ezek főként templomi vagy palotai hivatalnokok és földművesek között zajlottak, jellemzően éhínségek és egyéb hasonló megpróbáltatások esetén került rájuk sor, és gyakran végződtek az adósok földjeinek a kisajátításával, és családtagjaiknak, illetve maguknak az adósoknak a rabszolgasorba taszításával (az adórszolgák általában a templomi műhelyekben kötöttek ki). A jelenség által okozott társadalmi megrázkódtatás olyan méreteket öltött, hogy szokássá vált minden új uralkodó trónra lépésekor tiszta lappal indulni, semmisnek nyilvánítani az adósságokat, visszajuttatni a földeket eredeti tulajdonosaiknak és hazaküldeni az adórszolgákat. A kozmikus megújulás eme gesztusát a sumér és babilóniai uralkodók, Hudson szerint, pontosan istenkirálystátusukból fakadóan voltak képesek megtenni. Mint megjegyzi, azokban a társadalmakban, ahol az uralkodó intézménye nem társult ilyen univerzális igényekkel, sokkal nehezebbnek bizonyult korlátok között tartani a pénzesített adósság struktúráiban rejlő veszélyt, miután ez a rendszer elterjedt a Közel-Keletről. Az ókori Izrael prófétái érvényre tudták még juttatni az alkalmankénti jubileum eszméjét, a klasszikus mediterrán térségben azonban már nem találunk az istenkirályéhoz hasonlítható hatalmi funkciót.⁹ Ennek eredményeképpen a periodikus adósságváltások folyamatos társadalmi felfordulásokhoz, illetve ezekből táplálkozó reform- és forradalmi mozgalmakhoz vezettek, utóbbiak erőszakos elfojtása pedig gyakran torkollott katasztrófákba.

Reményeim szerint ennyiből is kitűnik, hogy az egységes totalitásként létező „társadalom” gondolata, melybe kötelezettségekkel terheltlen születik bele mindenki, egyáltalán nem primordiális gondolat. Igaz, hogy az értékteremtés folyamatában muszáj elképzelt totalitásokat teremteni, ezek a totalitások leginkább egymást átfedő formák végtelen variációi. Az adósság logikája azonban nem ilyen értelemben totalizáló, ugyanis alapvetően

---

8 Hudson (2002) feltételezése szerint a kamatra kölcsönzött pénz szokása az állami hivatalnokok és távolsági kereskedők kapcsolataiból fejlődhetett ki, pontosabban a kézműves műhelyekben megtermelt javak kikölcsönzéséből, a kereskedelmi haszonból való részesedésért cserében (mások, mint például Steinkeller [1981] és Mieroop [2002: 64] a bérleti díjra próbálják a gyakorlatot visszavezetni).

9 Nem mellékesen a „klasszikus görögök” ugyancsak „a zsarnokság eszközeként tekintettek a közvetlen adókra, amelyeket igyekeztek mindenáron elkerülni” (Finley 1981: 90).

diadikus kapcsolatokat feltételez. Még a védikus iratok sem az istenséggel szembeni egyetemes lekötelezettséget hangsúlyozzák elsősorban, hanem azokat a partikuláris viszonyokat, amelyekben a fiúk például az apák adósaiként jelennek meg mindaddig, míg maguk is fiúgyermeket hoznak a világra (lásd Malamoud 1983: 32). Mint annyi más „primitív társadalmakról” szóló elméletben, elgondolkodtató, hogy nem a nemzetállam árnyéka húzódik-e itt is a háttérben.

Valójában igen valószínű, hogy a primordiális adósság gondolatát a piaci logikának való ellenszegülés hívta létre. Egoizmus és altruizmus fogalmai, mint azt Mausstól megtanulhattuk, csak egymás viszonyában értelmezhetőek; az érme két oldalát testesítik meg, és csupán a kereskedelmi logika térnyerésével váltak egyáltalán elgondolhatóvá. Lehetséges, hogy a korai védikus iratok ennek az új helyzetnek a morális implikációit igyekeztek kidolgozni, és bár sok szempontból különbözik ettől, de hasonló erőfeszítés eredménye a modern nemzetállami ideológia is.

Ebben az összefüggésben legalábbis elgondolkodtató, hogy az altruizmus kifejezést August Comte-nak köszönhetjük, annak a szerzőnek, aki talán először próbálkozott meg Európában a primordiális adósság fogalmának részletes kidolgozásával. A *Pozitivistákatekizmus*ban például ennek alapján igyekszik elutasítani a jogok gondolatát:

„A pozitívizmus soha nem fog elismerni mást, mint mindenki kötelességét mindenkivel szemben. Társadalmi nézőpontja nem tűrheti a jogok gondolatát, mert ez a gondolat individualizmuson nyugszik. Mindannyian kötelezettségek terhe alatt születünk meg, kötelezettségeink vannak elődeinkkel, utódainkkal, kortársainkkal szemben. Születésünket követően ezek a kötelezettségek csak sokasodnak, egészen addig a pontig, amíg képesekké nem válunk szolgálatot tenni másoknak. Milyen emberi fundamentumra lehetne tehát a »jogok« gondolatát építeni [...]?” (1981: 295).

A „végső állapot” csupán kötelességekből fog majd állni, melyek közös gyökerét a híres imperatívusz képezi: „másokért élni” (ibid.: 47), vagyis altruistán élni.¹⁰

Comte javaslatát, mely szerint a társadalom adósaiként születünk meg mindannyian, a századvég olyan francia gondolkodói vitték tovább, mint Alfred Fouillé és Léon Bourgeois, utóbbiaktól pedig maga Durkheim merített politikai inspirációt. Alapvetően ez egy nacionalista gondolat. A nacionalista doktrínák ugyanis a legtöbb esetben a lokális és partikuláris elkételezésekre jellemző érzelmi intenzitás kisajátításán alapulnak – amilyen

---

10 Az a tény, hogy Comte egy nagyvonalakban katolikus mintára elgondolt új vallás tervezetének részeként dolgozta ki ezt a fogalmat, arra utal, hogy az ötletet kevésbé a Védákából és inkább az eredendő bűn keresztény tanából merítette.

például az apáink irányában érzett kötelezettség –, ehhez kapcsolják hozzá a társadalmi egész valamilyen képzetét.

Ilyen értelemben akár úgy is érvelhet valaki, hogy a primordiális adósság kigondolói valójában egyfajta nacionalista mítoszt teremtettek meg, a hírhedt „árucseremítosz” egyfajta chartális ellenpontját. Egy kevésbé idealisztikus államelmélet keretén belül azonban az abszolút adósság ügye – vagy legalábbis az abszolút adósságra való hivatkozás ügye – sokkal egyszerűbb logika mentén tárgyalható. Mivel a szuverenitás lényegében élet és halál fölötti hatalom, a kormányzat tulajdonképpen olyan típusú hatalmat gyakorol az állampolgárai fölött, mint amilyent a győztes harcosok gyakorolnak foglyaik fölött. Ez pedig többek között azzal az elviekben korlátlan joggal jár együtt, hogy erőforrásokat vonjon el tőlük.¹¹

KEVÉSBÉ TOTALIZÁLÓ ALTERNATÍVÁK: HÁZASSÁG ÉS BOSSZÚ

A fent elmondottak látszólag igen távol esnek attól, amit a pénz eredetéről szóló antropológiai irodalomból megtudhatunk. Amennyiben beszélhetünk egyáltalán ilyen irodalomról, ennek középpontjában a Polányi által „speciális pénznek” (*special purpose money*), a korai etnográfusok által pedig „primitív pénznemnek” (*primitive currency*) nevezett jelenség áll (lásd pl. Quiggin 1949; Einzig 1949). Ez utóbbi főként erős állam nélküli társadalmakban fordult elő, de nem adófizetésre vagy javak adásvételére, hanem elsősorban házassági cserék lebonyolítására használták.

A kortárs antropológiai irodalomban meglepően kevés elméleti reflexió született a pénz eme speciális formájával kapcsolatban. A kevés nagyszerű kivétel egyike Philippe Rospabé (1995) *La Dette de Vie* című könyve. Áttekintve az Észak- és Kelet-Afrikáról, illetve Melanéziáról szóló irodalmat, Rospabé meggyőzően érvel amellett, hogy az ilyen speciális pénzek ugyancsak végtelen (vagy legalábbis visszafizethetetlen) adósságot fejeznek ki. A lényeges meglátás itt az, hogy a primitív pénznemként funkcionáló javak szinte minden esetben „az életet helyettesítik, olyan biztosítékot vagy zálogot képviselnek, amelyeken keresztül az, aki ad, ígéretet tesz arra, hogy életet biztosít annak, akit a csere során elvettek a másik csoporttól” (1993: 35). Vagyis az általa „primitív pénznek” (*savage money*) nevezett pénznem elsősorban fizetőeszköz, de soha nem vásárlóeszköz. Amit pedig ezzel az eszközzel „megfizetnek”, az maga az élet.

---

11 Ez a megfontolás látszik meghúzódní a központosított államok azon törekvése mögött, hogy felszámolja a rabszolgaság privát formáit – lásd Testart (2002).

Bár a maga teljességében nem reprodukálhatjuk Rospabé érvelését, az ennek kiindulópontjaként szolgáló paradigmaticus példa a házassági csere, pontosabban a menyasszonyváltás jelensége. Azt kell először is észrevenni, hogy egy kiházasított nőnek csupán egy másik nő lehet egyenértéket képviselő megfelelője, ekvivalense. A menyasszonyváltás csupán olyan esetekben jelenik meg, amikor hiányzik ez az egyenértékű viszonzás, és bár tárgyát javak képezik, ezeket soha nem tekintik a kiházasított nővel (egészen pontosan a nő termékenységével) egyenértékűnek. Ahogy az sok esetben explicit módon is megfogalmazódik, itt pusztán egyfajta elismerésről van szó, a menyasszonyváltás megfizetésével egy adósságviszony létrejöttét ismerik el a felek. Ez az adósság életadósság, ugyanis a menyasszonyváltás tulajdonképpen annak a jognak az elismerése, hogy az azt „megfizető” leszármazási csoport a nő által szült gyerekeket a saját leszármazottainak sorába emelje. Az adósság törlesztése későbbi generációk feladata marad, és természetesen ugyancsak lányok kiházasításán keresztül kerülhet rá sor.

Amint azt Rospabé kihangsúlyozza, az életadás képessége összemérhetetlen, végső értéket képvisel. Nem lehetséges megvásárolni, ugyanis nincs anyagi javakban mérhető ekvivalense. Nincs az a pénz, legyen mondjuk kagylópénz, amelyet ezzel egyenértékűnek lehetne tartani, még akkor sem, ha a kagylópénzhez hasonló tárgyak méhszerű szimbolizmusa ennek ellenkezőjére látszik utalni. Ezek csupán jelképek, amelyek a létrehozás és teremtés képességét reprezentálják és helyettesítik, meglehetősen elvont és hiányos formában. Máskülönbön ugyanennek a témának a variációjaként érthető meg a védj logikája is. Az élet árát (ebben az esetben az elvett, kioltott életét) soha nem lehet teljesen megfizetni, csupán egy nő ajándékként történő felajánlása szolgálhat bizonyos esetekben ennek kompenzációjaként.¹²

Mindez arra utal, hogy amennyiben beszélhetünk primordiális, abszolút adósságokról, illetve Rospabé-féle életadósságokról, ezek nem kozmikus, hanem diadikus kapcsolatok formáját öltik. Egészen pontosan olyan kozmikus kapcsolatokról van szó, amelyek csak és kifejezetten diadikus kapcsolatok formáját ölthetik. A kérdés természetesen az, hogy az eredetileg visszafizethetetlen adósságok elismeréseként szolgáló jelképek hogyan

---

12 Esetenként lehetséges a kompenzációnak egy olyan formája, amelyben egy nőt ajándékoznak el, akinek a gyerekeit aztán a meggyilkolt áldozat helyettesítőjének tekintik (néha azonos nevet is adnak nekik). Más esetekben – talán a leghíresebb ezek között a nuereké – a kompenzáció mértéke pontosan a feleség megszerzéséhez szükségessel egyezik meg, majd ezt a nőt aztán az áldozat szellemével „házasítják össze” (Észak-Afrika egyes részein „a vér tulajdonosával”) a leszármazás biztosítása végett. Ezek az esetek jutnak legközelebb egyfajta kompenzációhoz. Rospabé szerint a házassági csere logikája, például a pápua új-guineai moka és tee rituálék esetében, egy fokozatos absztrakció eredménye lehet, amelynek során a forgalomban levő jelképszetonok idővel bizonyos fokú autonómiára tettek szert azokkal az életerőkkel szemben, amelyeket eredetileg képviseltek.

válhattak az adósságok kiegyenlítésének az eszközeivé, más szóval: hogyan állhatott össze az egyedi diádkapcsolatok sorozataiból egy az érték mérésére alkalmas egységes rendszer? Rospabé nem próbál választ keresni erre a kérdésre, elemzése viszont arra látszik utalni, hogy az árupénz nem fejlődhetett ki ilyen típusú rendszerekből, annak ezeken kívül kellett létrejönnie.¹³ Ezzel szemben találunk példákat olyan pénznemekre (Melanézia egyes részein, illetve Kalifornia őslakosainál), amelyek használata lokális kontextusokban csupán a házassági cserékre korlátozódik, más, nem lokális kontextusokban azonban kiterjeszhető élelem, ház, föld és hasonló javak vásárlására is.

A lehetséges megoldáshoz legközelebbi javaslat, amit ismerek, egy Philip Grierson (1977, 1978) nevű numizmatikus elmélete a pénz eredetéről. Erre sokszor „*wergeld* elméletként” hivatkoznak, mivel nem a menyasszonyváltásból, hanem a vérdíj jelenségéből indul ki. Grierson elmélete a barbár jognak nevezett szövegkorpusz értelmezésén alapul, vagyis „azoknak a germán népeknek a törvényein, amelyek az V. és VI. században a Római Birodalom régi határai mentén települtek le” (1977: 19). A barbár jogrend egyik sajátossága, hogy a vérbosszú megelőzésének az érdekében arányos kártérítési formák kidolgozására törekedett súlyos erőszakos sértések, illetve emberölés esetén. A jogos kártérítés arányát általában egyetlen mértékegység alapján számolták ki: Walesben a marha, Németországban az arany, Oroszországban a prém szolgált ilyen mértékegységként. A kárpótlásokat azonban soha nem tekintették a kioltott élet vagy egy elvesztett végtag anyagi egyenértékeinek – a halálhoz vagy a sebesüléshez vezető balesetek hatásait szó szerint kiszámíthatatlannak tartották. Inkább az az igény alapozta meg őket, „hogya a sértett félnek megnyugvást nyújtsanak, a jó hírnevén esett csorbát pedig kiküszöböljék”.

Grierson mindehhez a következőket fűzi még hozzá:

„A körülmények, amelyek ezeknek a törvényeknek a megteremtését lehetővé tették, minden egyéb piaci mechanizmusnál alkalmasabbnak tűnnek egy pénzügyi rendszer létrehozásához. Az okozott kár tarifáit nyilvános gyűléseken állapították meg, a közös standardot pedig olyan értékes tárgyak képezték, amelyek fölött a háztartás vezetője elvárhatóan rendelkezett, vagy rokoni kapcsolatain keresztül képes volt

---

13 Ez volt gyakorlatilag azoknak a gondolkodóknak a következtetése is, akik Polányi speciális pénzének létrejöttét a cserekereskedelemre vezették vissza, de azon az alapon, hogy ez a típusú árucseré társadalmak között, és nem társadalmakon belül ment végbe. Már a XIX. század közepén Marx (1858, 1867) felvetette azt a gondolatot, hogy a kereskedelem, és ezzel kapcsolatban a kereskedelem céljaira használható pénz a régi társadalmak határain jött létre, s onnan terjedt el társadalmon belüli használata. Ezt az álláspontot fogadta el Karl Bücher (1904), Max Weber (1961), és bizonyos értelemben maga Polányi is (1968). Saját álláspontom az, hogy mivel a pénz eredete nem vezethető vissza egyetlen kiindulópontra, az internalista és externalista pénzelméletek egyaránt részben helyesek.

beszerezni őket. Mivel alapvetően az okozott károk értékeléséről, nem pedig javak vagy árucikkek értékeléséről van szó, az eljárás elkerülte azt a konceptuális nehézséget, amelyet az amúgy összemérhetetlen tárgyak közös nevezőre hozása támaszt” (Grierson 1977: 20–21).¹⁴

Grierson és követői egy sor igen meggyőző nyelvi bizonyítékkal támasztják alá azt a nézetet, mely szerint (pontosan, ahogy az angol *to pay* kifejezés etimológiai gyökere a latin *pacere*, vagyis *megbékélés*) az európai nyelvek többségében az „adósságra” és „pénzre” utaló fogalmak eredeti jelentésköre „bűnökkel” és „vétekkel” volt kapcsolatos.

Az elmondottak fényében talán kissé jobban elképzelhető, hogyan fejlődhetett ki ennek a rendszernek az alapján egy általánosabb pénzrendszer: egy törött térd két aranylapot, egy levágott kar öt aranylapot ér, és így tovább. Az alapvető konceptuális problémát azonban ez sem oldja meg teljesen. Ha a *wergeld* eredetileg az emberi élet összemérhetetlen értékének az elismerése, hogyan válhatott az ember „értékének” vagy „árának” a mércéjévé (ez utóbbi máskülönben a szó etimológiai gyökere is)? Hogyan lehetséges ezeknek az alapvetően diádkapcsolatoknak az alapján (tulajdonképpen annak a jelzéséből, hogy valaki elismeri a másik jogos haragját, és megpróbál enyhíteni rajta) edények, háziállatok és hasonló javak értékének a mérésére alkalmas rendszert létrehozni? Grierson nem tartja valószínűnek, hogy ennek a folyamatnak a hátterében a fizetségként használt tárgyak értékének a rendszeresítése állt volna. Ezért aztán vissza kell kanyarodnia azokhoz a kapcsolatokhoz, amelyek e barbár törzseket korábban a római rabszolga-kereskedelemhez kötötték (1977: 23). A római rabszolga-kereskedők otthonosan mozogtak a Rajna és Duna környékén a barbár törvények lejegyzését közvetlenül megelőző időszakban, és nyelvészeti bizonyítékok megint csak arra utalnak, hogy a germán nyelvek adásvétellel kapcsolatos kifejezései eredetileg az emberkereskedés római szótárából származnak. A kereskedők árukészletét gyakran képezték olyan emberek, akik képtelennek bizonyultak megfizetni valamilyen rájuk rótt büntetést vagy kártérítést. A jelenség teljesen általánosnak számított a korban, különösen Afrikában és Délkelet-Ázsiában, valamint minden olyan térségben, ahol erős, kereskedelmen alapuló gazdaságok kerültek kontaktusba más elvek alapján szerveződő gazdaságokkal. Ez utóbbi társadalmak sajátos jogrendje, még a

---

14 Felhívnom itt a figyelmet arra, hogy Grierson óvatosan kerüli még a látszatát is annak, hogy ezeket a tarifákat uralkodók állapították volna meg, annak ellenére, hogy a gyakorlatban a legtöbbjüköt olyan egyének dolgozták ki, akik királyoknak tartották magukat. Talán azért van ez, mert elsősorban egy eredetibb, feltételezhetően egalitáriánusabb időszak rekonstruálására tesz kísérletet ezeknek a kora középkori szövegeknek az alapján; egy olyan világéra, amelyről Tacitus tudósít például, és amelyben az értékstandardokat nem kívülről erőltették rá egy közösségre, hanem a közösségen belül dolgozták ki.

menyasszonyválság intézménye is, olyan típusú átalakuláson ment keresztül a kontaktus hatására, amely az emberek közötti viszonyok szabályozásának meglévő rendszerét az emberek árucikké változtatásának az eszközévé tette.

A rabszolga, amint azt már kimutattuk, abszolút életadóssággal tartozik tulajdonosának. Egy rabszolgát ugyanakkor egy meghatározott pénzösszeg fejében el lehet adni. Végső soron a konverziót, mely a visszafizethetetlen adósság elismerését egy férfi vagy nő meghatározott árává változtatta, az erőszak alkímiája tette lehetővé.

AZ EMBERI GAZDASÁGOK ÉS PIACGAZDASÁGOK VISZONYÁRÓL

A személytelen piaci kapcsolatokat tanulmányozó szakértők – még azok is, akik társadalmak közötti, és nem társadalmakon belüli viszonyokban látják ezek eredetét – ritkán szentelnek kellő figyelmet az erőszak, és különösen a rabszolga-kereskedelem meghatározó szerepének az ilyen kapcsolatok kiépülésében. Csupán az igen elnagyolt körvonalai látszanak egy olyan elméletnek, amely elkerülhetné ezt a hibát. Annyi azonban mindenképpen megállapítható, hogy az abszolút adósság és a piaci logika közötti szakadékot gyakorlatilag két módon lehetséges áthidalni. Az egyik a társadalmi kreativitás ereje. Mint arról már sokszor írtam (Graeber 2001), a teremtés és létrehozás képessége, különösen, ha emberi lények és társadalmi viszonyok létrehozásáról van szó, kiemelt jelentőséggel bír minden társadalmi rendszerben. Hasonlóan ahhoz, ahogy Marx a kapitalista társadalmakban a pénz értékét visszavezethetőnek látta a javak létrehozására irányuló kreatív emberi képességre, azt mondhatnánk, hogy a Grierson és Rospabé által leírt társadalmakban – én emberi gazdaságoknak nevezném ezeket – a pénznem jellemzően a társadalmi kreativitás erejét reprezentálja. Ebben a kontextusban a női reprodukív képességek csupán konkrét szimbólumai az emberi lények táplálására, alakítására, nevelésére irányuló általánosabb erőnek. Mint máshol kifejtettem, ez a magyarázata annak a tendenciának, hogy a pénz tulajdonosának belső képességeivel, az általa megtestesített lehetőséggel azonosítják (Graeber 1996).

A kijelentés részben azért hatásos, mert annyira nyilvánvaló benne az ellentmondás. Ellene lehetne vetni, hogy minden gazdaság végső soron emberi gazdaság, és ez valóban így is van, mégpedig azért, mert mindenekelőtt (bizonyos módon értékelt) emberi lények létrehozására irányul. A piacgazdaságokban talán éppen az a szokatlan, hogy bizonyos körülmények között úgy viselkedhetnek, mintha nem ez lenne a céljuk. Ezt a hatást pedig éppenséggel az árupénz segítségével képesek elérni. A paradoxon szépen megragadható, ha az „emberi gazdaságok” kifejezést az „ajándék gazdaságok” fogalmával

helyettesítjük ebben a kontextusban. Ez a művelet máskülönben Mauss ajándékgazdaságokkal kapcsolatos lényegi mondandóját is jobban megvilágítaná: nevezetesen azt, hogy a kereskedelmi piacokon kívül, még a számunkra egyértelműen gazdasági természetűnek tűnő tranzakciók esetében is, emberi lények státusa és emberi viszonyok forognak kockán. Van egy viszonylag egyszerű módja az emberi gazdaságok beazonosításának. Csupán azt kell megnézni, hogy a forgalomban levő domináns pénznem elsősorban emberi viszonyok átrendezését, vagy pedig hétköznapi javak, bútorok, lábbelik és hasonlók beszerzését szolgálja.

Mindez egy a pénznemek különböző formái mögött meghúzódó közös konceptuális alap létezésére utal. A kreatív, valaminek a létrehozására irányuló képességek, pontosan úgy, mint a hitel, jövőbeli termelékenységet tesznek lehetővé. Az adósság ezzel a jövőbeli kreativitással szemben támasztott igény. Ennek a jövőnek a pontosabb meghatározása, felmérése csupán az adósság monetarizálásán keresztül lehetséges, gyakorlatilag azáltal, hogy adót vetünk ki minden olyan időegység után, amellyel a kreatív képesség megvalósítása elhalasztódik. A termelés emberi viszonyai között azonban minden ilyen típusú számolgatás tökéletesen abszurdnak tűnik. Az emberi gazdaságok és a piacgazdaság közötti szakadék olyannyira mély, hogy jellemzően a társadalmi termelés egész rendszerének gyökeres felforgatásával jár együtt minden olyan próbálkozás, amely közvetlenül cserélné fel az egyiket a másikkal. Pontosan ez történt a személytelen piacok kialakulásának időszakában, melynek eljövetele sejtésem szerint legalábbis érintőleges viszonyban állt a zsákmányoló erőszak új formáinak az elterjedésével. Óhatatlanul intenzív társadalmi feszültségekkel jár együtt minden olyan fordulópontra, melynek során a vagyoni formák, melyek korábban csak házasságok rendezésére vagy büntetések kifizetésére szolgáltak, elkezdnek kecskék és bőrrészvények adásvételében is közreműködni. Az ilyen feszültségek hátterében emberi lények áruvá válásának a lehetősége áll, legyen az prostitúció vagy szolgáltatás. Mindez eléggé egyértelműen látszik az ókori Közel-Kelet és mediterrán térség esetében, ahol az elitcsoportok explicit önmeghatározásának részévé válhatott annak megakadályozása, hogy a piaci viszonyok hatására bármilyen formában szegényfolt essen lányaik becsületén (Lerner 1983, 1986; Kurke 2002). De ugyanezt látjuk minden olyan esetben, amikor kereskedelmi és emberi gazdaságok kerülnek egymással kapcsolatba. A rab-szolga-kereskedelem elterjedésének története Afrikában és Délkelet-Ázsiában, mint azt már említettem, szinte minden konkrét esetben adósságformák erőszakos manipulációjának vagy kötelezettségek erőszakos árucikké változtatásának a története.

MEGJEGYZÉSEK A PÉNZESZKÖZÖK TÖRTÉNETÉHEZ: ÁRUCIKK, HITEL, BIZALOM ÉS ERŐSZAK

Nézetem szerint a zsákmányoló erőszak volt az a fő eszköz, mely lehetővé tette az emberi gazdaságok árugazdaságokba való átmenetét, illetve azt, hogy a kozmikus kreativitás aktusainak viszonyozhatatlanságát megtestesítő jelképek az emberekkel való kereskedelem eszközeivé váljanak. Ezzel összhangban az adósság különböző ideológiáira tekinthetünk mint az erőszakkal létrehozott és az erőszak által fenntartott emberi kapcsolatok erkölcsi igazolásának igen hatékony (manapság is előszeretettel alkalmazott) eszközeire. Az ajándécsere hierarchikus és egalitáriánus módjaival, vagy az abszolút, primordiális adósság ideológiájával kapcsolatos érveim többsége pontosan annak a megértésére irányul, hogy miért lehet hatékony egy ilyen típusú legitimáció.

A nagy civilizációk perifériáitól a centrumok felé fordulva, a következőkben egy olyan új történeti architektúra kezdetleges körvonalait próbálnám meg felvázolni, amelynek alapjánál a hitelpénz és az árupénz dominanciájának időszakos váltakozása, illetve egymáshoz való viszonya áll. Először is, számomra úgy tűnik, hogy történelmi bizonyítékok egész sora támasztja alá Geoffrey Gardiner (2004: 134) sommás megállapítását, mely szerint „az aranyrúd a háború, és nem a békés csere tartozéka”. Az árupénzt (különösen annak arany vagy ezüst formáját) a hitelpénztől leginkább egy látványos tulajdonsága különbözteti meg: nevezetesen az, hogy el lehet lopni. Egy arany- vagy ezüstrúd olyan eredet nélküli tárgy, amelynek funkciója a történelem során nem különbözött túlságosan a drogbáró dollárral kitömött aktatáskájának funkciójától: bárhol elfogadták más értékes tárgyakért cserébe, anélkül, hogy kellemetlen kérdéseket tettek volna fel a származásával kapcsolatban. Ennek fényében nem túlságosan meglepő, hogy a kiterjedt, államok vagy nemzetközi intézmények által fenntartott, bizalmon alapuló hálózatokban működő hitelrendszerek a relatív társadalmi béke időszakaira, míg a fémpénzrendszerek az általános fosztogatás periódusaira jellemzőek. Fosztogató hitel- és kölcsönrendszerekre természetesen minden periódusban találunk példákat, a legnagyobb kárt azonban, úgy tűnik, olyan időszakokban voltak képesek okozni, amikor a vagyont a legkönnyebb volt készpénzre váltani.

Túlságosan szerteágazó ez a történet ahhoz, hogy most részletesen rekonstruálni lehessen. Kezdetnek, és igen elnagyoltan azonban a következő törésvonalak mentén kísérelhetnék meg az eurázsiai térség történelmének a szakaszolását:

I. Az első agrárbirodalmak kora (i. e. 3500 és i. e. 800 között)

Domináns pénzforma a virtuális hitelpénz

A pénz eredetéről rendelkezésünkre álló legjobb források az ókori Mezopotámiából származnak, de semmi okunk nincs azt feltételezni, hogy a fáraók korának Egyiptomában, a bronzkori Kínában vagy az Indus völgyében merőben eltérő lett volna a helyzet. A mezopotámiai gazdaságot nagyméretű köztisztviselők dominálták (templomok és paloták), és gyakorlatilag ezek a bürokratikus szervezetek teremtették meg az elszámolási pénzt azáltal, hogy pontos ekvivalenciát állapítottak meg az ezüst és a főtermény, az árpa között. A tartozásokat ezüstben számolták ki, de magát az ezüstöt csak igen ritkán használták fizetőeszközként: a kifizetéseket árpában, illetve bármilyen, a felek számára elfogadható jószágban intézték. A nagyobb adósságokat ékírásos táblákra jegyezték fel, ezeket a felek biztosítékként maguknál tartották.

Természetesen léteztek piacok is. A piaci árak valóban a kereslet és kínálat szeszélyeinek megfelelően ingadoztak, de csak és kifejezetten olyan javaknak az esetében, amelyeket nem a templomok vagy paloták műhelyeiben állítottak elő (ez utóbbiak árait adminisztratív ártáblák határozták meg). Azonban még a piacokon is – erre utalnak a rendelkezésünkre álló bizonyítékok – a mindennapos tranzakciók (mint például a helyi kocsmákból vagy sörfőző asszonyoktól vásárolt sör) hitelalapon zajlottak, a felgyűlt tartozásokat pedig jellemzően aratáskor egyenlítették ki (lásd Hudson 2002: 25; 2004: 114).

A 20%-ban megállapított kamatláb kétezer évig stabilnak bizonyult. Tévedés lenne azonban erre a piac kormányzati ellenőrzésének jeleként tekinteni, ezen a szinten ugyanis éppenséggel az ilyen típusú intézmények tették lehetővé a piac működését. A kormányzati beavatkozás nagyjából az adósságok hatásainak kezelésére korlátozódott. A rossz termés éveiben a szegények menthetetlenül eladósodtak, gyakran kényszerültek földjeik feladására, végül pedig családtagjaik adósrabszolga-sorba taszítására. Éppen ezért szokássá vált minden új uralkodó trónra lépésekor tiszta lappal indulni, semmisnek nyilvánítani az adósságokat és hazaküldeni az adósrabszolgákat.

II. A tengelykor (i. e. 800–i. u. 600 között)

Domináns pénzforma az érme és a fémrúd

Ebben a korszakban születik meg a vert érmepénz, valamint Kínában, Indiában és a Közel-Keleten az összes jelentős világvallás.¹⁵ A lélegzetelállító kreativitás és a hasonlóan

---

15 A „tengelykor” kifejezést Karl Jaspers használta először, arra az i. e. 800-tól i. e. 200-ig terjedő viszonylag rövid periódusra utalva, amelynek során szinte egyidejűleg jelent meg az összes általunk ismert jelentős filozófiai hagyomány Kínában, Indiában és a keleti mediterrán térségben. Én Lewis

látványos erőszak kora volt ez a földgolyó nagy részén: Kínában a Hadakozó Fejedelemségek, India szétesésének, illetve a Római Birodalom terjeszkedésének, majd az összeomlását kísérő mézárásoknak és a tömeges rabszolgaságnak a korszaka.

A vert fémpénz, illetve az arany és ezüst tényleges csereeszközként való használata megnyitotta az utat a maihoz hasonlóbb, személytelen piacok létrejötté előtt. Az értékes fémek kitűnően megfeleltek az általános háborúskodásra berendezkedett korszak igényeinek, annál az egyszerű oknál fogva, hogy el lehetett őket lopni. A vert fémpénzt egyáltalán nem a kereskedelem megkönnyítése végett találták fel, az ókori világ hírhedt kereskedői, a föníciaiak például a sor végén álltak a bevezetésekor. Úgy tűnik, hogy ez a találmány elsősorban a katonák fizetését és ellátását volt hivatott megoldani.

A klasszikus ókorra végig jellemző az, amit Ingham (2004: 99) „katonai-pénzverde komplexumnak” nevezett el. Pontosabb lenne talán a „katonai-pénzverde-rabszolgakomplexum” elnevezés, hiszen az olyan új harcászati technológiák elterjedése, mint a görög hoplita- és a római légiórendszer, a legszorosabb összefüggésben állt a hadifoglyok rabszolgasorba taszításával és a velük való kereskedéssel. A hadifoglyokon kívül a rabszolgák másik fő forrását természetesen az adósok köre képezte. Mivel az adósságok időszakos eltörlésének állami gyakorlata megszűnt, gyakorlatilag szabad prédává vált mindenki, aki nem volt olyan szerencsés, hogy a jelentős katonai-városállamok polgára lehetett. A Közel-Kelet hitelrendszereit nem kereskedelmi-piaci verseny, hanem Nagy Sándor hadserege gyűrte maga alá, egy olyan hadsereg, amelynek a fenntartása fél tonna ezüstpénzt emésztett fel naponta. A nemesfémhányák és az érmeverés állami monopóliumán nyugvó hellén és római adórendszer arra kényszerítette az alattvalókat, hogy piaci viszonyba lépjenek egymással, és felhagyjanak a javak körforgását biztosító korábbi módszerekkel. Ez az adórendszer végső soron azt volt hivatott biztosítani, hogy a katonák és állami tisztviselők a pénzért cserébe hozzájuthatnak majd a szükséges javakhoz. A hadseregek állandó háborúskodása biztosította, hogy a vele járó kereskedelem jórészt emberi lényekkel vagy a rabszolgamunka termékeivel történik.

Bármennyire is ízléstelen az érme-pénz eredete, ennek az új csereeszköznek a létrehozása igen alapvető szellemi hatással járt. Egyes szerzők egyenesen amellet érvelnek, hogy az érmeverés technológiáján alapuló fogalmi újítások nélkül nem születhetett volna meg a korai görög filozófia (Shell 1978, 1982; Seaford 2004). Az mindenesetre figyelemre méltó, hogy az érme-pénz általánossá válásának ebben az időszakában jött létre az összes jelentős filozófiai irányzat és világvallás Indiában, Kínában és a keleti mediterrán térségben. A két jelenség pontos összefüggése további tanulmányozásra szorul, egy körülmény azonban világosnak látszik: a nagylelkűség, altruizmus és önzetlenség eszméi, amelyeket

---

Mumford átfogóbb fogalomhasználatát követem, amely a ma létező világvallások születésének periódusát öleli fel Zarathustra színre lépésétől Mohamedig (lásd pl. Mumford 1966: 268).

ezek a nagy vallások hirdetnek, a piaci logikára való közvetlen reakcióként jelentek meg. Ahogy arra Mauss rámutatott, egy ajándékgazdaságban a tiszta önzés vagy a tiszta önzetlenség jóformán elképzelhetetlen. Egész egyszerűen fogalmazva, a társadalmi élet egy bizonyos területének hatáskörébe utalni az anyagi javak önző beszerzését szinte elkerülhetetlenül együtt jár egy olyan másik területnek a feltételezésével, ahol azt hirdetik, hogy a végső értékek szempontjából az anyagi dolgok jelentéktelenek, az önzés – vagy akár maga az én – pedig csak látszat. Ezt a megkülönböztetést még inkább meggyőzővé tette az a tény, hogy a korszak érmepénzen alapuló piacai sokkal személytelenebb, és potenciálisan erőszakosabb viselkedésformákat tettek lehetővé, mint a korábbi hitelen alapuló viszonyrendszerek.

III. A középkor (i. u. 600–1500)¹⁶

A virtuális hitelpénz visszatérése

A tengelykorban jöttek létre az egoizmus és altruizmus komplementer ideáljai, csakúgy, mint az áru piacok és az egyetemes világvallások. A középkorra ez utóbbi intézmények fokozatos összefonódása a jellemző, melynek eredményeképpen a világvallások által meghatározott és szabályozott társadalmi hálózatok váltak a pénzügyi tranzakciók elsődleges közegévé. Mindez lehetővé tette a virtuális hitelpénz különböző formáinak a visszatérését és dominánssá válását az eurázsiai térségben.

Európában, ahol ez a folyamat a kereszténység égíse alatt zajlott le, a pénzverés csak elszórva és nagyon egyenetlenül volt lehetséges. A i. u. 800-as években az áratok nagyrészt abban a régi karoling pénznemben számolták ki, amely akkorra már nem létezett (a kortársak „képzeletbeli pénznek” nevezték, lásd Einaudi 1993). A hétköznapi adásvértelt rováspálcák segítségével rendezték, bemetszett fadarabokkal, amelyeket az adósság megjelölése végett kettőbe törtek, egyik felét az adós, másik felét pedig a hitelező tartotta magánál. Az ilyen rováspálcák még a XVI. században is általános használatban voltak Angliában (Innes 1914; MacIntosh 1988). A nagyobb tranzakciókat váltók segítségével folytatták le, ezek klíringházaként pedig a nagy kereskedelmi vásárok működtek. Az egyház biztosította mindennek a törvényes keretét, szigorúan ellenőrizve a kamatra adott pénzt és megtiltva az adósrabszolgaságot.

A középkori világ gazdaság valódi idegközpontja azonban az Indiai-óceán volt, amely (a nagy karavánutak mellett) összekötötte India, Kína és a Közel-Kelet nagy civilizációit. Itt a kereskedelmi viszonyokat az iszlám szabályozta, mely nem csupán kedvező jogi

---

16 Európa úgynevezett „sötét középkorát” a korábbi periódushoz soroltam. A viking rajtaütések, illetve a *danegeld* kivitele Angliából utolsó fellángolásait jelentik egy olyan kornak, amelyet a fosztogató militarizmus, illetve az arany- és ezüstérmepénz-készletek együttes jelentősége határozott meg.

kereteket biztosított a kereskedelmi tevékenységnek (miközben tiltotta a kamatra történő hitelnyújtást), de eközben békés viszonyokat tett lehetővé a világ különböző pontjain élő kereskedők közt, igen kifinomult hiteleszközök megengedésével. Ugyanebben az időszakban ment végbe Kínában a buddhizmus gyors elterjedése, a papírpénz feltalálása, illetve a hitel- és pénzügyi eszközök még összetettebb formáinak a kifejlesztése.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a mézárálás és fosztogatás idegen lett volna a kortól (elég, ha csak a nagy normann inváziókra gondolunk), sem azt, hogy a fémpénzt egyáltalán nem használták csereeszközként. Összességében azonban a korszakra egy ezzel ellentétes irányú mozgás jellemző, amelynek fontos részét képezte a pénz kényszerítő intézményekről való leválasztása. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a pénzváltókat visszainvitálták a templomokba, ott ugyanis legalább szem előtt voltak. Az eredmény egy sor, a társadalmi bizalom magas fokát feltételező intézmény felvirágzásában mutatkozott meg.

IV. Az európai birodalmak kora (1500–1971)

Az értékes fémek visszatérése

Az európai birodalmak kiépülését – a spanyol birodalomtól az észak-atlantiig – a rabszolgaság, fosztogatás és pusztító háborúk, illetve az arany- és ezüstalapú érmepénz visszatérése kísérte világszerte. A történelmi vizsgálódás minden valószínűség szerint bizonyítani fogja, hogy ezek az átalakulások jóval összetettebbek voltak, mint ahogy azt általában elgondoljuk. Hogy csak egyetlen példát említsünk, az érmepénz visszatérése mögött meghúzódó egyik lényeges mozgatóerőt azok a népi mozgalmak jelentették, amelyek a XV.–XVI. század kora Ming-dinasztiáját előbb a papírpénz, majd az egységes valuta feladására kényszerítették. Ennek hatására a hatalmas kínai piac gyakorlatilag egy veretlen ezüststandardhoz tért vissza. Mivel az adókat ugyancsak ezüstben kezdték követelni, az adók alacsonyan tartása és a társadalmi felfordulások megelőzése végett többé-kevésbé hivatalos állami politikává vált az ország ezüstimportjának növelése. Az ezüst iránt mutatott kereslet hirtelen megugrása a világ minden részén éreztette a hatását. A konkvisztádorok által elrabolt, illetve a spanyolok által Mexikó és Potosi bányáiban (elképzelhetetlen számú emberélet árán) kibányászott értékes fémek nagy része Kínában kötött ki. Ezeket a globális összefüggéseket részletesen dokumentálták már, a lényeges mozzanat azonban az, hogy a pénz leválasztása a vallási intézményekről, illetve kényszerítő intézményekhez (nevezetesen az államhoz) való összekapcsolása együtt járt a „metallizmus”¹⁷ ideológiájához való visszatéréssel. A hitel ebben a kontextusban az államok ügyévé vált, az államok működése pedig nagyrészt a költségvetési hiány finanszírozásán alapult, a hitelnek egy olyan formáján, amely költséges háborúk

---

17 Természetesen ebben a periódusban születik meg az árucere-mítosz és a pénz áruelmélete is.

finanszírozására lett eredetileg kitalálva. Nemzetközi szinten a brit birodalomnak például egészen a kora XX. századig sikerült fenntartania az aranystandardot.

V. Jelenkor (1971-től)

Az adósság birodalma

Jelenkorunk 1971. augusztus 15-én vette kezdetét, amikor Richard Nixon amerikai elnök hivatalosan felfüggesztette a dollár fix árfolyamon történő aranyra válthatóságát, és ezzel gyakorlatilag megteremtette a ma is érvényben lévő lebegő valuta-árfolyamrendszert (Gregory 1997). Ezzel a gesztussal visszatértünk a virtuális pénz korszakába, amelyben a fogyasztói vásárlások már a papírpénzt is egyre inkább mellőzik (legalábbis a tehető országokban), a nemzetgazdaságokat pedig nagyrészt a fogyasztói tartozás tartja mozgásban. Mindezzel együtt járt a valuta- és pénzügyi eszközökkel történő spekuláció önálló, a termeléstől és sok esetben a kereskedelemtől is független területként való megjelenése, az a jelenség, amelyet egyesek a tőke finanszálódásának is neveznek (lásd pl. Arrighi 1994; Harvey 2005). A jövő titka marad, hogy a korábbi virtuális hitelpénz által dominált periódusokhoz hasonlóan létrejönnek-e olyan átfogó intézmények, amelyek valamiféle társadalmi kontrollmechanizmust képviselnek majd az adósságspirálok emberi következményeivel szemben. Az eddig megfigyelhető trend mindenestre ellenkező irányúnak tűnik. A jelenleg rendelkezésünkre álló átfogó intézmények – mint a Nemzetközi Valutaalap vagy a Világbank – inkább az adósságok érvényesítésével és tartozások kikényszerítésével foglalkoznak, egyfajta állandósult adósrabszolga-státusba sorolva a szegényebb államokat.

Történelmi szempontból, mint láttuk, a virtuális vagy hitelpénz által dominált korszakokban mindig létezett valamiféle, az elszabaduló adósságspirálok pusztító társadalmi következményeinek féken tartására szolgáló kontrollmechanizmus. Jelenleg ezzel ellenkező irányba haladunk: egyrészt tanúi lehetünk az első, valóban a teljes földkerekséget átfogó adminisztratív rendszerek kiépülésének a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank, a multinacionális vállalatok és egyéb pénzügyi intézmények keretein belül, másrészt ezek az intézmények nagyjából-egészében a hitelezők érdekképviseletét látják el az adósok érdekeivel szemben. Jelenkorunk azonban éppen csak elkezdődött, a virtuális pénzhez való visszatérés hosszú távú következményei ezért nem is láthatóak még világosan.

KÖVETKEZTETÉS

Befejezésképpen az adósság és érték ellentétének a kérdéséhez térnek vissza, pontosabban a kötelezettségek diadikus kapcsolataiként, illetve az érték realizációjának fiktív arénájaként elgondolt társadalomképek ellentétéhez.

Mint azt a második részben kifejtettem, a feudális vagy patrónus rendszerekhez hasonló hierarchikus kapcsolatrendszerek a precedenselv alapján működnek a gyakorlatban, ez pedig sok szempontból a reciprocitás tökéletes ellentéte (egy nem várt ajándék könnyen precedenst teremthet, hasonló gesztusokat pedig továbbra is elvárnak majd a jövőben). Ennek ellenére, amikor a feudalizmust tanulmányozó szakértők szükségét érezték annak, hogy absztrakt módon ragadjanak meg egy ilyen típusú társadalmat, szinte kivétel nélkül a reciprocitás eszméjéhez folyamodtak. Az érv szerint az ilyen társadalmak státuscsoportjai közötti viszonyok végeredményben egyfajta kölcsönösségen alapulnak: a nemesek garantálják a biztonságot, a parasztok az élelmet, és így tovább. Az ilyen vélemények háttérében meghúzódó megfontolás egészen egyszerűnek tűnik. Míg a reciprocitásról elmondható, hogy nem feltétlenül képezi alapját minden tranzakció logikájának, úgy tűnik, hogy minden esetben alapját kell képeznie viszont az igazságosságról alkotott elképzeléseknek.

A tranzakciós logikák második részben összeállított listájával annak érzékeltetése volt a célom, hogy a társadalmi vagy gazdasági rendszereknek nevezett entitások valójában diádkapcsolatok végtelen, összefonódott sorozatai, ezek a kapcsolatok pedig leggyakrabban teljesen eltérő alapokon működnek. Egyes viszonyaink a pragmatikus kommunizmus különböző formáin, mások a precedens hierarchikus logikáján, megint mások a kiegyensúlyozott csere elvén alapulnak – utóbbiak lehetnek hozzávetőlegesen személytelenek vagy személyesekek, időszakosak vagy tartósak. Más viszonyok alapjánál a nyílt rablás vagy zsarolás áll. A számlák teljes kiegyenlítése azonban egyetlen esetben sem lehetséges, még akkor sem, ha feltételezzük valamiféle képzeletbeli határvonal mentén megrajzolható társadalom létezését. Természetesen minden ilyen körülhatárolás ideológiai gesztus is egyben, hisz nincsenek természetes határok, és a valós társadalmi viszonyok hajlamosak túlszordulni a mesterségesen meghúzott határvonalakon.

A gesztus maga ennek ellenére igen lényeges ideológiai gesztus marad. Történetének nagy része során az antropológia folyamatosan küszködött azzal a problémával, amit az ilyen típusú absztrakt reprezentációk és a terepen tapasztalt viszonyok egymásra vonatkoztatása jelent. A körkörös házassági csere hírhedt problémája esetében például igencsak sok fejtörést okozott a megfigyelt hierarchikus házassági viszonyok végtelen és komplex hálózatának a visszavezetése arra az általános jellegű megállapításra, hogy a társadalom körkörös házassági klánok egyszerű sorozatából áll össze (amelyben A csoport

nőtagjai B csoportba házasodnak be, B a C-be, C a D-be, majd D újra az A-ba). Úgy tűnik, Edmund Leach (1954) vette először észre, hogy minden ehhez hasonló állítás egyfajta totalitásnak az absztrakt reprezentációja, tulajdonképpen egy módja annak, ahogya társadalmi élet végtelen zavarosságát egyetlen „társadalom” részeként próbáljuk meg elgondolni. Az ilyen reprezentációkkal mindig együtt jár bizonyos diádkapcsolatok leszakítása a végtelenül összetett valóságról – a diádkapcsolatok alapja ugyanis minden esetben egyfajta kölcsönös lekötelezettség –, illetve az igazságnak valamiféle eszméje, egy olyan szférának az elképzelése, amelyben minden számla tökéletesen kiegyenlíthető.

Természetesen nincs ez másként a piac eszméjének az esetében sem. „Piacok”, mint arra ennek az esszének az elején igyekeztem rámutatni, a valóságban nem léteznek. A piac nem más, mint egy modell, és ezt a tényt a közgazdászok is boldogan elismerik. A kérdés csak az, hogy milyen típusú ez a modell? Ezen a ponton talán válaszolhatunk. A piac egyrészt egy olyan modell, amely egy komplex rendszerben fellelhető bizonyos elvek kiemelésén alapul. Ebben az esetben egy sajátos típusú (azonnali, kiegyensúlyozott, személytelen és önérdekkövető) csere, az úgynevezett kereskedelmi csere elveinek kiemeléséről van szó, olyan elvekről, amelyek a maguk során soha nem izoláltak, hanem más típusú (kommunisztikus, hierarchikus stb.) logikák mentén szerveződő kapcsolatokkal kölcsönhatásban működnek. Másrészt ez a modell egy olyan totalitásképzeten nyugszik, amelyben a számlák kiegyenlítődnek, végül minden hitel és adósság kölcsönösen kioltja egymást. A valóságban soha nem létezhet ilyen lehatárolt totalitás. Ennek ellenére folyamatos hivatkozás történik rá, részben azért, mert ez hátteret és alapot biztosít egyrészt bizonyos értékformák realizációjának, másrészt a fennálló társadalmi viszonyok legitimitációjával kapcsolatos ideológiai kijelentéseknek. Piacra, azonnali és konkrét értelemben, annak van szüksége, aki a háza vagy műtárgygyűjteménye értékét kívánja felbecsülni, különösen abban az esetben, ha realizálni szeretné ezt az értéket azáltal, hogy eladja ezeket a javakat. Ezzel szemben piacra, általános és elvont értelemben, annak van szüksége (legalábbis a retorika szintjén), aki a kapitalizmust végső soron igazságosnak szeretné feltüntetni.

Fordította: Seprődi Attila és Hőrich Balázs

Az eredetivel egybevetette: Pulay Gergely

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aglietta, M. – Andreau, J. – Anspach, M. – Birouste, J. – Cartelier, J. – de Coppet, D. – Malamoud, C. – Orléan, A. – Servet, J.-M. – Théret, B. – Thiveaud, J.-M. (1998): Introduction. In: *La Monnaie Souveraine*. Szerk.: Aglietta, Michel – Orléan, André. Odile Jacob.
- Aglietta, Michel – Orléan, André (1992): *La Violence de la monnaie*. PUF.
- Aglietta, Michel – Orléan, André (1995): *Souveraineté, légitimité de la monnaie*. Association d'Économie Financière (Cahiers finance, éthique, confiance).
- Aglietta, Michel – Orléan, André (1998): *La Monnaie Souveraine*. Odile Jacob.
- Balmuth, Miriam S. (1975): The critical moment: the transition from currency to coinage in the eastern Mediterranean. In: *World Archeology*, Vol. 6., No. 3.: 293–299.
- Bloch, Marc (1961): *The Feudal Society*. University of Chicago Press.
- Bücher, Karl (1907): *Industrial Evolution*. Holt.
- Davy, Georges (1922): *La foi jurée: Étude sociologique du problème du contrat et la formation du lien contractuel*. Alcan.
- Einaudi, Luigi (1953): The Theory of Imaginary Money from Charlemagne to the French Revolution. In: *Enterprise and Secular Change*. Szerk.: Lane, F. C. – Riemersma, J. C. Allen & Unwin.
- Einzig, Paul (1949): *Primitive Money in its Ethnological, Historical and Ethnographic Aspects*. Pergamon Press.
- Finley, Moses I. (1974): *The Ancient Economy*. University of California Press.
- Finley, Moses I. (1981): *Economy and Society in Ancient Greece*. Penguin.
- Galey, Jean-Claude (1983): Creditors, Kings and Death: determinations and implications of bondage in Tehri-Gathwal (Indian Himalayas). In: *Debt and Debtors*. Szerk.: Malamoud, Charles. Vikas.
- Gardiner, Geoffrey (2004): The Primacy of Trade Debts in the Development of Money. In: *Credit and State Theories of Money: The Contributions of A. Mitchell Innes*. Szerk.: Wray, L. R. Edward Elgar.
- Graeber, David (1997): Manners, Deference and Private Property: the Generalization of Avoidance in Early Modern Europe. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 39., No. 4.: 694–728.
- Graeber, David (2001): *Toward and Anthropological Theory of Value: The False Coin of Our Own Dreams*. Palgrave.
- Graeber, David (2005): Turning Modes of Production Inside Out: Or Why Capitalism is a Transformation of Slavery. In: *Critique of Anthropology*, Vol. 26., No. 1.: 61–81.

- Graeber, David (2006): Fetishism and Social Creativity, or Fetishes are Gods in Process of Construction. In: *Anthropological Theory*, Vol. 5., No. 4.: 407–438.
- Grierson, Phillip (1977): *The Origins of Money*. Athlone Press.
- Grierson, Phillip (1978): The Origins of Money. In: *Research in Economic Anthropology*, Vol. 1.: 1–35.
- Hart, Keith (1986): Heads or Tails? Two Sides of the Coin. In: *Man*, Vol. 21., No. 4.: 637–656.
- Hart, Keith (1999): *The Memory Bank: Money in an Unequal World*. Perpetua Books.
- Henry, John F. (2004): The Social Origins of Money: The Case of Egypt. In: *Credit and State Theories of Money*. Szerk.: Wray, L. R. Edward Elgar.
- Hudson, Michael (2002): Reconstructing the Origins of Interest-Bearing Debt and the Logic of Clean Slates. In: *Debt and Economic Renewal in the Ancient Near East*. Szerk.: Hudson, M. – Mieroop, M. V. CDL.
- Hudson, Michael (2003): The creditary/monetarist debate in historical perspective. In: *The State, the Market, and Euro: chartalism versus metallism in the theory of money*. Szerk.: Bell, S. – Nell, E. Elgar Press.
- Hudson, Michael (2004): The archeology of money: debts vs. barter theories of money. In: *Credit and State Theories of Money*. Szerk.: Wray, L. R. Edward Elgar.
- Hudson, Michael – Van de Mieroop, Michael (2002): *Debt and Economic Renewal in the Ancient Near East*. Bethesda: CDL Press.
- Ingham, Geoffrey (2000): Babylonian Madness: on the historical and sociological origins of money. In: *What is Money?* Szerk.: Smithin, J. Routledge.
- Ingham, Geoffrey (2004): *The Nature of Money*. Polity Press.
- Innes, Mitchell A. (1913): What is Money? In: *Banking Law Journal*, May: 377–408.
- Innes, Mitchell A. (1914): The Credit Theory of Money. In: *Banking Law Journal*, January: 151–168.
- Jevons, Stanley W. (1875): *Money and the Mechanism of Exchange*. Appleton and Company.
- Knapp, Georg Friedrich (1928): *The State Theory of Money*. MacMillan.
- Kurke, Leslie (2002): *Coins, bodies, games and gold: the politics of meaning in archaic Greece*. Princeton University Press.
- Leach, Edmund (1954): *Political Systems of Highland Burma*. G. Bell for LSE.
- Lerner, Gerda (1983): Women and Slavery. In: *Slavery and Abolition: A Journal of Comparative Studies*, Vol. 4., No. 3.: 173–198.
- Lerner, Gerda (1986): The Origins of Prostitution in Ancient Mesopotamia. In: *Signs*, Vol. 11., No. 2.: 236–254.
- Lévi-Bruhl, Lucien (1923): *Primitive Mentality*. Allen & Unwin.
- MacIntosh, Marjorie K. (1988): Money Lending on the Periphery of London 1300–1600. In: *Albion*, Vol. 20., No. 4.: 557–571.

- MacPherson, C. B. (1962): *The Political Theory Of Possessive Individualism: Hobbes To Locke*. Clarendon Press.
- Malamoud, Charles (1983): The Theology of Debt in Brahmanism. In: *Debt and Debtors*. Szerk.: Malamoud, C. Vikas.
- Malamoud, Charles (1988): *Lien de vie, noeud mortel. Les représentations de la dette in Chine, au Japon et dans la monde indien*. EHESS.
- Malamoud, Charles (1998): La paiement des actes rituels dans l'Inde védique. In: *La Monnaie Souveraine*. Szerk.: Aglietta, M. – Orléan, A. Odile Jacob.
- Marx, Karl (1858): *Pre-Capitalist Economic Formations*. International Publishers. [Magyar kiadás: Marx, Karl (1978): *A tőkés termelést megelőző formák*. Kossuth Könyvkiadó.]
- Marx, Karl (1867): *Capital*. New World Paperbacks. [Magyar kiadás: Marx, Karl (1949): *A tőke*. Szikra Könyvkiadó. Ford.: Rudas László, Nagy Tamás.]
- Mauss, Marcel (1924): Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques. In: *Année Sociologique*, Vol.1.: 30–186.
- Mauss, Marcel (1925): Sur un texte de Posidonius. Le suicide, contre-prestation suprême. In: *Oeuvres 1968–1969*. Editions de Minuit.
- Menger, Karl (1892): On the Origins of Money. In: *Economic Journal*, Vol. 2., No. 6.: 239–255.
- Mieroop, Marc Van de (2003): A History of Near Eastern Debt? In: *Debt and Economic Renewal in the Ancient Near East*. Szerk.: Hudson, M. – Mieroop, M. V. CDL.
- Mumford, Lewis (1966): *The Myth of the Machine: Technics and Human Development*. Harcourt Brace Jovanovich. [Magyar kiadás: Mumford, Lewis (1986): *A gép mítosza*. Ford.: Csillag Veronika, Lukin Gábor. Európa Kiadó.]
- Munn, Nancy (1977): The Spatiotemporal Transformations of Gawan Canoes. In: *Journal de la Société des Océanistes*, Vol. 33., No. 53–54.: 39–53.
- Munn, Nancy (1986): *The Fame of Gawa: A Symbolic Study of Value Transformation in a Massim (Papua New Guinea) Society*. Cambridge University Press.
- Peacock, Marc S. (2003): State, money, catallaxy: underlaboring for a chartalist theory of money. In: *Journal of Post Keynesian Economics*, Vol. 26., No. 2.: 205–225.
- Polanyi, Karl (1944): *The Great Transformation*. Rhinehart. [Magyar kiadás: Polányi Károly (2004): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Ford.: Pap Mária. Napvilág Kiadó.]
- Polanyi, Karl (1957): The economy as an instituted process. In: *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory*. Szerk.: Polányi, K. – Arensberg, C. M. – Pearson, H. W. The Free Press. [Magyar kiadás: Polányi Károly (1976): *A gazdaság mint intézményesített folyamat*. In: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Ford.: Endreffy Zoltán. Gondolat Könyvkiadó Kiadó.]

- Polanyi, Karl (1959): *Anthropology and Economic Theory*. In: *Readings in Anthropology*. Szerk.: Fried, Morton. Crowell.
- Polanyi, Karl (1968): *The Semantics of Money Uses*. In: *Primitive, Achaic, and Modern Economies: Essays of Karl Polanyi*. Szerk.: Dalton, George. Anchor. [Magyar kiadás: Polányi Károly (1976): *A pénzhasználati módok szemantikája*. In: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Ford.: Endreffy Zoltán. Gondolat Könyvkiadó.]
- Quiggin, Hingston A. (1949): *A survey of primitive money: the beginning of currency*. Methuen.
- Rospabé, Philippe (1993): *Don Archaïque et Monnaie Sauvage*. In: *MAUSS: Ce Que Donner Veut Dire: Don et Intérêt*. Editions la Découverte.
- Rospabé, Philippe (1995): *La Dette de Vie: aux origines de la monnaie sauvage*. Éditions la Découverte.
- Samuelson, Paul A. (1948): *Economics*. McGraw Hill. [Magyar kiadás: Samuelson, Paul A. (1976): *Közgazdaságtan*. Ford.: Dr. Balogh András. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.]
- Seaford, Richard (2004): *Money and the Early Greek Mind: Homer, Philosophy, Tragedy*. Cambridge University Press.
- Servet, Jean-Michel (1998): *Demonétarisation et remonétarisation en Afrique-Occidentale et Équatoriale (XIXe-XXe siècles)*. In: *La Monnaie Souveraine*. Szerk.: Aglietta, Michel – Orléan, André. Odile Jacob.
- Shell, Marc (1978): *The Economy of Literature*. John Hopkins University Press.
- Shell, Marc (1982): *Money, Language, and Thought*. John Hopkins University Press.
- Steinkeller, Piotr (1981): *The Renting of Fields in Early Mesopotamia and the Development of the Concept of Interest in Sumerian*. In: *Journal of Economic and Social History of the Orient*, Vol. 24., No. 2.: 113–145.
- Testart, Alain (2001): *Esclave, la dette et le pouvoir: études de sociologie comparative*. Errance.
- Théret, Bruno (1999): *The Socio-Cultural Dimensions of the Currency: Implications for the Transition to the Euro*. In: *Journal of Consumer Policy*, Vol. 22.: 51–79.
- Turner, Terence (1979): *Anthropology and the Politics of Indigenous Peoples' Struggles*. In: *Cambridge Anthropology*, Vol. 5., No. 1.: 1–43.
- Turner, Terence (1984): *Value, Production and Exploitation in Non-Capitalist Societies*. Kézirat.
- Turner, Terence (1985): *Dual Opposition, Hierarchy and Value: Moiety structure and symbolic polarity in Central Brazil and elsewhere*. In: *Différences, Valeurs, Hiérarchie: Textes Offertes à Louis Dumont*. Szerk.: Galey, J. – C. EHESS.
- Turner, Terence (1987): *The Kayapo of Southeastern Para*. Kézirat.
- Weber, Max (1961): *General Economic History*. Collier Books. [Magyar kiadás: Weber, Max. (1979): *Gazdaságtörténet*. Ford.: Erdélyi Ágnes. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.]

- Weber, Max (1978): *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley: University of California Press. [Magyar kiadás: Weber, Max. (1987): *Gazdaság és Társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Ford.: Erdélyi Ágnes. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.]
- Wray, Randall L. (1990): *Money and Credit in Capitalist Economies*. Edward Elgar.
- Wray, Randall L. (1998): *Understanding Modern Money: the key to full employment and price stability*. Edward Elgar.
- Wray, Randall L. (2000): *Credit and State Theories of Money*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Wunsch, Cornelia (2004): Debt, interest, pledge and forfeiture in the Neo-Babylonian and early Achaemenid period: the evidence from private archives. In: *Debt and Economic Renewal in the Ancient Near East*. Szerk.: Hudson, M. – Mieroop, M. V. CDL.

Colin Crouch

PRIVATIZÁLT KEYNESIANIZMUS

EGY EL NEM ISMERT
KÖZPOLITIKAI RENDSZER

Eredeti tanulmány: Crouch, Colin (2009): Privatised Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime. In: *The British Journal of Politics and International Relations*, Vol. 11., No. 3.: 382–399.

A második világháború óta két olyan, egymást követő közpolitikai rendszer létezett, melyek ideiglenesen sikerrel egyeztettek össze a kapitalista gazdaság bizonytalanságait és instabilitását a demokráciához szükséges stabilitással az emberek életében, valamint a kapitalizmushoz szükséges magabiztos tömegfogyasztókkal. Ezek közül az első az általában keynesianizmusként ismert állami keresletszabályozás rendszere volt. A második a gyakori vélekedéssel ellentétben nem egy neoliberalis fordulat volt a tiszta piacok felé, hanem az alacsony és közepes jövedelmű emberek túlzott lakhatási és egyéb eladósodása mellett működő piacok rendszere, amely a szabályozatlan derivatív piacokhoz kapcsolódott. Ez a privatizált keynesianizmus egy formáját jelentette. Bár ez a kombináció elsimította a kapitalizmus problémáit, végül fenntarthatatlannak bizonyult. Összeomlása után vita alakult ki arról, hogy mi fogja követni. A legvalószínűbb forgatókönyv a privatizált keynesianizmus újrateemtésére tett kísérlet a vállalatok társadalmi felelősségvállalása alapján.

A 20. század végén, a kommunizmus bukását követően gyakran tettek egyenlőségjelet a kapitalizmus és a demokrácia közé (Fukuyama 1992). Ezt az egyenlőséget erősítette az Egyesült Államok kormányainak növekvő és történelmileg újszerű törekvése arra, hogy az általuk támogatott latin-amerikai, és kisebb mértékben az arab világ rezsimjei időszakos újrávalasztásoknak vessék alá magukat. A piacok kiterjesztése, mely a fogyasztók számára a gazdasági választás szabadságát adta meg, úgy tűnt, hogy együtt jár a szavazási folyamatok kiterjesztésével, mely az állampolgárok számára az államközösségben hozott választás lehetőségét biztosította. Továbbá – bár kevésbé meggyőző módon – mivel a diktatúrák „nagy államapparátusokat” is jelentettek, a demokráciára úgy tekintettek, mint ami olyan államközösséget teremt, amelyben a polgárok a kormányokat arra kérik, hogy tegyenek kevesebbet, és következőképpen a piacokat arra, hogy többet.

Ez a perspektíva nagyon eltér a 19. századi kapitalista gondolkodóképtől, akik számára létezett egy alapvető különbségtétel liberalizmus és demokrácia között. Liberalizmus alatt a szabad és nyílt viták államközösségét értették, olyan kormányval, amely a választásra jogosult állampolgárok felé szigorú választadási kötelezettséggel bír, de ahol az állampolgárság csak egy meghatározott szint feletti tulajdonnal rendelkező férfiak számára elérhető. Douglass North (1990) bemutatta, hogyan termelték ki pontosan az ilyen leszűkített állampolgárság talaján álló politikai rendszerek a piaci kapitalizmus jogi alapjait a 18. században. Valójában a korszak tulajdonnal rendelkező elitje egy még zártabb földtulajdonos-oligarchiából származott, mint amilyennel a 19. századi gondolkodók számoltak. Ahogy North rámutat, a piac szabályai elsősorban a tulajdonjogok védelmétől függnek. Ez a védelem először a király vagy más uralkodó politikai hatalma ellen született, akiket meg kellett győzni arról, hogy ne bolygassák meg a tulajdonjogokat, és ne korlátozzák a

kereskedelmet monopóliumok biztosításával (Wensley 2010). Azonban ugyanígy, és a 19. század során egyre növekvő mértékben, a tulajdonnal rendelkezők védelmet kerestek az ellen is, hogy a tulajdonnal nem rendelkezők, a népesség nagy tömegei megbolygassák a jogaikat. A demokrácia a kapitalista gazdaság potenciális ellenségének számított. Ahogy az ipari munkásosztályt képviselő politikai mozgalmak a marxista eszmék felé kezdtek fordulni, ezek a félelmek még valóságosabbá váltak. A tulajdonnal rendelkezők gyakran döntöttek úgy, hogy ha egy tulajdonjogokat még megvédő, de valójában antiliberalis rendszer és egy a demokrácia felé tendáló liberalizmus között kellett választani, akkor az előbbit preferálták. Az 1920-as és 1930-as években ez sokak számára további kompromisszumok megkötéséhez vezetett, inkább választva az egyre inkább a bolsevizmust is magába foglaló demokráciával szemben a fasizmus és náciizmus népies antiliberalizmusát, legyen az bármennyire is a 19. századi liberalizmus antitézise.

A kapitalizmus és a demokrácia közti termékeny kapcsolat változása, melynek végeredményeként a szavakat tulajdonképpen szinonimaként tudta használni néhány közíró, hosszú és komplex történet. Részben összefügg az amerikai reklám, piackutatás és kommunikációs tudományok szerepével, melyek képessé tették az eliteket arra, hogy egyszerre beszéljenek a tömegekkel és meghallgassák őket – ami olyan készség, melynek a 20. század közepéig csupán a baloldali, illetve a szélsőbal- és szélsőjobboldali vezetők voltak birtokában. A továbbiakban azonban itt a történet azon másik részére kívánok koncentrálni, amely a gazdaságpolitika szempontjából releváns.

Az egyik ok, amiért a 19. és korai 20. századi elitek félelemmel teli és pesszimista szemmel néztek a demokráciára, az volt, hogy nem látták, hogyan lehet tömeges jólétet elérni elég gyorsan ahhoz, hogy a szó szerint éhes néptömeg igényei kielégüljenek, mielőtt e néptömeg haragja lerombolja a tulajdonjogokat. Az optimistábbak, például a britek, láttak reményt a tulajdonlás és az állampolgárság fokozatos, egyidejű kiterjesztésében. Az előbbit a szakképzett fizikai munkások növekvő bérei és stabil helyzete, a hivatalban dolgozók előmeneteli lehetőségei, és olyan jelenségek támogatták, mint a *building society*¹ mozgalma, amely a lakossági tulajdon birtoklását terjesztette ki.

A probléma azonban nem csak az volt, hogy a munkások szegények voltak és nem rendelkeztek tulajdonnal. Életük emellett mélységesen bizonytalannak tűnt, mivel az egyre kiterjedtebb piacgazdaság nagymértékű ingadozásoknak volt kitéve. A Németországból induló és fokozatosan Franciaországra, az Osztrák Birodalomra, Nagy-Britanniára és máshova átterjedő korai szociálpolitika a bizonytalanságokat próbálta csökkenteni, de ambíciói és emiatt eredményei is korlátozottak maradtak.

---

1 A leginkább a lakásszövetkezetekre hasonlító, főleg az angolszász országokban elterjedt *building society* intézmények a 18. században alakultak ki, manapság pedig már kiterjedt banki szolgáltatásokat is nyújtanak – *a szerk.*

A szegénység problémájára adott tartósabb válasz a korai 20. században érkezett az eredetileg az egyesült államokbeli *Ford Motor Company*val azonosított ipari tömegtermelés keretén belül. Az új technológia és a munkaszervezés növelte a szakképzetlen munkások termelékenységét, ezáltal biztosítva az áruk olcsóbb előállítását és a munkások béreinek emelkedését, aminek eredményeképpen többet tudtak vásárolni. Ugyanakkor jelentek meg a tömegfogyasztók és tömegtermelők. Fontos megjegyezni, hogy ez az áttörés abban az országban történt, amely (bár faji megkülönböztetés alapján) a legközelebb került a demokrácia alapeszméjéhez ebben az időszakban. A demokrácia és a technológia egyaránt hozzájárult a modell felépítéséhez. Azonban ahogy a csupán pár évvel a fordista modell bevezetése után bekövetkező 1929-es Wall Street-i összeomlás mutatta, a rendszer bizonytalansága továbbra is központi kérdés maradt. A piac instabilitásának a fogyasztó-vásárlók stabilitás iránti igényével való összeegyeztetése megoldatlannak bizonyult. Európa nagy részén a kommunizmus és fasizmus irányába mutató tendenciák erősödtek meg.

A második világháború végére az akkor iparosodó világban az elitek számára egyértelművé vált, hogy a tulajdon demokráciától való védelmének kísérlete a fasizmus révén katasztrófába torkollott. A kapitalizmusnak és a demokráciának egymástól függővé kellett volna válnia, legalábbis a világ azon részein, ahol a tömegmozgalmaknak nem volt egyszerű ellenállni. A tömegtermelési technológia egyesült államokbeli fordista modelljének hathatós spirálja – amely a bérek és ezen keresztül a tömegfogyasztás növekedéséhez, valamint a tömegtermelés által előállított áruk nagyobb keresletéhez kapcsolódott – a válasz része volt. A szociálpolitika kiterjedtebb megközelítése, amely a skandináv és brit jóléti államokban jelent meg, a bizonytalanság problémájára adott választ. A bizakodó, magukat biztonságban tudó munkáosztálybeli fogyasztók nemhogy nem jelentettek veszélyt a kapitalizmus számára, de a piac és profit bővítését korábban nem tapasztalt mértékben tették lehetővé. Kapitalizmus és demokrácia egymástól kölcsönösen függővé vált. Ugyanezen megoldás elemeit a Szovjetunió által uralt államszocialista gazdaságokban is alkalmazták, de demokrácia vagy kapitalizmus nélkül. A fordista és taylorista termelési módokat lelkesen adaptálták, és a munkások életébe jelentős biztonságot vittek mind a jóléti állam, mind a zárt, állam által kontrollált gazdaság által, amely egyszerűen nem engedte, hogy külső sokkok zavarják meg a gazdasági aktivitást. Ez a megközelítés azonban végül olyan megoldatlan torzításokat eredményezett, hogy a rendszer megrekedt és elvesztette képességét a jólét további kitermelésére. A jelen cikkben a „nyugati” történetre koncentrálunk, azaz olyan országokra, melyek a szovjet blokkal szemben piacaik fokozatos – a kereskedelem, verseny és külső sokkok számára történő – megnyitása révén kívánták biztosítani a növekvő jólétet.

Azok az országok, ahol a kapitalizmus a választói demokráciával való teljes összefonódás felé mozdult, új módon váltak sebezhetővé. Egy teljesen szabad piacon a bérek és foglalkoztatás ingadozása valószínű volt. De vajon elvárható volt, hogy a munkásoknak, akiknek életszínvonala a bérüktől függött és nem rendelkeztek a tulajdonos osztályok vagyonaival, legyen annyi bizalma a piac iránt, hogy megfelelő szinten fogyasszanak ahhoz, hogy a tőkések képessé váljanak a befektetésekre és a profitszintek fenntartására? Aláásták volna a piac saját növekedésre való képességét saját tulajdonságai, amelyek erősségeit alkották, mint a rugalmasság, különösen a munkaerő? Meg kell jegyezni, hogy itt nem arról beszélünk, hogy a piac a munkások életében a bizonytalanság társadalmi problémáit termeli ki – amit egy megfelelő jóléti állam tud kezelni –, hanem a saját maga számára gyártott problémákról, melyek azáltal keletkeznek, hogy a piac függővé vált a munkások azon hajlandóságától, hogy fenntartsák vagy növeljék fogyasztásukat. Feltételezhető, hogy az az életszínvonal, amin a szociálpolitika fenntartja a vásárlóerőt, alacsonyabb lesz, mint ami szükséges a növekvő, fogyasztás által hajtott gazdaság fenntartása számára.

A neoklasszikus elmélet szerint a problémának minimálisnak kell lennie, ha a piacok valóban szabadok és a sokkokhoz való alkalmazkodás gyors. Továbbá a sokkok csak exogének lehetnek, mivel a tiszta piacokon lezajló endogén változásokra reagáló állandó, mikroszintű kiigazítások megakadályozzák, hogy bármilyen „sokkszerű” jelenség kifejlődjön. Számos oka volt annak, hogy a problémát nem lehetett ezen a módon megoldani. Először is, a háború utáni gazdaság piaci nem indult „tiszta” pozícióból. Még ha igaz is, hogy a tiszta piacon nincsenek endogén sokkok, a tiszta piac elérésének folyamata egy nem tiszta kiindulási pontból számos sokkal jár. Másodsor, miközben feltételezhetjük, hogy a gazdasági elméletek által elképzelt tökéletesen informált, racionálisan kalkuláló szereplők jövőbeli kiadásai tervezése során megfelelően diszkontálják a múltbeli sokkokat, komoly okai vannak annak, hogy azt gondoljuk, az átlagos fogyasztók nem így viselkednek. A valószínű jövőbeni kimenetekről szerzett tudásuk igen hiányos, a pénzügyi kockázatok vállalására való hajlandóságuk igen alacsony. A jövőre vonatkozó legvalószínűbb útmutatójukat múltbeli tapasztalataik jelenthetik, és a kockázatkerülést választják, mikor meghozzák döntésüket. A háború utáni időszak felnőtt generációiról feltételezhető volt, hogy két világháború és egy nagyobb világ gazdasági visszaesés tapasztalatával a hátuk mögött kifejezetten kockázatkerülővé válnak.

Részben tudatosan, részben véletlenszerűen, a gazdasági és politikai eliték különféle megközelítéseket alkalmaztak, hogy megoldják a kapitalizmus munkaerő-rugalmasság és fogyasztói bizalom iránti egyidejű igényeinek dilemmáját. A legnyilvánvalóbb megoldás az volt, hogy a munkaerő és a fogyasztók két nagyjából különböző csoportot alkossanak. Ezt exportvezérelt növekedéssel lehetett elérni. A nemzeti munkaerő nem élvezne biztonságot, de a nemzeti tőke nem is az ő fogyasztásuktól, hanem a más gazdasági

körülmények között lévő országok munkásaitól függne. E modell fő példája a Német Szövetségi Köztársaság korai történelme, és a másik nagyjából, de nem teljesen hasonló példa Japán. A háborús pusztítás, a Kelet-Európából kiűzött németek millióinak megérkezése az országba, valamint a német márka vásárlóerejét drasztikusan csökkentő valutareform a munkaerőt igen rugalmas állapotban, a munkásokat pedig szegénységben tartotta. A leértékelt márka azonban erős kiviteli pozíciót tett lehetővé az NSZK számára. A német demokrácia állni tudta ezt a terhelést, mert az emberek a náci diktatúra, a háború elvesztése és az ország feldarabolásának éveit követően próbáltak talpra állni. Kicsi volt a hajlandóság antikapitalista zavargásokra, különösen azt látva, hogy az antikapitalista Kelet-Németország hogyan bánt az emberekkel.

Ahogy az évek múltak, a német (és japán) modellek megváltoztak. Az erős jóléti állam és a munkaerő védelmének különféle formái támogatták a fogyasztói bizalmat és az erős hazai piacok fokozatos, majd végül erőteljes növekedését. Az exportvezérelt növekedés felé történt erőteljes elmozdulás a potenciálisan sebezhető fogyasztói bizalom mellett továbbra is jellemező maradt ezen országok gazdaságaira.

Egy második modellben a piacokat nem liberalizálták olyan kiterjedt mértékben, mint Németországban. Erre Franciaország és kisebb mértékben Olaszország a fő példa. Ezek az államok a foglalkoztatási biztonság fontos elemeit nyújtották a kulcsfontosságú gazdasági ágazatoknak és cégeknek, beleértve az állami tulajdonban lévőket is. Franciaországban szintén fontos szerepet játszott az alapvető biztonságot garantáló szociálpolitika; Olaszországban inkább az összetartó családok töltötték be ezt a szerepet. A gazdaság nagy részét, elsősorban a könnyűipar nem stratégiai fontosságúnak tekintett kis cégeit és szektorait kizárták a modelltől, ezzel a rugalmasság hatalmas pufferezőjét biztosítva. Ezekben az iparágakban a munkások ezért kimaradtak a modelltől. Franciaországban az állam kellően nagy szociálpolitikai szerepet vállalt abban, hogy jövedelmet biztosítson számukra. Nem ez volt a helyzet Olaszországban, bár itt a nem stratégiai fontosságú szektorokban sokan az ország közép és északi specializált ipari területein dolgoztak. Ezek fokozatosan kialakították saját piacaikat, ami ötvözte a rugalmasságot valamikorra biztonsággal. Egy ipari körzetben, hacsak a teljes helyi ipar össze nem omlik, általában vannak új, könnyen elérhető munkalehetőségek, így egyetlen cég bedőlése nem jelent hatalmas problémát. Eközben elég embert vontak be ezek az országok a nemzeti bajnoknak megtett szektoraikba, hogy tőkés nemzetgazdaságaik elkerüljék a rugalmas munkaerő és a fogyasztói bizalom igénye közötti dilemmát.

A harmadik modell a skandináv országokban, az Egyesült Királyságban, Ausztriában és kisebb mértékben az Egyesült Államokban volt megfigyelhető. Általában keynesianus keresletszabályozásként ismerjük, a brit közgazdász John Maynard Keynes után. A recesszió idején, amikor a bizalom alacsony volt, a kormányok adósságot halmoztak fel azért,

hogy serkentsék a gazdaságot saját kiadásaikon keresztül. Az infláció idején pedig, amikor a kereslet túlságosan magas lett, csökkentették kiadásait, kifizették adósságaikat és csökkentették az aggregált keresletet. A modell nagy állami költségvetést feltételezett, hogy annak megváltoztatása a szükséges nagyságrendű makrogazdasági hatást legyen képes biztosítani. A brit és néhány más gazdaság számára ez a lehetőség csupán a második világháború által követelt katonai kiadások tekintélyes emelkedésén keresztül tudott létrejönni. Az azt megelőző háborúk alatt ugyan az állami kiadások szintén megugrottak, de azokat mindig nagy csökkenés is követte. A második világháború idején a katonai kiadásokat azonban az új, növekvő jóléti állam kiadásai váltották fel.

A keynesiánus modell megvédte az átlagembereket a piac hirtelen ingadozásaitól, amely életükben korábban instabilitást okozott, elsimítva az üzleti ciklusokat és fokozatosan képessé téve őket arra, hogy bizalommal teli fogyasztói legyenek az emiatt egyaránt bizalommal teli tömegtermelési ipar termékeinek. A munkanélküliséget nagyon alacsony szintre csökkentették. A jóléti állam nem csupán eszközöket biztosított a kormányzati keresletszabályozásra, de nagyobb stabilitáshoz is segítette az embereket azzal, hogy valódi szolgáltatásokat teremtett az élet piaci kereteken kívül elhelyezkedő, de kulcsfontosságú területein. Az aktív keresletszabályozás és a jóléti állam egyaránt megvédte a tőkés gazdaság többi részét mind a bizalmat erodáló nagyobb sokkaktól, mind az ellenséges erők támadásaitól, valamint a munkások életét a piac szeszélyeitől. Igazi társadalmi kompromisszum volt ez. Ahogy viszont a konzervatív kritikusok a kezdetektől rámutattak, a mechanizmus nagy valószínűséggel okozhatott fűrészfoghatást: a kormányok számára könnyű ugyanis a recesszió során megemelni a kiadásokat, ezzel csökkentve a munkanélküliséget, illetve több közszolgáltatást bevezetni és több pénzt tenni az emberek zsebébe. Sokkal nehezebb lenne azonban a konjunktúra időszakában egy demokráciában megfordítani ezeket a trendeket. Ez volt a modell szívében a pusztulás magva. Erre hamarosan visszatérünk.

Miközben a keynesiánus politikákat csupán kevés ország alkalmazta, jelentős nemzetközi hatások volt, főként az Egyesült Államok gazdaságának dominanciája miatt. Az egyesült államokbeli fogyasztók – és bizonyos mértékig a keynesiánus országokban élők – voltak azok, akik megvették a Németországból és más gyengébb hazai kereslettel rendelkező országokból érkező exporttermékeket. Ráadásul a Marshall-segély hatalmas részletei az Egyesült Államoktól, melyekből csaknem a teljes nem kommunista Európa részesült, valamint a Japánra kiterjesztett hasonló segítség is azt jelentette, hogy a közkiadások – ebben az esetben egy másik ország közkiadásai – tovább serkentették ezeket a gazdaságokat és fenntartották a munkavállalók biztonságát. Németország saját formális gazdaságpolitikai hozzáállása a kiegyensúlyozott költségvetéseken, egy önálló központi bankon és az infláció elkerülésének egyik legfőbb célján alapult. Ebben az időszakban

azonban a német gazdaság stabilitása nem a tiszta piacoktól, hanem az általános keynesiánus környezettől függött. Ezen ok miatt a háború utáni korszakot – vagy ahogy a franciák hívják: *les trente glorieuses* –, amely nagyjából három évtizeden át tartott a hetvenes évek közepéig, gyakran – habár igen felületesen – keynesiánus korszaknak nevezik.

Németország azonban nem számított kivételnek a háború utáni keresletszabályozó modelljének egy további összetevője tekintetében: a neokorporatista munkaügyi kapcsolatok rendszerében (Lehmbuch és Schmitter 1982; Crouch 1993; Traxler et al. 2001). Ezt nem jelezte előre Keynes saját írásában, és alig volt jellemző az egyesült államokbeli és csupán rapszodikusan a brit megközelítésekre; alapvető volt viszont az északi, holland és osztrák esetekben. A neokorporatista munkaügyi kapcsolatokban a szakszervezetek és munkáltatók szervezetei tekintettel vannak arra, hogy megállapodásaik a munkaerő költségeiről hatással vannak az árak általános szintjére, és kifejezetten az exportárakra. Ez csak akkor működhet, ha ezek a szervezetek elegendő tekintéllyel bírnak az összes cég felett ahhoz, hogy biztosítsák, hogy a megállapodás feltételei ne sérüljenek jelentősen. A felsorolt országok, ahol ez a fajta kollektív alku kifejezetten fontos volt, mind kis gazdaságok, melyek nagymértékben függenek a külkereskedelemtől. Nagyjából hasonló megállapodások alakultak ki Németországban is, az egyetlen ilyen mechanizmust alkalmazó nagy országban, az export – és nem a belső felhasználás – által vezérelt gazdasági növekedés részeként. Továbbá, Németországban a szakszervezeti mozgalmat egy nagy szervezet uralta a bányászati, az acélipari és a mérnöki szektorokban, és ezért különösen érzékeny lett az exportárakra.

A neokorporatizmus a jelen tanulmány szempontjából azért fontos, mert a keynesianizmus Achilles-sarkát mutatja: politikailag determinált fűrészfogának inflációs tendenciáit. Azok az országok, ahol a keynesiánus politikák megjelentek, de a neokorporatizmus nem vagy csak gyenge mértékben – ilyen mindenekelőtt az Egyesült Királyság és (bár kisebb bizalommal a keynesianizmus felé) az Egyesült Államok, de az 1970-es évekre Franciaország és Olaszország is –, nagyon ki voltak téve az 1970-es években a nyersanyagárak általános emelkedése miatt kirobbant inflációs sokkoknak és kifejezetten az olajárak emelkedésének 1973-ban és 1978-ban (Crouch 1993: 7. fejezet). Az akkor a Nyugat fejlett országait érintő inflációs hullám – bár közel sem volt olyan, mint az 1920-as évek Németországában vagy később Latin-Amerika és Afrika számos részén – többé-kevésbé véget vetett a modellnek, mégha más és más válaszokat eredményezett a keynesiánus modellel való különböző tapasztalatoktól függően.

TOVÁBB A PRIVATIZÁLT KEYNESIANIZMUS FELÉ

A keynesianizmus intellektuális kihívója már régóta bevetésre várt. A „valódi” piachoz való visszatérés pártolói mindvégig aktívak voltak, és szakpolitikai programjaik sora állt készenlétben. A fő cél az volt, hogy a kormányokat rábírják: többé ne vállaljanak teljes felelősséget a gazdaságért. Bár a cikk céljai miatt a keresletszabályozásra fókuszálunk, a keynesianizmus a szabályozási, jóléti intézkedésekkel kapcsolatos, illetve a támogatási politikák sokkal szélesebb sora révén vált emblematikussá. A modell – kombinálva a fordista termelési rendszerekkel – ma úgy tűnik, hogy egy bizonyos történelmi kort és a kapitalizmus fejlődésének egy szakaszát, vagyis egy egyedi felhalmozási rendszert jellemez (Boyer 2004a, 2004b és 2005). Egy bizonyos perspektívából nézve (Giddens 1998) ez a rendszer a tömegtermelésben dolgozó munkásosztályra volt szabva, amely szabványosított árukat termelt, valamint szabványosított kormányokat és jóléti szolgáltatásokat fogadott el. Nem csupán termelési rendszer volt, hanem jóformán egy egész társadalmi berendezkedés.

Karl Marx híres írása szerint a történelmi válság bizonyos pillanataiban bizonyos társadalmi osztályok voltak olyan helyzetben, hogy egyéni érdekeik egybeestek az általános társadalmi érdekekkel. Az ilyen osztályok győztek azokban a forradalmakban, amelyek véget vetettek a válságoknak. Marx tévedése az volt, hogy azt hitte, ha ez a bizonyos osztály a nemzetközi proletariátus lesz, az egyben a folyamat végét is jelenti, mert a proletariátus alkotja a társadalom túlnyomó többségét, nem csupán részérdekeket képvisel. Ez hiba volt, már csak azért is, mert lehetetlen elképzelni azt, hogy bármi, ami olyan hatalmas, mint a globális proletariátus, olyan szervezeti formákat termeljen ki, amelyek alkalmasak egy közös érdek kifejezésére. A valóságban a proletariátus nemzeti köntösben jelent meg a politikai események színpadán, az egyes nemzetállamokon belüli politikai lehetőségeket keresve. Bárhogy legyen is, a keynesi modell valóban ideiglenes egybeesést jelentett a globális északnyugaton élő ipari munkásság érdekei és a politikai-gazdasági rendszer általános érdekei között. Ez volt az az osztály, amely valószínűleg veszélyeztette a politikai és társadalmi rendet. Szintén ez volt az az osztály – potenciálisan –, amelynek tömeges fogyasztása, amennyiben támogatták és megóvták, a gazdasági növekedést példátlan mértékben volt képes támogatni. Végül ez volt az az osztály, amely már kitermelt politikai pártokat, szakszervezeteket és egyéb szervezeteket, valamint kapcsolódó értelmiségieket, hogy megfogalmazzák és kikényszerítsék követeléseiket. A fordista termeléssel egybekötött keynesi modell egy válasz volt ezekre a követelésekre, összeegyeztette azokat a tőkés termelési rendszerrel.

Az ennek ellentmondó szabadpiaci eszmék számára szükségessé vált egy olyan történelmi pillanat, amikor legitim módon épülhettek be a kormányok és nemzetközi szervezetek megközelítéseibe. Ezt az 1970-es évek inflációs válsága biztosította. Nagyjából egy évtizeden belül az olyan eszmék váltak ortodoxá, mint a nullához közelítő infláció abszolút prioritása csaknem akármekkora munkanélküliség árán is, a nehézségekkel küzdő cégek és iparágak állami támogatásának visszavonása, a verseny prioritása, a részvényesek érdekeinek maximalizálása a vállalat többi érintettjével szemben, a piacok deregulációja és a globális tőkeáramlás liberalizációja. Ahol ezeket a gyenge gazdasági teljesítményű országok kormányai nem voltak hajlandók elfogadni, ott olyan nemzetközi szervezetek szabták azt a segítségnyújtás vagy tagság feltételeként, mint a Nemzetközi Valutaalap (IMF), a Világbank, a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD), illetve az Európai Unió. Amikor a Szovjetunió 1989-ben összeomlott, egykori szövetségeseinek „nyugatibb” tagjait e nemzetközi szervezetek által felajánlott segítségen keresztül vonták az új modell hatókörébe.

Egy további változás, amire időközben sor került, a nemzetállam hanyatló autonómiája volt. A háború utáni politikai és gazdasági rendszer olyan kormányokra épült, amelyek tág mérlegelési jogkörrel rendelkeztek arról, hogyan irányítják gazdaságukat. Az 1980-as évekre az általában globalizációként ismert folyamat, amely egyaránt termelője és terméke a pénzügyi piacok deregulációjának, már elpusztította az autonómia nagy részét. Az egyedüli szereplők, amelyek globális szinten gyors cselekvésre voltak képesek, a transznacionális vállalatok (TNC-k) voltak, amelyek azonban inkább preferálták saját szabályozásukat a kormányokéval szemben. Ez előmozdította, sőt egyben szükségessé is tette az új modellt – bár azok a feszültségek, hogy hogyan egyeztethetőek össze a piacon erőfölénnyel rendelkező oligopol vállalatok a majdnem tökéletes piacok általi szabályozás fogalmával, megoldatlanok maradtak és maradnak továbbra is.

Miként a keynesiánus modell pilléréként tekinthetünk egy osztályra – az ipari munkásokéra –, ugyanígy azonosíthatunk egy osztályt, amelynek egyéni érdekei a közérdeket túntek megtestesíteni az új modellben: ez a pénzügyi piacok tőkésosztálya, amely földrajzilag elsősorban az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban van jelen, de terjeszkedik szerte a világon. Ha a világ számára nyereséggel jár a termelőerők és vállalatok liberalizációja, amely a szabad piacok terjedéséből származik, akkor az az osztály, amely a nem szabályozott pénzügyi körülmények között kereskedett és ezen piacok növekedését gyúrta és segítette, különösen jól jár. Míg a keynesiánus időszak feszes munkaerőpiacai és szabályozott kapitalizmusa valamennyi fejlett országban a vagyoni egyenlőtlenségek fokozatos csökkenését eredményezték, a következő időszakban ezen tendenciák megfordítása vált általánossá (OECD 2008a), miközben a legmagasabb összegek a pénzügyi intézményekben dolgozókhoz jutottak.

Két kérdés azonnal felmerül. Először is, mi lett annak az ipari munkásságnak a sorsa, akinek érdekei politikailag akkora nyomatékkel bírtak az 1940-es és 1950-es években? És mi lett a piacok instabilitásának és az emberek biztonságos életre való igényének összeegyeztetésével, ami korábban mind politikailag, mind gazdaságilag olyan fontosnak számított?

A keynesianizmus kezdeti válsága az 1970-es években a militáns ipari munkásság tiltakozásának rendkívüli hullámával párosult, olyannyira, hogy az ember úgy gondolhatta: ezen osztály kihívása egyre fontosabbá válik. Ez azonban illúzió volt. A növekvő termelési lényesség és a termelés globalizációja valójában aláásták a modell demográfiai alapját. Kezdvé az Egyesült Államokkal, az Egyesült Királysággal és Skandináviával, a foglalkoztatottak aránya a bányászatban és feldolgozóiparban az egész nyugati világban csökkenni kezdett (Crouch 1999: 4. fejezet). Az 1970-es évek harciassága csupán arra szolgált, hogy még inkább felbátorítsák a kormányokat, akik amúgy is hajlottak arra, hogy elősegítsék a fenti csökkenést, mint az az Egyesült Királyságban történt a széniparban és néhány egyéb iparágban az 1980-as években. Az ipari munkások soha sehol sem képezték a dolgozó népesség többségét, de egy folyamatosan növekvő osztály voltak; most viszont csökkent a számuk. Az 1980-as évekre a közalkalmazottak léptek helyükbe mint a militáns munkásság vezetői, akikkel a kormányok közvetlenül foglalkozhattak a piacgazdaság jelentősebb megzavarása nélkül. Az új gazdaság fő húzóágazatai, a magánszolgáltatások, rendszerint nem voltak szervezettek és nem alakítottak ki önálló politikai napirendet és szervezeteket, hogy megfogalmazzák konkrét sérelmeiket.

A nagyrészt szabályozatlan, az 1980-as években megalkotott nemzetközi pénzügyi rendszerben a kormányokat jóval nagyobb aggodalommal töltötték el a tőkemozgások, mint a munkaerőmozgások: pozitív értelemben úgy, hogy a szabadon lebegő tőke rövid távú beruházásait akarták bevonni, negatív értelemben úgy, hogy attól féltek, az ilyen tőke kiáramlásával járna, ha nem biztosítanának olyan feltételeket, amelyek között e tőke jól érzi magát.

Azonban, ahogy már említettük, a keynesiánus modell kielégítette mind a tőkésnek stabil tömegfogyasztásra, mind a munkavállalók stabil életre vonatkozó igényeit. Dél-Ázsia és a Távol-Kelet újonnan iparosodó országai számára ez már nem merült fel problémaként, mivel ezek a nagyrészt nem demokratikus országok a fent leírt exportmodell egy szélsőséges formájától, illetve a gazdag elitnek belső fogyasztásától függtek. Számukra nem volt szükséges, hogy a lakosok tömegei költsékezzenek. Ez azonban messze nem volt lehetséges a létező fejlett gazdaságok számára; ott az export helyett inkább a fokozott belső fogyasztástól való függés lett intenzívebb. Mivel azok az iparágak, amelyek tömegpiaci termékeket hoztak létre, áttelepítették termelésüket az újonnan iparosodó országokba, vagy ha maradtak, akkor egyre kisebb számú munkaerőtől függtek, a

foglalkoztatás növekedése a személyesen nyújtott szolgáltatások piacától kezdett függni, amelyet a globalizáció nem annyira érint. Könnyű egy nyugati boltban kínai pólót venni és részesülni az alacsony kínai bérek előnyeiből, de aligha megvalósítható egy olcsó hajvágásra elutazni Kínába. A bevándorlás az egyetlen módja annak, hogy a globalizáció az ilyen szolgáltatásokat befolyásolja, de e hatás korlátozott a népességmozgások kontrollja miatt (a bevándorláshullámok nem részesültek a piaci liberalizáció előnyeiből, hanem általában intenzívebbé váltak), valamint amiatt a tény miatt, hogy a bevándorlók bérei, bár általában alacsonyak, nem olyan alacsonyak, mint hazájukban. Így a kérdés továbbra is áll: ha a szabad piacok bizonytalanságát le kellett győzni ahhoz, hogy a tömeges fogyasztás gazdaságát bevezethessék, hogyan élte túl az utóbbi az előbbi visszatérését?

Az 1980-as években (vagy az 1990-es években, attól függően, hogy a neoliborális hullám mikor érte el az adott gazdaságot) a válasz először negatívnak tűnt, mivel a növekvő munkanélküliség és folyamatos recesszió vált meghatározó élménnyé. Aztán a dolgok megváltoztak. A 20. század végére az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok kifejezetten csökkenő munkanélküliséget és erőteljes növekedést mutatott. Magyarázat lehet erre az, hogy egy igazán tiszta piacgazdaságban a fellendülés és bukás gyors váltakozása, ami a kapitalizmus korai történetéhez kapcsolódik, nem fordul elő. A tökéletes piacon minden információ rendelkezésre áll, a racionális szereplők tehát teljes körűen előre látják, mi fog történni, és képesek adaptálni a viselkedésüket, hogy elkészíthessék az alkalmazkodás tökéletes receptjét. Vajon az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság valóban belépett ebbe a nirvánába a századfordulón?

Nem. A tudás messze nem tökéletes: külső sokkok, legyenek azok hurrikánok, háborúk vagy irracionális emberek, akik nem úgy cselekszenek, ahogy az elmélet szerint kellene, továbbra is hatással vannak a gazdaságokra és megzavarják a számításokat. Mint azt már tudjuk, két dolog találkozása mentette meg a neoliborális modellt a bizonytalanságtól, amely egyébként a végzete lett volna: a szegény és közepes keresetű emberek hitelpiacainak, valamint a nagyon gazdagok derivatív és határidős piacainak a növekedése. Ez a kombináció a privatizált keynesianizmus (Crouch 2008; Bellofiore és Halevi 2012) modelljét eredményezte, amely eredetileg véletlenül történt, a piaci vállalkozói szellem igaz példjaként, de amely fokozatosan a közpolitika olyan fontos kérdésévé vált, hogy az már az egész neoliborális projektet veszélyezteti.

Ahelyett, hogy a kormányok vállaltak volna át adósságot a gazdaság élénkítése érdekében, az egyének tették meg ezt. A lakáspiac mellett a banki kölcsönök és hitelkártyák lehetőségei is rendkívüli módon szaporodtak. Általánossá vált, hogy az emberek több mint egy hitelkártya-társaság kártyájával, valamint számos üzletspecifikus kártyával is rendelkeznek.

Ez ad magyarázatot az időszak nagy kérdésére: hogyan tudták, különösen a mérsékeltlen fizetett amerikai munkavállalók, akik a munkájukból való azonnali elbocsátás ellen kevés jogi védelemmel rendelkeztek, és akiknek a fizetései akár több éven keresztül sem emelkedtek, fenntartani a fogyasztói bizalmat, amikor a kontinentális európai munkavállalók többé-kevésbé biztonságos munkahelyek és évente emelkedő jövedelmek mellett is megállították a gazdaságukat, mivel nem voltak hajlandók költeni?

1. táblázat

Jelzálogkölcsonök a rendelkezésre álló jövedelmek százalékaként (2006)

Egyesült Királyság	129,2
Egyesült Államok	104,8
Németország	70,9
Japán	65,1
Olaszország	39,4

Forrás: OECD 2008b

Megjegyzés: A felsorolt országok az egyedüliek, melyekről az OECD statisztikákat tudott gyűjteni. Az olasz adat az összes közép- és hosszú távú kölcsönre vonatkozik.

Az amerikai, a brit és különösen az ír (Hay et al. 2008; lásd továbbá Hay 2009) lakásárak évente emelkedtek; a házak értékének aránya, amelyre kölcsönt lehetett felvenni, szintén emelkedett, amíg el nem érte a több mint száz százalékot; a hitelkártyához kapcsolódó lehetőségek is növekedtek. Néhány kivétellel az európai ingatlanok értéke stabil maradt. A jelzálogadósságok jelentősen magasabb szintet értek el az angol–amerikai gazdaságokban, mint a tipikus kontinentális európaiakban (lásd 1. táblázat).² A hitelkártyák elterjedése lassabb volt a kontinentális Európában. Emlékezzünk vissza arra, hogy Németországban és néhány más európai gazdaságban a növekedési modell soha nem vált annyira függővé a hazai fogyasztói kiadásoktól, mint az angol–amerikai gazdaságokban. Ennek eredményeként az exportorientált feldolgozóipari szektor erősebb maradt, a kormányzati politika inkább az exportárak alacsonyan tartásával, és kevésbé a helyben termelt szolgáltatások belföldi fogyasztásának fenntartásával foglalkozott. A közpolitika mindkét típusú gazdaságban a bérekre csapott le, az angolszász országokban azáltal, hogy csökkentette a

---

2 Volt néhány érdekes kivétel. Bohle (2009) ismerteti az osztrák és a svéd bankok által Magyarországnak és Lettországnak nyújtott fedezetlen jelzálogokat, melyek lehetővé tették rövid élettartamú fogyasztás kiváltotta fellendüléseket.

kollektív munkajogokat, amelyek zavarhatták a piacokat, Németországban és néhány más európai országban pedig az Európai Központi Bank kemény antiinflációs hozzáállása által. A kontinentális európai, japán és most már számos új termelő ismét az Egyesült Államok és kisebb mértékben a brit fogyasztóktól függött. De mi tette képessé erre ezeket a fogyasztókat? Ez az a pont, ahol az adósságvezérelt modell annyira fontossá válik.

Az antiinflációs politika azon áruk és szolgáltatások áraira csap le, amelyek elveszítik értéküket, amikor felhasználják őket. Az élelmiszerek, az anyagi javak és szolgáltatások – például az éttermek vagy az egészségügyi központok – termelői olyan környezettel szembesülnek, amely ellenséges az áraik emelkedésével szemben. Nem ez a helyzet a vagyontárgyakkal, az olyan nem fogyasztható árukkal, amelyek megtartják értéküket vásárlás után, mint az ingatlan, a pénzügyi vagyonelemek vagy számos művészeti tárgy. Az áraik emelkedése egyidejűleg az értékük emelkedése is, és nem járul hozzá az inflációhoz. Bár politikai manipulációnak tekintették, amikor a brit kormány az infláció kiszámításához szükséges kosárból törölte a jelzálog-visszafizetéseket, de a lakások béreleti díját benne hagyta – ez technikailag igen helyes volt. A vagyontárgyak és az ezen alapuló jövedelmek nem voltak a neoliberais inflációellenes politika tárgyai. Ezért bármi, amit át lehetett tenni a normál áruk és szolgáltatások eladásából származó jövedelmek közül egy vagyontárgyi alapba, nagyon jó helyre került. Ez volt érvényes a bérek bizonyos hányadának részvényopcióként való kifizetésére, valamint inkább az ingatlanok értékén, mint a béreken és fizetéseken alapuló bővített jelzálogból finanszírozott kiadásokra is.

Végül a kormányok, különösen a britek, elkezdtek beilleszteni a privatizált keynesianizmust közpolitikai gondolkodásukba, bár a kifejezést ebben a formájában nem használták. Miközben az olaj árának csökkenését jó hírnek tekintették (mert csökkentette az inflációs nyomást), a lakóingatlanok árának csökkenését katasztrófának értékelték (mert aláásta az adósságon alapuló rendszerbe vetett bizalmat), és a kormányoktól elvárták, hogy fiskális vagy egyéb eszközökkel tegyenek azért, hogy az árak ismét emelkedjenek. Volt egy kezdeti implicit közpolitikai lendület az 1980-as évek modelljének irányába, amikor az önkormányzati tulajdonban lévő lakóingatlanok privatizációja lehetővé tette sok, mérsékelt jövedelemmel rendelkező ember számára jelzáloghitelek vállalását és később a bővített jelzálogok körének felderítését. Azonban a 21. század első éveiben az elmozdulás a határozottabb kormányzati lépések felé, amelyekkel a lakásárak folyamatos emelkedését biztosították, szinte észrevétlen volt, egészen a 2007–08-as, a lakhatással kapcsolatos pénzügyekbe és általánosságban a bankszektorba való masszív beavatkozásokig (lásd szintén Watson 2009).

A legtöbb ilyen lakhatási és fogyasztói adósság szükségszerűen fedezetlen volt; ez volt az egyetlen módja annak, hogy a privatizált keynesianizmus ugyanazt az anticiklikus élénkítő hatást érje el, mint az eredeti változat. (A fedezetlen adósságok visszas közpolitikai

vonatkozásainak további példáit lásd Mulligan 2008.) A meghatározott biztosítékkal fedezett megfontolt hitelfelvétel nem segített volna a mérsékelt jövedelmű csoportoknak, akiknek bizonytalan munkaerő-piaci helyzetük ellenére folytatniuk kellett a költekezést. A hosszú lejáratú, fedezetlen adósságok széles körű elterjedését viszont az tette lehetővé, hogy olyan innovációkra került sor a pénzügyi piacokon, melyek hosszú ideig kiváló példának tűntek arra, hogy a piaci szereplők hogyan találjanak kreatív megoldásokat, ha magukra hagyják őket. A derivatív és határidős piacokon keresztül a nagy angol–amerikai pénzügyi intézmények megtanulták, hogyan kereskedjenek a kockázatokkal. Azt tapasztalták, hogy tudnak vásárolni és eladni kockázatos vagyonelemeket, feltéve, ha a vásárlók biztosak abban, hogy találjanak további felvásárlókat; és az szintén ugyanattól a bizalomtól függött. Feltéve, hogy a piacok szabályozástól mentesek voltak, képesek voltak elérni a gazdaság számos szegmensét, ezen üzletek egy nagyon széles körű kockázatmegosztást tettek lehetővé, ami képessé tette az embereket arra, hogy számos olyan vállalkozásba is befektessenek, amely egyébként nem tűnt volna bölcs döntésnek (lásd szintén Leyshon és French 2009). Mindeközben a globális pénzügyi piacok liberalizációja a világ egyre távolibb részeiről származó alapokat hozott be, hogy megosszák a kockázattal járó terheket.

A széles körű kockázatmegosztásra való képtelenség állt az 1929-es és az 1870-es évek gazdasági összeomlásainak középpontjában. Az 1940-es években úgy tűnt, hogy csak az állami intézkedések tudják megoldani ezt a problémát a piac számára. De most, teljesen összhangban a neoliberais ideológiával és elvárásokkal, felbukkant egy piaci megoldás is. És azáltal, hogy a bővített jelzálogkölcsönök és hitelkártya-adósság révén összekötötték a hétköznapi fogyasztókat az új kockázati piacokkal, a kapitalista rendszer függősége a növekvő bérektől, a jóléti államtól és a kormány keresletszabályozásától – amely korábban elkerülhetetlennek tűnt a tömeges fogyasztói bizalom miatt – megszűnt. A jólét alapjai eltolódtak a dolgozó osztályokat támogató kormányzati beavatkozások szociáldemokrata formulájától a bankok, tőzsdék és pénzügyi piacok neoliberais, konzervatív formulája felé (lásd még Finlayson 2009). Ez az alapvető közpolitikai elmozdulás mélyebb volt, mint bármi, amit a névlegesen szociáldemokrata és neoliberais-konzervatív pártok kormányváltásai ki tudtak termelni a demokratikus választások eredményeként.

A PRIVATIZÁLT KEYNESIANIZMUS UTÁN: A FELELŐS VÁLLALAT?

Azonban ahogy a keynesiánus időszak harminc évig, az 1940-es évek közepétől a 1970-es évek közepéig tartott, úgy az új modell is majdnem pontosan 30 évvel később került válságba; ez még meghatározóbb volt, mint a keynesianizmus összeomlása. Minden

piacgazdasági elmélet azon a feltevésen alapszik, hogy a piaci szereplők tökéletesen informáltak, de a privatizált keynesianizmus a legokosabbnak hitt érintett szereplőktől, a Wall Street és a londoni City pénzügyi intézményeitől függött, amelyek tudása erősen hiányos volt. Pontosabban, a pénzügyi vállalkozók és számviteli cégek olyan tudásformákat fejlesztettek ki, melyek végül önpusztító döntéseket ösztönöztek. Ez a modell Achilles-sarka, amely megfelel az eredeti keynesianizmus inflációs fűrészfogának. Az elosztási politikákat tekintve az inflációt lehet úgy értelmezni, mint ami a támogatás tortájának nagyobb szeletét nyújtja sok különböző csoportnak egy „áltorta” feltalálásának a segítségével – a csökkenő vásárlóerő pénzértékének növelésével. A privatizált keynesianizmus alatt a teljesen fiktív torta nagy mennyiségét termelték, melynek elképzelt értékei alapján az ilyen torták még hatalmasabb mennyiségét hasznosították. Rossz adósságok rossz adósságokat finanszíroztak, és így tovább, exponenciálisan növekvő mértékben (e folyamat jó leírásáért lásd Kay 2009; Wolf 2008).

Mint fentebb kifejtettük, a másodlagos piacokon való részvétel a kockázatmegosztó tranzakciók egy potenciálisan végtelen láncára való összpontosítást igényel. Míg elvileg azok az értékek, amelyeket az ebben a láncban lévő egyes személyek a tőlük vásárlóktól becslésként várnak, a megvásárolt vagyontárgyak eredeti monetáris értékén alapulnak, a gyakorlatban már teljesen elszakadtak tőlük. Feltárni azt, hogy pontosan mit is tartalmazott egy már megvásárolt köteg jelzalog és egyéb tartozás, időt venne igénybe, és az idő nagyon drága erőforrás volt akkor, amikor a jövedelem erősen függött attól a sebességtől, amellyel a tranzakciókat le tudták bonyolítani. Továbbá olyan széles körben osztották meg a kockázatot, hogy úgy tűnt, kevés a tétje az egyéni tranzakcióknak. Senki sem volt arra ösztönözve, hogy figyelembe vegye azokat az értékeket, amikkel az eszközök a „valós” gazdaságban rendelkeztek. A piacok számára – amelyek, hogy valódi piacokként viselkedhessenek, információtól függnék – a résztvevőket az információ figyelmen kívül hagyására ösztönözni azoknak a betegségeknek a pénzügyi megfelelője, melyek a test saját szerveit készítetik arra, hogy elpusztítsák az immunrendszert.

Egy további csavar, hogy az információs technológia, amelynek sokkal könnyebbé kellett volna tennie a piaci kereskedők számára a világ minden tájáról származó információk megszerzését, fokozta a tudatlanságért kapott jutalmakat. Azáltal, hogy lehetővé tette az ügyletek gyorsabb megvalósítását, az IT felemelte az összetett információk részletes megszerzésének alternatív költségeit – például egy köteg kockázat összetételének megismerését, amelyről valaki úgy döntött, hogy meg szeretné szerezni a gyorsan változó piacon.

Végül a hitelminősítő intézetek, a piac saját megoldásai arra, hogy igazolják a pénzügyi intézmények, sőt a nemzeti gazdaságok minőségét, úgy tűnik, hogy ugyanezt az utat követték. Az a tény, hogy az izlandi bankok a lehető legmagasabb minősítést kapták

két héttel azelőtt, mielőtt összeomlottak, azt sugallja, hogy az ügynökségek nem néztek utána mélyen a vagyontárgyaik minőségének. Tudatában annak, hogy a piacok kereskedőit, akik használták a besorolásokat, nem érdekelték az ilyen ismeretek, ők is megszűntek vizsgálni azokat. Ehelyett a másodlagos piacok ítéletét követték, így alkotva egy olyan ellenőrzésre használt mechanizmust, amely függővé vált az ellenőrzött tevékenységekről szóló saját információitól.

Jelentős lépés akkor történt, amikor az amerikai tőzsdék központi szerepéből kifolyólag a világ legtöbb nagyobb kereskedő országa a számvitel angolszász megközelítéseinek az átvételére kényszerült. Ezek a pénzügyi piaci szereplők érdekeit privilegizálták a hitelezők védelmezőivel szemben (Botzem és Quack 2006).

Nem meglepő tehát, hogy amikor a másodlagos piacok összeomlottak, senkinek nem volt semmilyen ötlete, hogy pontosan mennyi pénz veszett el és hova tűnt. Ha az egyetlen információ, ami számít, teljesen reflexív, és nem lehet önmagán kívüli pozícióból megerősíteni, akkor az információ nem töltheti be azt a szerepet, amit a piac igényel. Sok éven át azonban senki, aki hatalommal rendelkezett a rendszerben vagy afelett, nem fordított erre figyelmet, az erőteljes figyelmeztetés ellenére, amely alig néhány évvel korábban hangzott el, a dotcom-buborék kipukkanásakor. Itt a vagyontárgyértékek szintén teljesen az értékekre vonatkozó várakozások szinte végtelen regresszióján alapultak, fokozatosan elveszítve minden kapcsolatot azzal, hogy mik is lehetnek az internetes cégek tényleges termékei. E rendszer rajongói azt hitték, hogy már felfedezték a soha nem eső részvénypiaci árak Szent Grálját; a kereslet és a kínálat vastörvényeit a jelek szerint megtorlás nélkül törték meg.

Néhány ember rendkívül meggazdagodott ebben a folyamatban, de ez nem jelenti azt, hogy élőködők lettek volna. Ők továbbra is az az osztály maradtak, amelynek egyéni érdekei képviselték a közérdeket, mert sokan profitáltak a rendszer által generált növekvő vásárlóerőből. Ez igaz volt az Egyesült Királyságban, az Egyesült Államokban és egy vagy két másik országban, ahol a fogyasztói adósság hajtotta a fogyasztást. A francia, német és a legtöbb kontinentális európai polgár másképp érezheti; pénzügyi elitjük részt vett a fenti folyamatokban, míg ők maguk kevésbé tapasztalták a hitelállomány növekedését. Másrészt, exportra termelő iparágaik jól jártak azáltal, hogy az amerikaiaknak folyamatosan volt kapacitása exporttermékeik vásárlására.

Miután a privatizált keynesianizmus általános gazdasági jelentőségű modellé vált, egyfajta kollektív jószág lett, bármennyire is magánszereplők cselekvéseibe volt beágyazva. Szükséges volt mindehhez a bankok viselkedése, amelyet felelőtlennek kell tekintenünk, hiszen magában foglalta az ellenőrzések és számviteli gyakorlatok elvégzésének hiányát, amely tevékenységeket elvben feltételezték róluk. Ezért ez a *nagy felelőtlenység közjósággá vált*. Sok szó esik az e felelőtlenység miatt szenvedő bankok számára nyújtott

kormányzati segítség súlyos morális kockázatairól, de még ennél is súlyosabb morális kockázatot tükröznek már maguk azok a felelőtlen gyakorlatok is, amelyekben lényegében teljes társadalmak vettek részt.

MI A KÖVETKEZŐ LÉPÉS?

És így a stabil tömegfogyasztás piacgazdasággal való összeegyeztetésének második rendszere véget ért. Mind a keynesianizmus, mind annak privatizált mutáns változata harminc évig tartott. Tekintettel a kapitalista gazdaságok gyorsan változó jellegére és a végső megoldás hiányára azon igényükkel kapcsolatban, hogy kombinálják a rugalmas munkaerőt a bizalommal teli fogyasztóval, ez valószínűleg jelentős időtartamnak számít. De felmerül a kérdés: hogyan egyeztethető össze most a kapitalizmus és a demokrácia? Továbbá, hogyan kezelik azt a hatalmas erkölcsi kockázatot, amit az hozott létre, hogy a kormányok a pénzügyi kockázatokat mint közjóságot azonosították?

Két dolog jellemezte a háború előtti közgazdaságtanból a keynesianizmusba és az eredetiből a privatizált keynesianizmusba való átmenetet: az alternatív eszmék elérhetősége és egy olyan osztály létezése, amely érdekeinek kiszolgálása egybeesik a közérdek kiszolgálásával. Gyakran azt állítják, hogy a jelenlegi helyzetben hiányzik az előbbi (Skidelsky 2009), míg senki sem veszi észre az utóbbit. Az eszmék hiánya jelentősen eltűzött ezekben a vitákban, ezzel szemben a vezető osztály kérdése fontosabb.

Sok, a neoliberalizmus részét képező eszme már több mint kétszáz éve létezett, amikor az 1970-es években közpolitikai használatra átalakították őket. Napjainkban a keynesi keresletszabályozás és neokorporatizmus számos elemének sokkal fiatalabb keveréke még mindig jelen van néhány kis állam gazdasági stratégiájában, általában a neoliberalizmus lényeges elemeivel karöltve. A legszélesebb körben ismert, azonban nem egyedül, a dán út (Pedersen et al. 2006), amely az erős jóléti államot és az erőtlen szakszervezeteket nagyon rugalmas munkaerőpiacokkal ötvözi. Úgy tűnik, ez négyeszege-síti a piaci rugalmasság és a fogyasztói bizalom bűvös körét, valamint erősíti a dinamikus és innovatív gazdaságot. Ettől eltérő, de hasonló logikájú kombinációk találhatóak a többi skandináv országban, Hollandiában (Visser és Hemerijck 1997) és Ausztriában. Nem a közpolitikai keverékekben, hanem a nagyobb gazdaságok ezeket támogató politikai erőinek koalíciójában van hiány; ez vezet minket vissza a jelentős társadalmi osztályok kérdéséhez. A gazdasági fellendülés továbbra is sokkal inkább függ a hatékony piacokon keresztüli tőkekinálattól, mint ahogy korábban függött az ipari munkásoktól a nyugati világban. A földrajzi hatókör különbsége a magyarázat része. A nyugati ipari munkásosztály létszámának csökkenése nem jelenti azt, hogy ezen osztály létszáma világszinten

is csökkent volna. Többen vesznek részt a gyártási tevékenységben ma, mint ezelőtt bármikor, de szét vannak választva nemzeti, vagy legjobb esetben regionális csoportokra nagyon különböző történelmi és kulturális beágyazottsággal, életszínvonallal, szervezett érdekekkel és életpályákkal. A pénzügyi tőke azonban nem ilyen csomagokban érkezik, hanem inkább úgy, mint a folyadék vagy a gáz, képes változtatni az alakját és áramolni különböző joghatóságok és régiók között. Továbbra is függünk mind a munkaerőtől, mind a tőkétől, de míg az előbbi esetében érvényesül az *oszd meg és uralkodj* elve, az utóbbiban nem – hacsak nem történik nagy visszatérés a gazdasági nacionalizmushoz és a tőkemozgások korlátozásához, ami a globális gazdaságot uraló nagyvállalatok összetöréséhez és várhatóan jelentős gazdasági hanyatláshoz vezetne. A legvalószínűbb új modell olyan, amely valójában egyre inkább e vállalatoktól függ. A globalizáció logikája, amely fontos szerepet juttatott a TNC-knek, nem szűnt meg a pénzügyi rendszerrel. A neoliberalizmus középpontjában mindig is volt egy feszültség, hogy vajon mindez a piacokról vagy az óriás cégekről szól? A kettő messze nem ugyanaz: minél inkább óriás cégek uralnak egy ágazatot, az annál kevésbé hasonlít arra a tiszta piacra, amelyre elvben a legtöbb mai közpolitikai intézkedés irányul. Lehet erős verseny az óriás cégek között, de ez nem a tiszta piac versenye. Ezt ugyanis olyan nagyszámú szereplőnek kellene jellemeznie, hogy egyik sem lenne képes hatást gyakorolni saját döntéseivel az árakra, továbbá politikai befolyást sem lennének képesek kifejteni. A tiszta piacon mindenki árelfogadó, senki sem ár meghatározó. A neoliberalizmust, miközben használja a fogyasztói szuverenitás és a piac által kifejezett választáson keresztüli irányítás retorikáját, a piacgazdaság egy olyan modellje alapozza meg, amely képes a monopolhelyzet befogadására.

Miközben a neoliberális korszak éppen csak elkezdődött az 1970-es évek közepén, a Chicagói Egyetem – a neoliberális ideológia generációjának fő központja – közgazdasági a verseny és monopólium egy új doktrínáját dolgozták ki, amely nem sokkal később már befolyással bírt az amerikai bíróságokra, aláírva a trösztellenes jogszabályok régi elveit, s amely az Egyesült Államok versenyjogának és újabban az európai versenyjognak is középpontjában áll. Nem szükséges a vásárlók jólétének maximalizálása, hogy tényleges verseny alakuljon ki, érveltek a doktrína kidolgozói. Előfordul, hogy egy monopólium, piaci uralmánál fogva, jobb ajánlatot tud tenni a vásárlóinak, mint a versengő cégek sokasága (Bork 1978; Posner 2001). Ez a hely nem alkalmas arra, hogy ezen érv érdemeit részletesen megvizsgáljuk. Csak azért szükséges, hogy megértsük: a neoliberalizmus nem osztozik abban a nehézségben, ami a neoklasszikus közgazdaságtan számára fontos dilemmát jelent a piaci dominancia és monopolkapitalizmus kapcsán. A legutóbbi bankválság az Atlanti-óceán mindkét partján azt eredményezte, hogy a kormányok és versenyjogi hatóságok támogatták a fúziókat és a felvásárlásokat, melyek jelentősen csökkentik a versenyt és a választást. Ez összhangban marad a neoliberalizmus domináns értelmezéseivel, amelyek valójában inkább a vállalattal, mint a piaccal foglalkoznak.

Az minden bizonnyal valószínű, hogy a kormányok válságra adott első válasza a szigorú szabályozáshoz, sőt a bankok államosításához való visszatérés lesz; ezek egyáltalán nincsenek összhangban a neoliberalizmussal. Ez azonban nem valószínű, hogy tartós lesz. Előre láthatjuk, mi fog történni, ha visszatekintünk, mi volt az első jele annak, hogy a pénzügyi piacok nem olyan hatékonyak az automatikus önszabályozás terén, mint amennyire azt állították magukról: gondoljunk az Enron- és WorldCom-botrányokra a század elején. Az erre adott válaszában az Egyesült Államok Kongresszusa szigorította a társasági könyvvizsgálatról szóló szabályozását a Sarbanes–Oxley-törvény keretében. Emiatt az ágazat hamarosan kifogásokat emelt, miszerint megfojtják a vállalatokat, és azzal fenyegetőzött, hogy a pénzügyi intézmények el fogják hagyni New Yorkot a londoni megengedőbb szabályozás miatt.

Ugyanez fog történni, miután a kormányokkal való megállapodás részeként a pénzügyi szektort – annak megmentése érdekében – szabályozó intézkedések sorának vetik majd alá. Hogyan kezdetnek el a derivatív piacok a magas hitelfelvétel támogatásán dolgozni, ha alá kell vetniük magukat olyan szabályoknak, amelyek a hitelfelvetelek nagy részét nehezebbé teszik? Közben a kis és közepes jövedelmű, bizonytalan munkavállalók nem tudják folytatni költekezésüket, hacsak nem tudnak fedezetlen hitelhez jutni, még akkor sem, ha kevésbé féltelenül is tennék azt, mint ami a korábbi időszakot jellemezte. A kormányok aggódni fognak akkor, amikor a hitelpiaci boom visszatérését mint a fogyasztói bizalom helyreállításának leghatékonyabb módját látják, miközben folytatják a munkaerőpiac rugalmasabbá tételét célzó politikák bevezetését. A kormányok szimpatizálni fognak az ágazat érveivel, hogy a szabályozás néhány módosítására lesz szükség, ha ez megtörténik. És egyes kormányok kísértésbe fognak esni, hogy valamivel kevésbé szigorú szabályozást biztosítsanak, mint a többiek, így téve vonzóbbá a pénzügyi cégek számára, hogy joghatóságukon belül alakítsák ki központjaikat, mint ahogy azt az Egyesült Királyság tette Londonnal kapcsolatban az elmúlt 25 évben.

Ráadásul ez a pénzügyi szektor kevesebb befolyásos szereplővel fog rendelkezni, nagyon könnyű hozzáférést biztosítva a kormányzathoz, sőt gyakran a kormányt használva a keretek alakításához, mint az a 2008-as mentőcsomagok során történt. Továbbá feltételezhető, hogy a legtöbb kormány, amely bankokat szerzett az előre nem látható államosítás során, ami a 2008. októberi összeomlást követte, nem kívánja megtartani azokat a gazdaság legfontosabb ágazatainak ellenőrzéséről szóló régi modellnek megfelelően. Az a tény, hogy a nagy bankok nemzetközi szinten működnek, maga is visszatartó erő lesz. Azonban az is valószínűtlen, hogy ezeket a bankokat általános nyilvános részvénykibocsátás által privatizálják. Minden valószínűség szerint kisszámú, már meglévő vezető cégek kezébe kerülnek majd, akiket elég felelősnek ítélnék arra, hogy megfelelően kezeljék őket. Összességében fokozatos irányváltás várható egy inkább tárgyalásokon

alapuló, önkéntes szabályozó rendszer felé. A rugalmasság és az adóterhek csökkentésének érveivel igazolva, a tényleges szabályozást lecserélik a nagy pénzügyi cégek helyes viselkedését finoman nyomon követő garanciákra.

Hogy ezt megjósoljuk, aligha szükséges kristálygömb: a kormányok és a vállalatok közti kapcsolatokban a gazdaság egész területén ez az általános trend. Általánosságban egyetértve a kormányokkal szembeni neoliberais előítéletekkel, megrémülve a szabályozás növekedésre gyakorolt hatásaitól, valamint elfogadva a vállalati igazgatóságok feljebbvalóságát maguk felett, a politikusok több közpolitikai cél elérése érdekében egyre nagyobb mértékben támaszkodnak a vállalatok társadalmi felelősségvállalására. Ezért elmozdulás várható a szabályozatlan privatizált keynesianizmustól az önszabályozó privatizált keynesianizmus felé. A változás néhány következményéből radikálisabb következtetések adódnak. Először is, a rendszernek egyre kevesebb legitimitása lesz, már ami a piacot, a szabad választást és a kormányzati beavatkozás hiányát illeti. Inkább partnerség alakul ki a kormány és a cégek között, illetve az állami irányítású vállalatok autonóm intézkedései várhatók, a bizalom újraépítésére irányuló, többnyire informális próbálkozásokkal. Két nagyobb különbségtől eltekintve ez bizonyos szempontból hasonlít a neokorporatizmusra. Először is, a szervezett munkásság nem lesz jelen, kivéve mint egy jelképes cselekvő, mert kevés energiával vagy kompetenciával rendelkezik a globális finanszírozás szintjén. Másodszor, a cégek szövetségek tagjaiként korporatív alkukban vesznek részt, ami valamelyest egyenlő versenyfeltételeket biztosít majd. A mai globális vállalatoknak kevés idejük van részt venni a szövetségekben, amelyek főként nemzeti alapúak, és a kormányokkal való kapcsolatok építésekor mindenre ügyelnek, kivéve az egyenlő versenyfeltételeket. Az új „felelős vállalat” modellje azonban hasonlítani fog a korporatizmusra abban, hogy nemzetállami (vagy esetleg EU-s) szintre korlátozódik, amely szinten a kormányok hatásköre korlátozott, míg a vállalatok továbbra is globálisak maradnak és megtartják képességüket arra, hogy válogassanak a nekik legjobban tetsző szabályozási rendszerek között.

Másodszor, ez a modell a jelenlegi tendenciák jelentős megerősítését eredményezi majd a politikai tevékenységek elmozdításában a pártoktól a civil szervezetek és társadalmi mozgalmak felé. A modell a cégeket helyezi előtérbe, nem csak a kormányokra hatást gyakorló lobbiként, hanem a kormányok mellett vagy helyett működő közpolitikai döntéshozóként. A vállalatok lesznek azok, amelyek döntenek viselkedési kódexeik feltételairől és a felelős gyakorlatokról. A cégek ezért saját jogukon politikai alanyokká és objektumokká válnak, véget vetve a kormányok és magánvállalatok éles szétválasztásának, ami mind a neoliberais, mind a szociáldemokrata politikára jellemző volt. Ugyanakkor, mivel minden párt kormányának hasonló megállapodásokat kell megkötnie a cégekkel, és mert ugyanúgy féltik országuk tőkevonzó képességét, ha túl követelőző velük szemben,

a pártok közti alapvető gazdaságpolitikai különbségek még tovább fognak zsugorodni, mint eddig. A pártpolitika továbbra is sok dologgal foglalkozhat majd: az állami kiadások relatív részesedésével; a multikulturalizmus kérdésével; a biztonsággal. De el fog távolodni a korábbi politizálás alapjának számító alapvető gazdasági stratégia kérdésétől. Valójában ezt a legtöbb országban néhány évvel ezelőtt már megtette, de foszlányai azért még felfedezhetőek néhány párt retorikájában.

Már most az a helyzet, hogy szinte minden nagyobb vállalatról létezik egy weboldal, amely felfedi tevékenységének részleteit, értékeli társadalmi felelősségvállalásai teljesítését. Mivel ez a pártok közti konfliktusokban továbbra is tabunak számító terület, növekedni fog a jelentősége a civil társadalom politikájában. Az lesz a nagy előnye, hogy nem kerül úgy a nemzetállami szint csapdájába, mint a pártpolitika, hiszen sok ilyen csoport nemzetközi. Ennek ellenére ez nem lesz kielégítő politika, mivel hiányzik belőle a választási demokrácia formális állampolgárságának egalitarianizmusa, miközben a pártok sok rossz szokását is megtartja. Aktivista csoportok például ugyanúgy képesek túlzó követelésekkel felhívni a figyelmet vagy (ezzel szemben) különböző forrásokért cserébe baráti kapcsolatokat kialakítani vállalatokkal, mint a pártok. Továbbá nagyon egyenlőtlen harc lesz köztük és a vállalatok között. Az új társadalmi mozgalmak és a civil szervezetek, amennyire fontosak lesznek a 19. századi politikában, nem képeznek olyan új, növekvő osztályt, amely az általános társadalmi érdeket képviseli. Nem jelentenek funkcionális érdeket; nem gyökeresnek mélyen a társadalmi struktúrában. A mai társadalom domináns érdekei továbbra is nagyvállalatiak lesznek, különösen a pénzügyi ágazatban. Jelenleg hitelességük elvesztésétől szenvednek, de mind a kormányok, mind a tömeges jólét hatékony és jövedelmező működésüktől függenek. Bárkinek, aki a fejlett kapitalizmus domináns csoportjaként elfoglalt helyükért versenyez, ezzel egyenértékű központi szerepet kell kínálnia.

Fordította: Kiss Julianna

Az eredetivel egybevetette: Mészáros Ádám

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bellofiore, Riccardo – Halevi, Joseph (2012): Deconstructing Labor: A Marxian-Kaleckian Perspective on What Is „New” in Contemporary Capitalism and Economic Policies. In: *Employment, Growth and Development: A Post-Keynesian Approach*. Szerk.: Gnos, Claude – Rochon, Louis-Philippe – Tropeano, Domenica. Edward Elgar Publishing: 11–27. [A kötet a cikk publikálásakor még megjelenés alatt volt – a szerk.]
- Bohle, Dorothee (2009): East European Capitalism: What Went Wrong? In: *Intervention: European Journal of Economics and Economic Policies*, Vol. 6., No. 1.: 32–43.
- Bork, Robert H. (1978): *The Antitrust Paradox: A Policy at War with Itself*. Free Press.
- Botzem, Sebastian – Quack, Sigrid (2006): Contested Rules and Shifting Boundaries: International Standard-Setting in Accounting. In: *Transnational Governance: Institutional Dynamics of Regulation*. Szerk.: Djelic, Marie-Laure – Sahlin-Andersson, Kerstin. Cambridge University Press: 266–286.
- Boyer, Robert (2004a): *The Future of Economic Growth*. Edward Elgar.
- Boyer, Robert (2004b): New Growth Regimes, But Still Institutional Diversity. In: *Socio-Economic Review*, Vol. 2., No. 1.: 1–32.
- Boyer, Robert (2005): From Shareholder Value to CEO Power: The Paradox of the 1990s. In: *Competition and Change*, Vol. 9., No. 1.: 7–47.
- Crouch, Colin (1993): *Industrial Relations and European State Traditions*. Oxford University Press.
- Crouch, Colin (1999): *Social Change in Western Europe*. Oxford University Press.
- Crouch, Colin (2008): What Will Follow the Demise of Privatised Keynesianism? In: *The Political Quarterly*, Vol. 79., No. 4.: 476–487.
- Finlayson, Alan (2009): Financialisation, Financial Literacy and Asset-Based Welfare. In: *British Journal of Politics and International Relations*, Vol. 11., No. 3.: 400–421.
- Fukuyama, Francis (1992): *The End of History and the Last Man*. Hamish Hamilton. [Magyarul: *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Kiadó, 1994.]
- Giddens, Anthony (1998): *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Polity Press. [Magyarul: *A harmadik út: a szociáldemokrácia megújulása*. Agóra Marketing Kft., 1999.]
- Hay, Colin (2009): Good Inflation, Bad Inflation: The Housing Boom, Economic Growth and the Disaggregation of Inflationary Preferences in the UK and Ireland. In: *British Journal of Politics and International Relations*, Vol. 11., No. 3.: 461–478.

- Hay, Colin – Riiheläinen, Jari M. – Smith, Nicola J. – Watson, Matthew (2008): Ireland: The Outlier Inside. In: *The Euro at Ten: Europeanisation, Power and Convergence*. Szerk.: Dyson, Kenneth. Oxford University Press: 182–203.
- Kay, John (2009): *The Long and the Short of It*. The Erasmus Press.
- Lehmbruch, Gerhard – Schmitter, Philippe C. (szerk.) (1982): *Patterns of Corporatist Policy-Making*. Sage.
- Leyshon, Andrew – French, Shaun (2009): „We All Live in a Robbie Fowler House”: The Geographies of the Buy to Let Market in the UK. In: *British Journal of Politics and International Relations*, Vol. 11., No. 3.: 438–460.
- Mulligan, Casey B. (2008): A Depressing Scenario: Mortgage Debt Becomes Unemployment Insurance. In: *NBER Working Paper*, No. 14514. National Bureau of Economic Research.
- North, Douglass C. (1990): *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. Cambridge University Press. [Magyarul: *Intézmények, intézményi változás és gazdasági teljesítmény*. Helikon, 2010.]
- OECD (2008a): *Growing Unequal? Income Distribution and Poverty in OECD Countries*. OECD.
- OECD (2008b): *OECD Economic Outlook*, No. 84. OECD.
- Pedersen, Ove K. – Campbell, John L. – Hall, John A. (szerk.) (2006): *National Identity and Varieties of Capitalism: The Danish Experience*. McGill-Queens University Press – Jurist-og Økonomforbundets Forlag.
- Posner, Richard A. (2001): *Anti-Trust Law*. University of Chicago Press.
- Skidelsky, Robert (2009): Where Do We Go from Here? In: *Prospect Magazin*, No. 154.: 36–40.
- Traxler, Franz – Blaschke, Sabine – Kittel, Bernhard (2001): *National Labour Relations in Internationalized Markets*. Oxford University Press.
- Visser, Jelle – Hemerijck, Anton (1997): *A Dutch Miracle: Job Growth, Welfare Reform and Corporatism in the Netherlands*. Amsterdam University Press.
- Watson, Matthew (2009): Headlong into the Polanyian Dilemma: The Impact of Middle-Class Moral Panic on the British Government’s Response to the Sub-Prime Crisis. In: *British Journal of Politics and International Relations*, Vol. 11., No. 3.: 422–437.
- Wensley, Robin (2010): Market Ideology, Globalization and Neoliberalism. In: *The Sage Handbook of Marketing Theory*. Szerk.: Maclaran, Pauline – Saren, Michael – Stern, Barbara – Tadajewski, Mark. Sage: 235–243. [A kötet a cikk publikálásakor még megjelenés alatt volt – a szerk.]
- Wolf, Martin (2008): *Fixing Global Finance*. John Hopkins University Press.

Wolfgang Streeck

A DEMOKRATIKUS KAPITALIZMUS VÁLSÁGAI

Eredeti tanulmány: Streeck, Wolfgang (2011): The Crises of Democratic Capitalism. In: *New Left Review*,
No. 71.: 5–29.

Napjaink „nagy recessziójának” a gyökereit általában a kilencvenes évek pénzügyi mértéktelenségéig szokták visszavezetni. Jelen tanulmány mégis egy 1945-től kezdődő nagyobb ívet jár be, melynek során a piacok logikája és a választók kívánságai közötti feszültséget vizsgálja, amely mára nemzetközi szintű adósságválsághoz vezetett, és amely most a tőke visszatérő támadásai mellett a demokratikus elszámoltathatóságot látszik aláásni. A rendszer, amelyet demokratikus kapitalizmusnak hívunk, egy viszonylag új politikai-gazdasági jelenség, amely csak az elmúlt kb. hatvan évre, illetve csak a „nyugati” világra volt jellemző. Ebben a tanulmányban amellett fogok érvelni, hogy ezt a „vegyes” rendszert irányító két alapelv – tehát az állampolgárságon alapuló demokrácia, és az egyéni határtermelékenység szerinti hozzájáruláson alapuló piac – egymással kibékíthetetlen ellentmondásban áll. Ezt az ellentmondást a háború vége óta eltelt időszakban különféle módon próbálták kibékíteni, vagy elfedni. Az ötvenes évektől a hetvenes évek közepéig élő tőke-munka kiegyezést a stabil növekedés, a teljes foglalkoztatás, a béralkuk és a keynesiánus jóléti állam alapozta meg. A hetvenes évek válságai, és az ezt jellemző stagfláció ellehetlenítette ezt a kiegyezést, és az elszabadult inflációt csak a hetvenes évek végére sikerült leküzdeni, miközben a munkanélküliség elszabadulni látszott. Miután az infláció már nem szolgálhatott az ellentmondások feloldásának eszközüül, a korábbi kiegyezés veszteseit először államadósságból, majd a kilencvenes évektől kezdve a dereguláció által lehetővé váló különféle kedvezményes lakossági hitelek által kárpótolták. Ennek a modellnek a bukása vezetett a 2008-as válsághoz, amelyet követően az eladósodott államok egyszerre próbálnak megfelelni a szintén eladósodott állampolgáraiknak, illetve a hitelek visszafizetéséért aggódó befektetőknek.

Az amerikai pénzügyi rendszer 2008-as szétesése globális méretű gazdasági és politikai válsággá eszkalálódott az azóta eltelt időszakban (Reinhardt és Rogoff 2009). Hogyan értelmezzük ezt az egész világot megváltoztató eseményt? A főáramú közgazdaságtan mindig is úgy tekintett a társadalomra, mint egy egyensúlyi állapot felé tartó entitásra, melynek életében a válságok és a változások csupán eltéréseket jelentenek az egyébként jól szervezett rendszer alapállapotától. Egy szociológusnak azonban nem kell ilyen megközelítéssel számolnia. Ahelyett, hogy ezeket az eseményeket egy a stabil alapállapottól való egyszeri eltérésként értelmezném, a „nagy recessziót”¹ és a közpénzügyi rendszer ezt követő szétesés közeli állapotát a fejlett kapitalista társadalmak politikai-gazdasági alapjaiban rejlő feszültségekre vezetem vissza; olyan feszültségekre, amelyek az egyensúlytalanságot és instabilitást sokkal inkább főszabállyá, mintsem kivétellé teszik, és amelyek a történelem során a társadalmi-gazdasági rendet zavarok sokaságával borították fel.

---

1 A „nagy válság” (*Great Recession*) kifejezés pontos jelentésére lásd Reinhardt és Rogoff (2009).

Szűkebben amellet érvelek, hogy a jelen válságot csak annak a társadalmi rendszernek a most is zajló, és inherens módon ellentmondásos átváltozásán keresztül érthetjük meg teljesen, amelyet „demokratikus kapitalizmusnak” nevezünk.

A demokratikus kapitalizmus csak a második világháború után, és csak a világ „nyugati” felén jött létre: Észak-Amerikában és Európában. Itt ezt követően két évtizeden keresztül rendkívül jól működött. Annyira jól, hogy ez a zavartalan gazdasági növekedéssel megáldott időszak még mindig meghatározza mind a modern kapitalizmussal kapcsolatos fogalmainkat, mind pedig lehetséges és kívánatos működésével kapcsolatos elvárásainkat. Mindez annak ellenére van így, hogy az ezt követő turbulenciák fényében a háborút követő negyedszázadot teljesen kivételes időszaknak kellene tekintenünk. Arra szeretnék tehát rámutatni, hogy nem a *trente glorieuses*,² hanem az időszakot követő válságok sorozata az, amely a demokratikus kapitalizmus normál állapotát jellemzi – egy olyan állapotot, amely a kapitalista piacok és a demokratikus politika közti endemikus konfliktusról szól, és amely újra határozottan a felszínre tört, amikor a nagy gazdasági növekedés a hetvenes évek végére kimerült. Először a konfliktus természetének leírására teszek kísérletet, ezt követően pedig azoknak a politikai-gazdasági zavaroknak a sorozatával foglalkozom, amelyeket ez az állapot eredményezett, és amelyek megelőzték, illetve megalapozták a jelenlegi világválságot.

PIACOK VERSUS VÁLASZTÓK?

A gyanakvás, hogy a kapitalizmus és a demokrácia nem is olyan könnyen összeegyeztethetőek, egyáltalán nem újszerű. A XIX. század teljes egészében, illetve még a XX. században is jellemző volt a burzsoázia és a politikai jobboldal félelme, hogy a többségi társadalom – ami egyértelműen a szegények gazdagok feletti uralmát implikálta – végül fel fogja számolni a szabad piacokat és a magántulajdont. Az erősödő munkásosztály és a baloldal figyelmeztetett arra, hogy a kapitalisták összefoghatnak a reakciós erőkkel a demokrácia felszámolása érdekében, így akadályozva meg azt, hogy egy – a gazdasági és társadalmi újraelosztás mellett elkötelezett – permanens többség kormányozza őket. Nem részletezem tovább a két oldal érveit, ugyanakkor a történelem – legalábbis az iparosodott országok esetében – arra enged következtetni, hogy a baloldalnak több oka volt amiatt félni, hogy a jobboldal a kapitalizmus védelmének érdekében eltörli a demokráciát,

---

2 A *trente glorieuses*, azaz a dicsőséges harminc esztendő (1945–1975) a második világháborút követő harminc évre utal, mivel az időszakot magas gazdasági növekedés és közel teljes foglalkoztatottság jellemezte – *a ford.*

mint a jobboldalnak, hogy a baloldal eltörli a kapitalizmust a demokrácia védelmében. Ennek ellenére a második világháborút követő években széles körű egyetértés volt abban, hogy a kapitalizmus demokráciával való összeegyeztethetősége érdekében nagymértékű politikai kontrollra van szükség – például stratégiai iparágak és vállalatok államosítására, vagy (mint például Németországban) a munkások részvételére a vállalatirányításban – ahhoz, hogy megvédjék a demokrácia szabadpiacra hivatkozva történő korlátozását. Amíg Keynes és bizonyos mértékben Kalecki és Polányi váltak dominánssá, Hayek ideiglenes száműzetésbe kényszerült.

Azóta azonban a főáramú közgazdaságtan rögeszméjévé vált az opportunisták politikuskok „felelőtlensége”, akik a közgazdaságtanilag műveletlen választók kiszolgálásával beavatkoznak az egyébként hatékony piacok működésébe bizonyos célok – például a teljes foglalkoztatás és társadalmi igazságosság – elérése érdekében, amelyeket amúgy hosszú távon a szabad piacok is elhoznának, hacsak a politikai beavatkozások torzító hatása nem akadályozza meg őket ebben. A gazdasági válságok a „közösségi döntések” elmélete alapján alapvetően a társadalmi célok elérésére irányuló piactorzító beavatkozások következtében jönnek létre (például Buchanan és Tullock 1962). Ebből a nézőpontból míg a jó beavatkozás szabadjára enged a piacokat és védi őket a politika zavaró hatásától, addig a rossz beavatkozás a demokrácia túlbujánzásából következően torzítja a piacokat, azaz a megbízhatatlan politikuskok belepiszkálnak a gazdaságba, ahol a demokráciának nem lenne semmi keresnivalója. Manapság talán már nem sokan merészkednének oda, ahova Hayek a kései korszakában, aki a gazdasági és polgári szabadságra hivatkozva a demokrácia jelenleg ismert formájának eltörlése mellett kardoskodott. Ennek ellenére a jelenkori neoinstitutionalista közgazdasági elmélet túlnyomó része hayekiánus. Állításuk szerint ahhoz, hogy a kapitalizmus rendesen tudjon működni, szabályoknak alárendelt gazdaságpolitikára van szüksége: a piacok és tulajdonjogok alkotmányos védelmére a politikai beavatkozás ellen, független szabályozó hatóságokra és központi bankra, amelyeket szigorúan védenek a választói nyomástól, és nemzetközi intézményekre, mint az Európai Bizottság és az Európai Unió Bírósága, amelyeknek nem kell aggódniuk amiatt, hogy újra-választják-e őket a választópolgárok. Az ehhez hasonló elméletek hangsúlyozottan kerülnek az azt a központi kérdést, hogy hogyan is jussunk el ideig; valószínűleg azért, mert nincs is rá válaszuk, vagy pedig csak olyan van, amelyet nem lehetne nyilvánosságra hozni.

Számos módon lehet megközelíteni a kapitalizmus és a demokrácia közti ellentmondások okait. Jelen esetben a demokratikus kapitalizmust egy politika dominálta gazdasági rendszerként jellemzem, amelyet két egymással szemben álló alapelv – vagy rezsim – vezérel, amelyek a források elosztására irányulnak. Az egyik a határtermelékenységgel összhangban működik és a szabadjára engedett piaci erők tartják mozgásban; a másik a társadalmi igényeken és jogosultságon alapul és a demokratikus politika kollektív

döntései alapján jön létre. A demokratikus kapitalizmus rendszerében a kormányoknak elméletileg egyszerre kell a két szervezőelvnek megfelelniük, még ha ezek lényegüknél fogva szinte sosem esnek teljesen egybe. A gyakorlatban egy bizonyos ideig az egyiket el lehet hanyagolni a másik kárára, de ez meg szokta bosszulni magát. Azok a kormányok, amelyek nem felelnek meg a védelemre és újraelosztásra irányuló demokratikus elvárásoknak, parlamenti többségük elvesztését kockáztatják. Míg azok, amelyek figyelmen kívül hagyják a termelő erőforrások tulajdonosainak kompenzációra irányuló igényeit – mint ahogy ezt a határtermelőkenység fogalma egyértelművé teszi –, egyre inkább fenntart-hatatlaná váló gazdasági zavarokat idézhetnek elő, amelyek így aláássák a kormányok politikai támogatottságát.

A standard gazdaságelmélet liberális utópiájában a demokratikus kapitalizmust jellemző, az erőforrások allokációjáért felelős két szervezőelv között feszülő ellentmondást az fedi el, amit Marx anyagi erőnek hívott. Eszerint a közgazdaságtan mint „tudományos tudás” megtanítja az állampolgárokat és a politikusokat arra, hogy az egyetlen igazi igazság a piac igazsága, ahol mindenki a hozzájárulása, és nem pedig a jogoknak átkeresztelt szükségletei szerint részesül a javakból. Amennyiben a gazdaságelméletet társadalom-elméletként fogadjuk el, úgy performatív voltában „válik valóra” – ezzel pedig felfedi alapvetően retorikai jellegét, mint meggyőzőesen alapuló társadalmi konstrukció. A való életben azonban nem bizonyult annyira könnyűnek az emberek lebeszélése az „irracionális” meggyőződések alapján kialakított szociális és politikai jogaik követeléséről, amelyeket nem a piac szabályai és a tulajdonjogok logikája irányítanak. Mind ez idáig a társadalmi igazságosság nem piaci alapú értelmezései még a fejlett neoliberalizmus nyomasztó korszakára jellemző nagyfokú gazdasági racionalizációra való törekvés mellett is képesek voltak fennmaradni. Az emberek makacs módon visszautasították, hogy feladják egy olyan morális gazdaság elvét, ahol joguk van ahhoz, hogy befolyásolják a piaci tranzakciók eredményeit (Thompson 1971; Scott 1976).³ Ahol tehát van lehetőségük befolyásolni a politikát (és természetesen egy demokráciában van erre lehetőségük), ilyen vagy olyan módon végül a szociális szférát preferálják a gazdasággal szemben: a társadalmi kötelezettségek védelmét a piac „rugalmasságra” ösztökélő elvárásaival szemben, és egy olyan társadalmat, amely az étellel kapcsolatos emberi elvárásokat tartja tiszteletben az örökké hullámzó „piaci jelzések” diktatúrájával szemben. Ezt a jelenséget a Polányi által *A nagy átalakulás*ban a munkaerő kommodifikációjával szembeni „ellenmozgásként” jellemzett fogalom segítségével lehet értelmezni.

A közgazdasági főáram szerint az olyan zavarok, mint az infláció, az államháztartási hiány, illetve a magánszféra és az állam túlzott eladósodása azért jönnek létre, mert a gazdaságot – mint vagyontermelő gépezetet – irányító törvényekről még nem rendelkezünk

---

3 Az ilyenfajta jogok pontos tartalma társadalmi és történelmi kontextusonként eltér.

elegendő tudással, vagy a politikai hatalom megszerzésére önző módon törekvő politikusok nem veszik ezeket a törvényeket figyelembe. Ezzel ellentétben a politikai gazdaságtani elméletek – mivel a funkcionalista hasznosságelméletekkel szemben komolyan veszik a politikát – felismerik azt, hogy a piaci allokáció csak az egyik a politikai-gazdasági rezsimek közül, amelyet ráadásul a szűkös termelési eszközöket birtoklók – és ezáltal erős piaci pozícióval rendelkezők – érdekei irányítanak. Ennek alternatívája a politikai allokáció, amelyet azok támogatnak, akiknek kicsi a gazdasági súlya, ehhez képest viszont nagy politikai hatalommal rendelkeznek. Ebből a nézőpontból a standard közgazdaságtan lényegében nem más, mint egy olyan politikai-gazdasági társadalmi berendezkedés elméleti felmagasztalása, amely a piaci hatalommal rendelkezők érdekeit közérdekké változtatja. A termelőtöke tulajdonosainak elosztási igényeit a „jó”, tudományosan megalapozott gazdaságirányítás alapjává teszi. A politikai gazdaságtan számára a főáramú közgazdaságtan azon meggyőződése, mely szerint a piac diszfunkcióiért a tradicionális morális gazdaság és a racionális-modern alapelvek közti szakadék lenne felelős, egy tendenciózus félreértés, mivel elrejtí az a tény, hogy a piacokon hatalommal rendelkezők számára a „közgazdaságtani” gazdaság is egy morális gazdaság.

A főáramú közgazdaságtan nyelvezetében a válságok büntetést jelentenek azon kormányok számára, amelyek nem veszik figyelembe azokat a természeti törvényeket, amelyek a gazdaságot irányítják. Ezzel ellentétben egy valamirevaló politikai gazdaságtani elmélet a válságokat a termelőeszközök tulajdonosainak „kaleckiánus reakciójaként” értelmezi, ahol a demokratikus politika behatol a termelőerőkkel rendelkezők kizárólagos hatásköreibe, hogy megakadályozza azt, hogy azok teljes mértékben kihasználják a piaci hatalmukat, ezzel pedig megsérti az ő igényüket, miszerint körültekintő kockázatvállalásukért igazságos jutalomban kellene részesülniük.⁴ A standard gazdaságelmélet a társadalmi

---

4 Michał Kalecki egyik meghatározó tanulmányában a befektetők „bizalmát” a gazdasági teljesítményt alapjaiban meghatározó tényezőként jelölte meg (1943). Kalecki szerint a befektetői bizalom attól függ, hogy a tőketulajdonosok profitvárakozásait várhatóan milyen mértékben csökkenti a politikai hatalom elosztása és az ebből következő döntések. A gazdasági rendellenességek – Kalecki esetében a munkanélküliség – akkor jelentkeznek, amikor az üzleti szféra a profitjára nézve veszélyesnek találja a politikai beavatkozásokat. A „rossz” politikák ebből következően az üzleti bizalom megcsappanását eredményezik, amit a tőketulajdonosok befektetési sztrájkjának is lehet értelmezni. Kalecki nézőpontja lehetővé teszi, hogy a kapitalista gazdaságokat a természetes vagy mechanisztikus modellektől eltérő módon interaktív játékként modellezzük. Így az a pont, ahol a kapitalisták a nem piaci elosztás mértékére már a befektetések visszavonásával reagálnának, nem szükségszerűen fix és matematikailag előrejelezhető, hanem egyezkedés tárgyát képezheti. Befolyásolhatják például stratégiai megfontolások vagy a szándékok adott történelmi helyzetenként változó jellege. Ezért van az, hogy az univerzális, következőképpen történelmileg és kulturálisan indifferens közgazdasági

struktúrát, valamint az érdekek és a hatalom ezáltal meghatározott elosztását exogénnek tekinti, ezzel állandósítva és láthatatlanná téve mindkettőt; mindezeket természetből fogva adottnak tekintik a „tudományos” gazdasági elemzések is. Ezen az elméleti alapon csak olyan politika képzelhető el, amely opportunistá, vagy legjobb esetben is csak inkompetens módon próbálja hajlítani a gazdaság vastörvényeit. A jó gazdaságpolitika tehát definíció szerint apolitikus. A probléma az, hogy ezt a nézetet sokan nem osztják azok közül, akik szerint a politika elengedhetetlen ellensúlya a piacoknak, mivel azok korlátozatlan működése szemben áll azzal, amit ők helyesnek tartanak. Hacsak ezeket az embereket nem győzik meg annak a szükségszerűségéről, hogy a társadalom működésére úgy tekintsenek, ahogy azt a neoklasszikus közgazdaságtan láttatni akarja, a demokratikusan kifejezett politikai akaruk el fog térni a standard gazdasági elmélet előírásaitól. Azaz ha a gazdaságra mint társadalomból kiagyazott területre tekintünk, lehetőség nyílik annak az egyensúlyi állapot felé tartó modellbe helyezésére; mindez egy „politikai gazdaságtani” keretben csak akkor lehetséges, ha megfosztjuk demokratikusságától, és közgazdász-királyok egy csoportjának platóni diktatúrája felel a működéséért. A kapitalista politika – ahogy azt látni fogjuk – mindent megtett azért, hogy a korrupciós demokratikus opportunizmus talajáról átvezessen minket az önszabályozó piacok paradicsomába. A demokratikus ellenállás azonban nem ért véget, és ezzel együtt a piaccgazdaság hullámzó tendenciái is folytatódnak, újabb és újabb okokat szolgáltatva a további ellenállásra.

A HÁBORÚ UTÁNI KIEGYEZÉS

A második világháború utáni demokratikus kapitalizmus a hatvanas évek végén esett át az első válságán, amikor az egész nyugati világon végigsöprő növekvő infláció ellehetetlenítette a tőke és munka kompromisszumát, amely korábban véget vetett a második világháború pusztításait követő belpolitikai viszálykodásoknak. A képlet itt alapvetően abból állt, hogy a munkásosztály a politikai demokráciáért cserébe elfogadta a kapitalista piacokat és tulajdonjogokat, ezáltal pedig lehetővé vált számára a szociális biztonság és a folyamatosan növekvő életszínvonal elérése. A több mint két évtizedes zavartalan növekedés azt eredményezte, hogy az emberek a folyamatos gazdasági növekedésre az állampolgárság mellé járó alapvető jogként tekintsenek, ez a felfogás pedig politikai elvárássá alakult át. A kormányok kötelezve érezték magukat, hogy tiszteletben tartásuk ezeket az elvárásokat, azonban a gazdasági növekedés lassulásával egyre kevésbé voltak képesek teljesíteni az ígéreteket.

---

modellek olyan gyakran hibásak; hiszen fix paramétereket feltételeznek akkor, amikor a valóságot társadalmi tényezők határozzák meg.

A tőke és a munka közti kiegyezés a háború után nagyjából hasonló módon ment végbe azokban az egyébként meglehetősen különböző országokban, ahol a demokratikus kapitalizmus intézményesedett. A folyamathoz hozzátartozott az egyre növekvő jóléti állam, a munkások joga a kollektív alkufolyamatban való szabad részvételre, illetve a teljes foglalkoztatás, amelyet a kormányok kezében lévő keynesiánus gazdaságpolitikai eszköztár széles körű használata tett lehetővé. Amikor azonban az 1960-as évek végén a gazdasági növekedés mérséklődni kezdett, megnehezedett a rendszer fenntartása. Míg a kollektív alkufolyamathoz való jog lehetővé tette a munkások számára, hogy a szakszervezeteken keresztül kifejezzék az időközben megszokottá vált éves fizetésemelésre irányuló igényeiket, addig a kormányok teljes foglalkoztatásra és a jóléti állam kiterjesztésére irányuló ígéretei megvédték a szakszervezeteket a béralkukból következő potenciális munkanélküliségtől, amelyet a termelékenység növekedése által a lehetségesnél nagyobb fizetésemelések okoztak volna. A kormányzati politika így tehát lehetővé tette, hogy a szakszervezeteknek nagyobb tárgyalóereje legyen annál, mint amelyet egy szabad munkaerőpiac képes lett volna elviselni. A hatvanas évek végén mindez militáns munkásmozgalmak képében öltött testet, amit a folyamatosan növekvő életszínvonal politikai jogosultságként való felfogása mellett az is lehetővé tett, hogy a résztvevők számára nem jelentett valós veszélyt a munkahelyük elvesztése.

Az ezt követő években az egész nyugati világban azzal a kérdéssel szembesültek a kormányok, hogy hogyan ériék el, hogy a szakszervezetek mérsékeljék tagjaik bérköveteléseit anélkül, hogy elhagynák a teljes foglalkoztatás keynesiánus ígéretét. A hetvenes években azokban az országokban, ahol a kollektív alkufolyamat intézményi keretei nem a tripartit társadalmi paktumok létrehozásán alapultak, a legtöbb kormánynak az maradt a meggyőződése, hogy a reálbérek megőrzésének érdekében elszállni hagyott munkanélküliség túlságosan veszélyes nem csak a saját, de talán még a kapitalista demokrácia túlélése szempontjából is. Az egyetlen lehetőségük így egy a helyzethez alkalmazkodó monetáris politika alkalmazása volt, amely lehetővé tette a szabad kollektív alkufolyamat és a teljes foglalkoztatás egy időben való létezését. Mindennek ugyanakkor az volt az ára, hogy idővel az infláció mértéke gyors növekedésnek indult.

A kezdeti szakaszban az infláció nem jelentett túl nagy problémát az erős szakszervezetek által képviselt és politikailag meghatározó tényezőnek számító munkások számára, mivel képesek voltak a *de facto* bérindexálás kiharcolására. Az infláció így elsődlegesen a hitelezőknek és a pénzeszközökkel rendelkező csoportoknak, és nem a munkásoknak jelentett terhet, akik a hatvanas és hetvenes években még jellemzően nem tartoztak a fenti csoportokba. Ez az oka annak, hogy az inflációt a munkahelyek biztonságát és az ország teljes jövedelméből való nagyobb részesedést követelő munkásosztály és a tőkejövedelmeket maximalizálni kívánó tőkésosztály közti elosztási konfliktus monetáris

leképeződéseként lehet értelmezni. Mivel a két oldal egymással teljesen inkompatibilis elképzelésekkel rendelkezik arról, hogy mi az, ami őket megilleti – az egyik az állampolgári alapú jogosultságot, a másik pedig a tulajdon- és piaci alapú hatalmat hangsúlyozza –, ezért az inflációt egy olyan anómiás társadalom tünetének lehet értelmezni, amely strukturális okok miatt nem képes megegyezni a társadalmi igazságosság közös kritériumairól. A brit szociológus, John Goldthorpe a hetvenes években ebben az összefüggésben állította, hogy a magas inflációs ráta elkerülhetetlen egy olyan demokratikus piacgazdaságban, amely lehetővé teszi a munkásai és állampolgárai számára, hogy a kollektív politikai cselekvés eszközével javítsanak a piaci folyamatokon (Goldthorpe 1978).

A csökkenő növekedési ráták időszakában a munkások és a tőke ellentétes követeléseivel szembesülő kormányok számára az alkalmazkodó monetáris politika kényelmes pótcselekvésnek számított a zéróösszegű társadalmi konfliktus elkerülése érdekében. A világháborút követő években a gazdasági növekedés olyan bőséges javakkal és szolgáltatásokkal látta el a gazdasági igazságosság egymással ellentétes fogalmaival küzdő kormányzatokat, hogy így azok képesek voltak kibékíteni az osztálykonfliktusokat. Ezután azonban a kormányoknak további forrásokat kellett bevonniuk, amelyeket a reálgazdaság ekkor még nem fedezett, tehát a jelenkori fogyasztás és elosztás finanszírozására a jövőből kölcsönöztek erőforrásokat. A konfliktusok kibékítésének ezt a módját – hatékonysága ellenére – persze nem lehetett örökre fenntartani. Ahogy azt Hayek nem győzte hangsúlyozni, a gyorsuló infláció végül elkerülhetetlenül irányíthatatlan torzulásokat okoz a relatív árakban, a változó és állandó jövedelmek közötti viszonyban, illetve abban, amit a közgazdászok „gazdasági ösztönzőknek” neveznek. Végeredményben az egyre inkább gyanakvó tőketulajdonosok kaleckiánus reakcióit előidézve az infláció munkanélküliséget generál, ezzel azokat a munkásokat büntetve, akiknek eleinte még az érdekeit szolgálta. Demokratikus kapitalizmusban legkésőbb ekkor kerülnek a kormányok nyomás alá, hogy beszüntessék az alkalmazkodást segítő, újraelosztó bérmegegyezőségeket és visszaállítsák a pénzügyi fegyelmet.

ALACSONY INFLÁCIÓ, MAGASABB MUNKANÉLKÜLISÉG

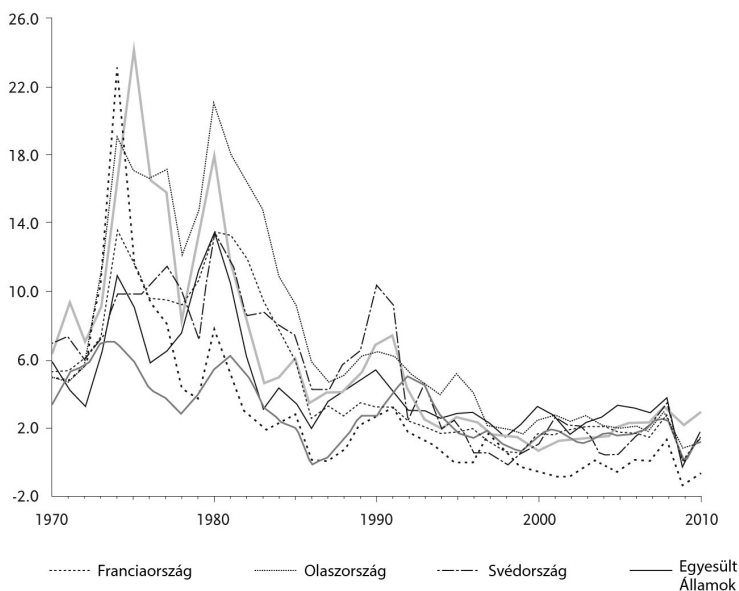
Az inflációt 1979 után győzték le (1. ábra), amikor Paul Volcker, a Fed Carter elnök által megválasztott új elnöke előtte sosem látott mértékben emelte meg a kamatlábakat, ezzel pedig a nagy gazdasági világválság óta nem látott szintű munkanélküliséget generált. A Volcker-„puccsot” az hitelesítette, hogy Reagan elnököt – aki állítólag eleinte félt Volcker agresszív dezinflációs céljainak politikai következményeitől – 1984-ben végül újraválasztották. Thatcher, aki az amerikai formulát követte, 1983-ban szintén megkezdhetette a második ciklusát, annak ellenére, hogy a restriktív gazdaságpolitika más tényezők mellett

ugyan, de magas munkanélküliséghez és gyorsuló dezindusztrializációhoz vezetett. A dezinflációt mind az Egyesült Államokban, mind pedig az Egyesült Királyságban a kormányok és a munkaadók által a szakszervezetek ellen vezetett határozott támadások kísérték, amelyeknek emblematikus megnyilvánulása volt Reagen győzelme a légiforgalmi irányítók, illetve Thatcheré a bányászok felett. Az ezt követő években a kapitalista világban teljes egészében alacsonyak maradtak az inflációs ráták, miközben a munkanélküliség többé-kevésbé folyamatosan növekedett (2. ábra). Ezzel összhangban a szakszervezetek szerepe szinte mindenhol csökkent, és a sztrájkok olyannyira ritka jelenséggé váltak, hogy néhány országban abbahagyták a statisztikák vezetését (3. ábra).

1. ábra

Inflációs ráták, 1970–2010

Forrás: OECD Economic Outlook Database No. 87.

A neoliberais korszak azzal kezdődött, hogy az angolszász kormányok féltették a háború utáni demokratikus kapitalizmustól örökölt alapelvet, mely szerint a munkanélküliség nemcsak hogy a mindenkor kormány, de még a demokratikus kapitalizmus politikai támogatottságát is aláaknázza. A Reagan és Thatcher által a saját választóikon elvégzett kísérletet a világ döntéshozói feszülten figyelték. Azoknak azonban, akik azt hitték, hogy

az infláció leküzdése a gazdasági átrendeződés végét jelenti majd, most csatlódnuk kellett. Ahogy az infláció kezdett visszaszorulni, az államadósság – nem teljesen váratlanul – növekedni kezdett (Downs 1960; O'Connor 1970a, 1970b).⁵ A nyolcvanas évek növekvő államadóssága több okra is visszavezethető: a stagnáló növekedés minden eddiginél nagyobb mértékben csökkentette az adómorált, és az infláció eltűnésével az ún. „jövedelmisáv-csúszáson”⁶ (*bracket creep*) keresztüli automatikus adónövelések is véget értek. Ugyanez volt jellemző az államadósság nemzeti deviza folyamatos gyengítésén keresztül értékcsökkenésére is. Ez a folyamat kezdetben csak kiegészítette a gazdasági növekedést, majd egyre inkább helyettesítette azt, mivel lecsökkentette az ország nominális jövedelméhez mért államadósságot. A kiadási oldalon a monetáris stabilizáció miatt növekvő munkanélküliség egyre növekvő szociális kiadásokat követelt meg. A hetvenes években a szakszervezetekkel kialakított bérmérséklésért cserébe létrehozott különböző szociális jogosultságok – azaz a neokorporatista idők elhalasztott kifizetései – esedékessé váltak, ami egyre nagyobb mértékben terhelte meg a közkiadásokat.

Mivel az infláció többé nem állt rendelkezésre az állampolgárok és a „piacok” követeléseik közötti lyuk betömésére, a társadalmi béke biztosításának terhe az államra nehezedett. Egy ideig úgy tűnt, az államadósság kényelmes megoldást jelenthet az infláció addigi szerepének betöltésére: az áremelkedési ütem helyett a közszféra eladósodása tette lehetővé, hogy az elosztási konfliktus kezelésére még meg nem termelt erőforrásokat éljenek fel, így a kormányok a jövő tartalékait vonhatták be a már meglévők mellé. Ahogy a piaci és a társadalmi elosztás közötti konfliktus a munkaerőpiacról a politikai szférába helyeződött át, a választópolgárok felől érkező nyomás vette át a szakszervezetek korábbi követeléseinek a szerepét. A pénz elinflálása helyett a kormányok nagymértékű hitelek felvételébe kezdtek, hogy egyszerre tudjanak megfelelni mind az állampolgári alapú szociális juttatásokra és szolgáltatásokra vonatkozó követeléseknek, mind pedig a jövedelmek piaci alapra helyezését, ezzel pedig a termelőeszközök profitábilis felhasználásának minél nagyobb mértékét célul kitűző elvárásoknak. Ebben sokat segített az alacsony infláció, mivel arról biztosította a hitelezőket, hogy az állampapírok hosszú időn keresztül értékállóak maradnak, és hasonló hatása volt az alacsony kamatlábaknak is, amelyek az infláció leküzdését követő időszakot jellemezték.

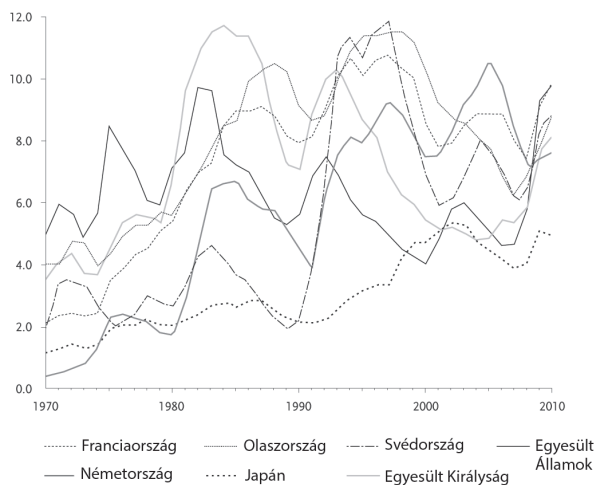
---

5 Anthony Downs már az ötvenes években felismerte, hogy az állampolgárok közszolgáltatásokkal kapcsolatos demokratikus igényei általában meghaladták a kormányzat rendelkezésére álló erőforrásokat.

6 A progresszív adókulcsok változatlanlansága a nominálberek emelkedése mellett önmagában növekvő adóbevételt eredményez – *a ford.*

2. ábra

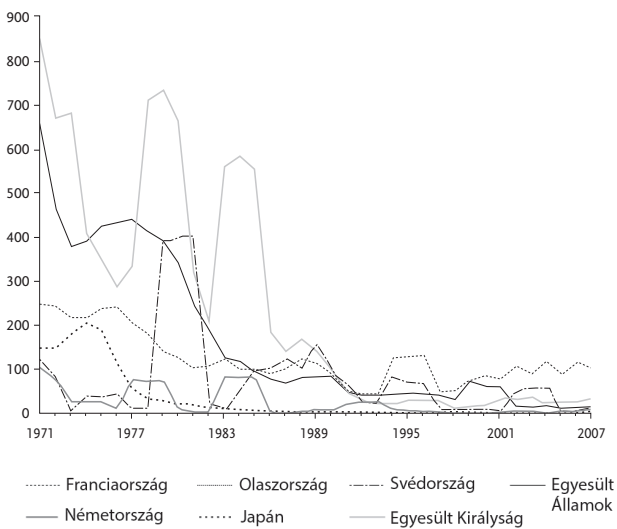
Munkanélküliségi ráták, 1970–2010

Forrás: OECD Economic Outlook Database No. 87.

3. ábra

Sztrájkkal töltött napok 1000 főre lebontva, 1971–2007

Forrás: A szerző számításai az ILO Labour Statistics Database és az OECD Labour Force Statistics hároméves mozgóátlagjai alapján

Ugyanakkor az államadósság felhalmozását ugyanúgy nem lehet a végtelenségig fenntartani, ahogy az inflációt sem lehetett. A közgazdászok már rég felhívták a figyelmet arra, hogy a költségvetési deficitekből való költekezésnek magánberuházásokat kiszorító hatása van, bár arra képtelennek bizonyultak, hogy ennek kritikát értékét meghatározzák. A gyakorlatban – egy ideig legalábbis – lehetségesnek bizonyult a kamatlábak alacsonyan tartása a pénzügyi piacok deregulálása és a szakszervezetek folyamatos vegzálása kettős stratégiáján keresztül (Krippner 2011). Ennek ellenére pont az Egyesült Államok – a kivételesen alacsony lakossági megtakarítási szintjével – kényszerült hamarosan állampapírai áruba bocsátására nem csak a lakosság, hanem számos külföldi beruházó – köztük különféle szuverén alapok⁷ (*sovereign wealth fund*) – számára (Spiro 1999). Továbbá, ahogy az adósságterhek nőttek, a közpénzek egyre nagyobb hányadát kellett adósságtörlesztésre fordítani, még annak ellenére is, hogy a kamatlábak alacsonyak maradtak. És ami a legfontosabb: el kellett jönnie annak a pillanatnak, amikor a külföldi és belföldi hitelezők egyaránt elkezdnek aggódni amiatt, hogy visszakapják-e a pénzüket. Legkésőbb ekkor kezd érezhetővé válni a „pénzügyi piacok” felől érkező nyomás arra vonatkozóan, hogy kiigazítsák a költségvetéseket, és térjenek vissza a fiskális fegyelemhez.

DEREGULÁCIÓ ÉS LAKOSSÁGI HITELEZÉS

Az 1992-es amerikai elnökválasztási kampány kétféle deficit, a szövetségi kormányzat és a külkereskedelmi mérleg hiánya körül tematizálódott. A mindenekelőtt az „ikerdeficittel” kampányoló Bill Clinton győzelme világszerte szabadjára engedte a fiskális kiigazításra irányuló agresszív törekvéseket; mindezt az amerikaiakkal az élen olyan nemzetközi szervezetek is támogatták, mint az OECD vagy az IMF. Kezdetben úgy tűnt, hogy a Clinton-adminisztráció a költségvetési hiányt olyan szociális reformokkal próbálja majd kinőni, mint például a közoktatásba történő erőteljes állami beruházás (Reich 1997). A demokraták azonban elvesztették a kongresszusi többségüket az 1994-es féldős választáskor, így a cél érdekében végül Clinton a közkiadások jelentős megkurtításával együtt járó megszorító politikába kezdett: ez a szociálpolitikában olyan változásokat hozott, amelyek az elnök szavaival élve véget vetettek a „a jóléti állam eddig ismert formájának”. 1998 és 2000 között az amerikai szövetségi kormány évtizedek óta először ért el költségvetési többletet.

Ez ugyanakkor véletlenül sem jelenti azt, hogy a Clinton-kormány talált volna egy olyan utat a demokratikus kapitalista politikai gazdaság pacifikálására, amely nem vett

---

7 A szuverén alapok állami tulajdonban lévő beruházási alapok. A befektetések forrásul szolgáló devizatartalékok gyakran meghatározott forrásból (pl. olaj- és gázkészletek exportja) származó devizajövedelmek – *a ford.*

volna igénybe további, még meg nem termelt gazdasági erőforrásokat. A Clinton-féle társadalmikonfliktus-elkerülő stratégia erősen támaszkodott a pénzügyi szektor erőteljes deregulációjára, ami Reagan alatt már megkezdődött, ugyanakkor most minden eddiginél jelentősebb szerepet kapott (Stiglitz 2003). A szakszervezetek szétrombolása és a szociális kiadások drasztikus lefaragása miatt szélesebben növekvő társadalmi egyenlőtlenségeket és a fiskális kiigazítás által megtépzott aggregált keresletet a teljesen újfajta lehetőségek megteremtésével igyekeztek ellensúlyozni: a lakosság és a cégek soha nem látott lehetőséget kaptak önmaguk eladásítására. A találon csak „privatizált keynesianizmusnak” nevezett jelenség lényege az volt, hogy az államháztartás adósságát magánadóssággal helyettesítette (Crouch 2009)⁸. Ahelyett, hogy a kormány vett volna fel hitelt annak érdekében, hogy mindenki számára megfelelő lakhatást tudjon biztosítani, most az állampolgárok kaptak lehetőséget (vagy néha már talán kényszerítették őket) arra, hogy egy különösen nagylelkű adósságrezsim égisze alatt vegyenek fel hitelt a saját kockázataikra, hogy képesek legyenek a saját oktatásuk költségét állni vagy elköltözni egy kevésbé nyomorgó városrészbe.

A Clinton-féle pénzügyi deregulációra alapozott fiskális kiigazításnak és gazdaságélénkítésnek számos haszonélvezője volt. A gazdagokat megkímélték a magasabb adóktól, és azok, akik elég bölcsek voltak, hogy befektetéseiket a pénzügyi szektorba helyezték át, hatalmas profitokat könyvelhettek el a minden eddiginél bonyolultabb „pénzügyi szolgáltatásokon” keresztül, amelyekkel szinte korlátlan módon kereskedhettek. Mindközben a szegények is jól jártak – legalábbis egy részük, és azok is csak egy bizonyos ideig. A másodrendű jelzáloghitelek váltak – végeredményét tekintve csak látszólagos – helyettesítőivé annak a szociálpolitikának, amelyet mindeközben leépítettek, illetve annak a bérnövekedésnek, amely a „flexibilissé” tett munkaerőpiac alacsonyabb régióiban már nem volt elérhető. Az afroamerikaiak számára például egy ingatlan birtoklása nem csak az „amerikai álmot” megvalósulását jelentette, hanem szükséges helyettesítője is volt annak az időskori nyugdíjnak, amelyet sokak képtelenek voltak megszerezni a munkaerőpiacon, és amit hiába vártak egy olyan kormánytól, amely csak folyamatos megszorításokkal tudott szolgálni.

Egy bizonyos ideig az ingatlanulajdonlás ígéretes lehetőségnek tűnt a középosztály és a szegények egy része számára, hogy ők is részt vegyenek abban a spekulatív hóbortban, amely a kilencvenes években és a kétezres évek elején annyival gazdagabbá tette a gazdagokat – még ha utólag ki is derült, hogy ez egy csalóka lehetőség volt csak. Miközben a normális esetben ingatlanvásárlásra képtelen fogyasztók megjelenése miatt az ingatlanárak megugrottak, bevett szokássá vált az új pénzügyi eszközök arra való használata, hogy a lakásra felvett jelzálog részéből vagy egészéből a következő generáció

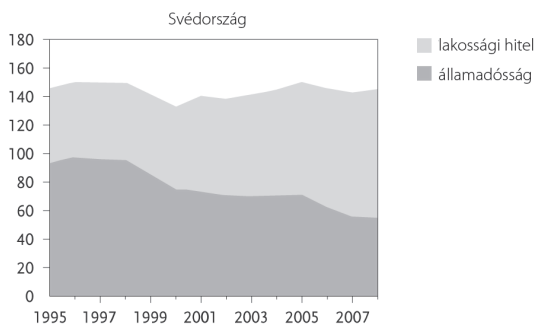
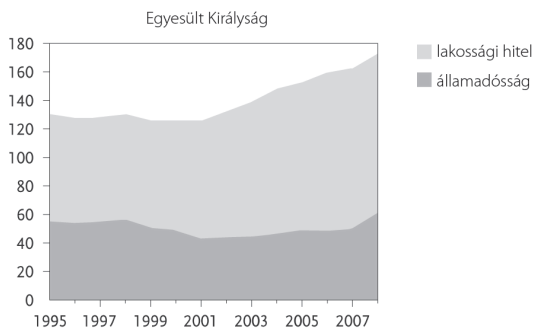
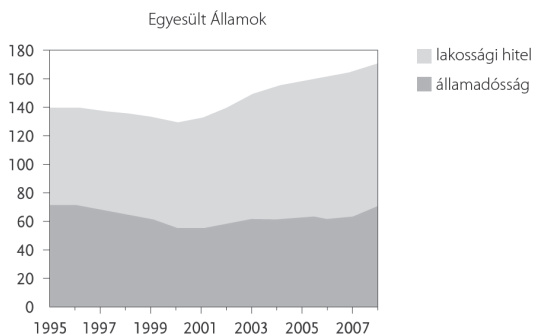
8 Colin Crouch idézett tanulmányának magyar fordításáért lásd a *Fordulat* jelen számát – a szerk.

– gyorsan növekvő – tandíjának költségét finanszírozzák, vagy egyszerűen csak ellensúlyozzák a stagnáló vagy csökkenő bérszínvonalból következő fogyasztás kiesését. Az sem volt szokatlan az ingatlantulajdonosok körében, hogy új hiteleiket második vagy harmadik lakás vásárlására használják fel, abban bízva, hogy az ingatlanárak látszólag zavartalan növekedéséből ők is profitálhatnak majd. Ilyen módon tehát az államadósság időszakával ellentétben, amikor a jövőbeli forrásokat a kormányzat a jelenbeli költségek fedezésére hívta le, ezek a források most egyének százalécai számára váltak elérhetővé, akik a liberalizált pénzügyi piacokon kereskedhettek jövőbeni kötelezettségvállalással – mely szerint várható bevételeik egy jelentős részét majd a hitelezőknek fogják kifizetni –, amiért cserébe azonnali hatalmuk lett azt vásárolni, amit csak akartak.

A pénzügyi liberalizáció így tehát az időszakra jellemző fiskális kiigazításokat és megszorításokat kompenzálta. Az államadósság szerepét a magánadósság vette át, és a gyorsan növekvő pénzgártó ipar által létrehozott magas szintű bevételekre alapozott egyéni kereslet átvette az államilag irányított kollektív kereslet szerepét, amely hozzájárult a foglalkoztatottsághoz, és az építőipar, illetve más szektorok profitabilitásához (4. ábra). Ennek a folyamatnak a dinamikája csak még inkább felgyorsult, amikor 2001 után a Fed annak érdekében váltott nagyon alacsony kamatlábakra, hogy megelőzze a gazdasági visszaesést és azt a nagyfokú munkanélküliséget, ami ezzel együtt jár. A pénzügyi szektor példa nélküli profitjai mellett a privatizált keynesianizmus olyan gazdasági fellendülést hozott magával, amelyre még az európai munkásmozgalmak is irigykedve tekintettek. Tulajdonképpen Alan Greenspan politikáját, ami könnyen hozzáférhető pénzzel támogatta az amerikai társadalom egyre növekvő eladósodását, példaként állították az európai szakszervezeti vezetők elé, akik csodálattal jegyezték meg, hogy a Fedet az Európai Központi Bankkal szemben törvény kötelezte arra, hogy ne csak az inflációs stabilitást, hanem a magas foglalkoztatottságot is biztosítsa. Mindez természetesen véget ért 2008-ban, amikor a nemzetközi hitelpiramis, amelyen a kilencvenes és a korai kétezres évek jóléte nyugodott, végül hirtelen összeomlott.

4. ábra

Fiskális kiigazítás és lakossági hitel a GDP százalékában 1995–2008

Forrás: OECD Economic Outlook Database No. 87;
OECD National Accounts Database

A SZUVERÉN ADÓSSÁGOK KIALAKULÁSA

A privatizált keynesianizmus 2008-as csődjével az infláció, a költségvetési hiányok és a lakossági eladósodás egymást követő időszakai után a háborút követő demokratikus kapitalizmus negyedik, egyben utolsó szakaszához ért (5. ábra).⁹ Miközben a globális pénzügyi rendszer a szétesés szélén táncolt, a nemzetállamok a fiskális kiigazításért cserébe engedélyezett veszélyes hitelek állami átvállalásával igyekeztek visszaállítani a bizalmat a gazdaságban. A „reálgazdaság” megmentése érdekében tett szükséges fiskális expanzióval együtt mindez a költségvetési deficitek és az államadósságok elszállásához vezetett; itt fontos megjegyezni, hogy ez egyáltalán nem az opportunisták politikuskok vagy rosszul megalkotott közintézmények könnyelmű túlköltekezése miatt alakult így, ahogy a kilencvenes években többek között a Világbank és az IMF égisze alatt létrejött intézményi közgazdaságtani és a „közösségi döntések” elméletének irodalma alapján kellett volna történnjen (Poterba és von Hagen 1999).

Az államadósságok 2008 után bekövetkező megugrása – amely teljesen semlegesítette a megelőző évtized fiskális kiigazításért tett lépéseit – azt bizonyította be, hogy egyik demokratikus állam sem mert a harmincas évekhez hasonló gazdasági válságot zúdítani a társadalmára a deregulált pénzügyi szektor kicsapongásai miatti büntetesképpen. A politikai hatalmat újra azért vetették be, hogy a jövő erőforrásait elvonva a jelenben biztosítsák a társadalmi békét, amikor az államok többé-kevésbé önállóan vállalták magukra a jelentős mértékű – eredetileg pont a magánszektorból származó – hiteleket a hitelpiacok megnyugtatása érdekében. Bár ezek a lépések megfelelő támaszt nyújtottak a pénzügyi szféra pénzgyárainak működéséhez – gyorsan biztosítva hatalmas profitjaikat, fizetéseiket és bónuszait –, nem voltak képesek eloszlatni ugyanezen „pénzügyi piacok” kételyeit, hogy megmentésük közben a kormányok nem vállaltak-e magukra olyan terhet, amely valójában meghaladja erejüket. Ennek következtében a globális gazdasági válság végét még megjósolni sem tudó hitelezők a fiskális megszorításokat és a stabil pénzhez való visszatérést kezdték egyre hangosabban követelni, abban reménykedve, hogy a nagymértékben megnövekedett állampapír-alapú befektetéseik így nem vesznek el.

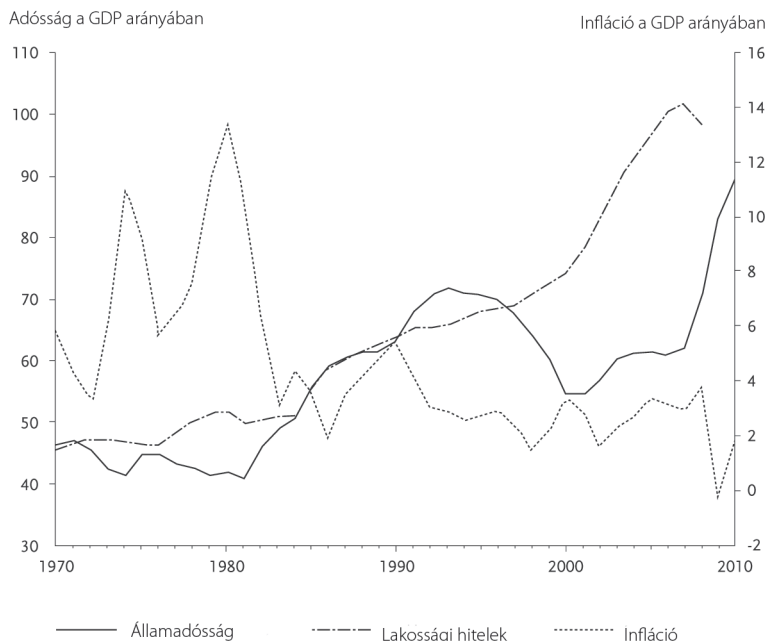
---

9 A diagram ezt a folyamatot mutatja be a világ vezető kapitalista gazdaságában, az Egyesült Államokban, ahol a négy szakasz ideáltipikus formájában jelenik meg. Más országok esetében figyelembe kell venni saját körülményeiket, például a világgazdaságban betöltött pozíciójukat. Németországban az államadósság például már a hetvenes években erőteljes növekedésnek indult. A német infláció ugyanis már jóval Volcker előtt alacsony volt a Bundesbank függetlensége és az 1974-től alkalmazott monetarista politikák miatt (Scharpf 1991).

5. ábra

A demokratikus kapitalizmus négy válsága az Egyesült Államokban, 1970–2010

Forrás: OECD Economic Outlook Database No. 87

A 2008 óta eltelt három évben a demokratikus kapitalizmusra jellemző elosztási konfliktus a globális pénzügyi befektetők és a szuverén nemzetállamok közötti bonyolult kötérlhúzássá változott. Míg régebben a munkások küzdöttek a munkaadókkal, az állampolgárok a pénzügyminiszterekkel és az adósok a magánbankokkal, addig most a pénzügyi intézmények birkóznak azokkal az államokkal, amelyeket nem sokkal korábban még zsarolással kényszerítették saját megmentésükre. A mindezek mögött rejlő hatalmi és érderendszer ugyanakkor ennél sokkal bonyolultabb és szisztematikusabb vizsgálatra szorul. A válság kezdete óta a pénzügyi piacok például visszatértek ahhoz a gyakorlathoz, hogy különböző országoknak különféle kamatlábakat számítanak fel, ezáltal különböző mértékű nyomást képesek a kormányokra gyakorolni annak érdekében, hogy azok példátlan mértékű megszorításokat nyomjanak le az állampolgáraik torkán – természetesen mindezt ismét az alapvetően változatlan piaci elosztási logika alapján. Az államadósság manapság jellemző szintje mellett már az állampapírok kamatszintjének legminimálisabb növekedése is

fiskális tragédiához vezethet.¹⁰ A piacoknak ugyanakkor el kell kerülniük, hogy a túl erőssé váló piaci nyomás következtében az országok végül a mindig lehetséges opcióként megjelenő államcsődöt válasszák. Ezért van szükség olyan államokra, amelyek hajlandóak kimenteni a legnagyobb bajban lévőket, ezzel magukat is megvédve a saját állampapírukra is ható általános kamatemelkedéstől, amit az első államcsőd váltana ki. Hasonló fajta „szolidaritás” jön létre az államok között, amikor a beruházók érdeke azért válik fontossá, mert az államcsőd az államon kívül is tevékenykedő bankot érintené. Ilyenkor pedig a bankok anyaországai arra kényszerülnek, hogy óriási mértékű problémás hiteleket államosítsanak a gazdaságaik stabilizálása érdekében.

Ezenkívül még számos más módja van annak, ahogy manapság a demokratikus kapitalizmusban a szociális jogokra való igény és a szabad piacok működése közötti ellentmondás megnyilvánul. Néhány kormány, köztük Obamáé, a gazdasági növekedést még több adósság felvételével próbálta meg beindítani, annak reményében, hogy az ebből származó jövőbeli bevételek ellensúlyozzák majd a következőképpen szükséges megszorító politikák költségeit. Mások titkon az infláció visszatérésére várnak, abban reménykedve, hogy az majd eltünteti a hitelezők kimentése által létrejött adóssághalmokat, ami pedig – ahogy a gazdasági növekedés is – csökkentené a megszorításokból származó politikai feszültségeket. Mindeközben a pénzügyi piacok izgatottan várják a politikai beavatkozás elleni ígéretes harcot, amely egyszer s mindenkorra véget vetne minden politikai akciónak, amely a piaci rend megváltoztatására irányul.

További bonyodalmakat okoz, hogy a pénzügyi piacoknak a biztonságos beruházásokhoz a kormányok adósságára van szüksége: a kiegyensúlyozott költségvetésekről folytatott, de túlzásba vitt harc tehát értékes beruházási lehetőségek elvesztéséhez vezethet. A fejlett kapitalista társadalmak középosztályai megtakarításaik nagy részét államkötvényekbe helyezték, miközben a munkások nagy része már jelentős összegeket fektetett kiegészítő nyugdíjukba. A kiegyensúlyozott költségvetések érdekében a kormányoknak magasabb adók formájában kellene elvenniük a középosztályoktól azt a pénzt, amit jelenleg megtakarítanak, és többek között az államadósságot finanszírozzák vele. Az állampolgárok nemcsak hogy nem kapnák meg a kamatokat, hanem még arra is képtelenek lennének, hogy a megtakarításaikat a gyerekeikre örökötsék. Ez tehát abban teszi érdekeltté őket, hogy az államok, ha nem is tudják elérni az adósságmentes állapotot, legalább képesek legyenek tartani a hitelezőiknek tett ígéreteiket; viszont így a számukra sem közömbös állami juttatások és közszolgáltatások leépítésével kell majd fizetniük mindezért.

---

10 A GDP 100 százalékával egyenértékű államadóssággal rendelkező állam számára az átlagos kamatláb 2 százalékpontos emelkedése az éves deficitjét ugyanekkora aránnyal emelné. Egy 4 százalékos GDP-arányos költségvetési hiány így 50 százalékkal emelkedne.

Bármennyire is bonyolultak az államadósságok nemzetközi politikáját átívelő törésvonalak, a pénzügyi stabilizáció költségeit valószínűleg nem a pénz – vagy legalábbis a valódi pénz – tulajdonosai fogják megfizetni. Az állami nyugdíjak reformját például a költségvetési nyomás fogja felgyorsítani, és amennyiben a kormányok bárhol a világon csődbe mennek, ott a magánnyugdíjak sem lesznek biztonságban. Az átlagpolgár a saját megtakarításaival, az állami jogosultságok és a közszolgáltatások csökkenésével és magasabb adókkal fog fizetni a közpénzek konszolidációjáért, az állampapírok növekvő kamatlábaiért, és amennyiben szükséges, a nemzeti és nemzetközi bankok újbóli kimentéséért.

ÁTRENDEZŐDÉSEK SOROZATA

A háború utáni gazdasági növekedés időszaka óta eltelt négy évtizedben a demokratikus kapitalizmusban rejlő tektonikus feszültségek epicentruma folyton egyik intézményi konfigurációból a másikba vándorolt, ezzel minden egyes alkalommal különböző, de rendszerint összefüggő gazdasági átrendeződést okozva. A hetvenes években a társadalmi igazságosságra irányuló demokratikus követelések és a határtermelékenységen alapuló, „gazdasági igazságosságot” számon kérő kapitalista elvárások konfliktusa elsősorban a nemzeti szintű munkaerőpiacokon manifesztálódott, ahol a szakszervezeti bérlobbai a politikai szinten garantált teljes foglalkoztatottsággal párosulva gyorsuló inflációt eredményezett. Amikor a deviza leértékelésén keresztül történő újraelosztás gazdaságilag fenntarthatatlanná vált, a kormányok arra kényszerültek, hogy véget vessenek neki, és számottevő politikai kockázatot vállalva a konfliktust a választási küzdelmek színterére helyezte át. Itt az állami kiadások és bevételek közti egyensúly felborulását okozta, ezt pedig az államadósság hirtelen növekedése követte; a juttatásokat és szolgáltatásokat követelő választói igények ugyanis meghaladták a demokratikus kapitalista gazdaság mögött álló „adószedő állam” (Schumpeter [1918] 1991) lehetőségeit.

Amikor azonban az államadósság megzabolozására irányuló erőfeszítések elkerülhetetlenné váltak, a társadalmi béke megőrzése érdekében pénzügyi deregulációra volt szükség. Ez megkönnyítette a lakossági hitelekhez való hozzáférést, alternatív utat nyújtva az állampolgárok normatív és politikai szempontból egyaránt nyomós követeléseikhez: a biztonsághoz és a prosperitáshoz. Ez a megoldás sem tudott azonban egy évtizednél tovább kitartani; a világ gazdaság majdnem összeomlott a jelenbeli fogyasztás és beruházás jövőbeli törlesztésére tett fenntarthatatlan ígérek terhe alatt, amelyeket a kormányok a költségvetési megszorításokért kárpótlásul tettek lehetővé. Azóta a társadalmi igazságossággal kapcsolatos politikai elképzelések és a piaci igazságosságot preferáló gazdasági elvek közti konfliktus újra színteret váltott, és ezúttal a nemzetközi tőkepiacokon és a

pénzügyi intézmények, választók, kormányok, államok és nemzetközi szervezetek között folyamatban lévő komplex versengés formájában jelent meg. Ma a fő kérdés az, hogy meddig mehetnek el az államok az állampolgárokkal szemben a piacok tulajdonjogainak és profitelvárásainak betartatásában, miközben az államcsőd elkerülését és a kormányzat még megmaradó demokratikus legitimitásának megőrzését is szem előtt kell tartaniuk.

Az infláció és az államadósság elfogadása, illetve a lakossági hitel deregulációja nem mást jelentett, mint a kormányok ideiglenes próbálkozásait egy olyan konfliktus rendezésére, mely a demokratikus kapitalizmust kezdetétől jellemzi: ez az elosztási elvek konfliktusa, amelyben a szociális jogok és a piac által meghatározott határtermelékenység elve feszül egymásnak. Mindhárom működött egy ideig, aztán több problémát kezdtek okozni, mint amennyit megoldottak, bizonyítva ezzel, hogy a kapitalista demokráciákban a gazdasági és társadalmi stabilitás egyidejű elérése pusztán utópia csupán. A legtöbb, amit a kormányok saját válságaik esetén elértek, a problémák más szférákba történő áthelyezése volt, ahol azok csak új alakot öltöttek. Nincsen okunk azt gondolni, hogy ez a folyamat – a demokratikus kapitalizmus ellentmondásainak a gazdasági válságok formájában történő folyamatos megnyilvánulása – véget ért volna.

POLITIKAI ZÚRZAVAR

Jelen pillanatban egyértelműnek látszik, hogy a demokratikus kapitalizmus irányíthatósága határozottan lecsökkent az elmúlt években, bizonyos országokban jobban ugyan, mint másokban, de összességében a most születőben lévő globális politikai-gazdasági rendszer teljes egészében megfigyelhető ez a folyamat. Ennek eredményeként pedig úgy látszik, mind a gazdasági, mind pedig a politikai kockázatok fokozódnak. A nagy gazdasági világválság óta a közpolitikai döntéshozók még talán soha nem szembesültek olyan mértékű bizonytalansággal, mint amely napjainkat jellemzi. Jó példa erre az, hogy a piacok nem csupán költségvetési kiigazításokat, de emellett még a jövővel kapcsolatos jó növekedési kilátásokat is elvárnak. Arról, hogy ezek hogy férnek össze egymással, nem sokat tudunk. Amikor például az ír kormány agresszív hiánycsökkentést ígért, az ország államadósságának kockázati prémiuma csökkenni kezdett ugyan, de néhány héttel később pont azért ugrott meg megint, mert a megszorítások olyan drasztikusnak tűntek, hogy emiatt az ország gazdasági fellendülése is megkérdőjeleződött.¹¹ Széles körben

---

11 Más szóval még a „piacok” sem hajlandók a pénzüket a kínálati oldali mantra oltárán feláldozni, miszerint a növekedést költségvetési kiadások lefaragása által lehet beindítani. Ugyanakkor azt se tudjuk, mennyi új adósság elegendő vagy már túl sok, amikor egy ország ki akarja nőni a régebbi adósságait.

elterjedt továbbá a gyanú, hogy az olcsó pénzzel teletömött világban már ott található a következő buborék. A másodrendű jelzáloghitelek már nem jelentenek befektetési lehetőséget, legalábbis egyelőre. Ugyanakkor ott van a nyersanyagok piaca vagy a friss internetgazdaság. Semmi sem akadályozza meg a pénzügyi vállalatokat abban, hogy a központi bankok által biztosított pénztöbbletet a kedvenc klienseik vagy a saját javukra ott használják fel, ahol a következő slágerszektor sejtik. Végeredményben a pénzügyi szektor reformja szinte minden aspektusában megbukott, a tőke megfelelési mutatók csak kicsivel lettek magasabbak, mint voltak, és azok a bankok, amelyek 2008-ban túl nagyok voltak ahhoz, hogy bukni hagyják őket, 2012-ben és 2013-ban is ugyanezzel számolhatnak. A zsarolási potenciáljuk így ugyanakkora marad, mint amekkorát három évvel ezelőtt olyan ügyesen ki tudtak alakítani. Jelenleg azonban a magánkapitalizmus közpénzek általi megmentésének 2008-as modellje valószínűleg nem megismételhető, mert a költségvetéseket már képtelenség tovább feszíteni.

Ugyanakkor a demokrácia ebben a válságban legalább akkora bajban van, mint a gazdaság, ha nem nagyobbban. Nemcsak hogy napjaink társadalmainak „rendszerintegrációja” – tehát a kapitalista gazdaságaik hatékony működése – került bizonytalan helyzetbe, hanem „társadalmi integrációjuk” is (Lockwood 1964). A megszorítások korának beköszöntével a nemzetállamok lehetősége az állampolgárok jogainak kielégítése és a tőkefelhalmozás szükségleteinek a megteremtése közötti egyensúlyozásra jelentősen lecsökkent. A kormányok mindenfelé megnövekedett ellenállással szembesülnek, amikor adókat akarnak emelni, különösen a jelentős mértékben eladósodott országok esetében, ahol a frissen befolyó közpénzeket még éveken keresztül olyan javakra kell majd elkölteni, amelyeket már rég elfogyasztottak. A megnövekedett globális egymásra utaltság miatt ráadásul már nem lehet úgy tenni, mintha a gazdaság és a társadalom, tehát a kapitalizmus és a demokrácia közti ellentmondásokat lehetséges lenne a nemzeti politikai közösségek szintjén megoldani. Ma már egyetlen kormány sem kormányozhat a nemzetközi kényszer-ek és köteleességek figyelembevétele nélkül, beleértve azokat, amelyeket a nemzetközi pénzügyi piacok jelentenek, amikor például az államokat arra kényszerítik, hogy az áldozatok terhére a lakosságra hárítsák. A demokratikus kapitalizmus ellentmondásai és válságai napjainkra globálissá váltak, és már nem csak az államokon belül, hanem eddig ismeretlen kombinációkban és változatokban az államok között is éreztetik hatásukat.

Manapság már szinte mindennap azt olvashatjuk az újságokban, hogy a „piacok” eddig példa nélküli módon kezdték el diktálni, hogy a feltételezhetően szuverén és demokratikus államok mit tehetnek és mit nem tehetnek meg az állampolgáraik érdekében. Ugyanazok a Manhattan környéki hitelminősítő intézetek, amelyek nyakig benne voltak a globális pénzipar katasztrófájának megalapozásában, most azzal fenyegetnek, hogy azoknak az államoknak a kötvényeit értékelik le, amelyek korábban elképzelhetetlen

mennyiségű új hitelt vettek fel annak érdekében, hogy pont a pénzügyi ipart és vele együtt az egész kapitalista gazdaságot kimentsék. A politika még mindig magában foglalja és torzíja a piacokat, de úgy látszik, hogy ez csak az átlagemberek hétköznapi tapasztalataitól és szervezeti kapacitásaitól elég messze eső szinten történik: a nem csak szállítórepülővel, de még egy rakás hitelkártyával is állig felfegyverzett Egyesült Államok még mindig képes elérni, hogy Kína megvegye a halmokban álló hiteleit. Mindenki másnak csak arra kell figyelnie, amit a „piacok” mondanak. Ennek következményeképpen az állampolgárok egyre kevésbé látják úgy a kormányaikat, mint amik őket képviselik; inkább más államok vagy olyan nemzetközi szervezetek képviselőinek tűnnek, mint az IMF vagy az Európai Unió. Így a kormányok a tradicionális nemzetállamok időszakához képest jelentősen eltávolodnak a választói nyomástól. Olyan országokban, mint Görögország vagy Írország, bármi, ami a demokráciára hasonlít, évekre fel lesz függesztve. Annak érdekében, hogy a világgpiacok és a nemzetközi intézmények által „felelősségteljesnek” titulált módon viselkedjenek, a kormányoknak szigorú megszorításokat kell majd véghezvinniük annak árán, hogy egyre kevésbé tartoznak majd felelősséggel a saját állampolgáraiknak (Mair 2009).

A demokrácia azonban nem csak azokban az országokban lesz kiüresítve, amelyek jelenleg a „piacok” támadása alatt állnak. Németország, amely relatíve jó gazdasági helyzetben van, évtizedekre előre elkötelezte magát a közkiadások lefaragása mellett. A német kormány mellett még arra is rá kell vennie az állampolgárait, hogy likviditást nyújtson a csőd szélén álló államoknak, nem csak a német bankok megmentése érdekében, hanem azért is, hogy stabilizálják a közös európai valutát és megelőzzék az államadósság refinanszírozásáért fizetett kamatlábak azon általános emelkedését, amelyet a legelső államcsőd okozna. Ennek magas politikai költségét a Merkel-kormány politikai tőkéjének folyamatos hanyatlásán lehet lemérni, ahogy az a nagyobb regionális választásokon elszenvedett vereségekben is megnyilvánult. Azt a fajta populista retorikát, amely feltételezi, hogy a hitelezőknek is részt kell vállalniuk a költségekben, és amelyet a kancellár 2010 első felében alkalmazott, gyorsan el is kellett hagynia, amikor a „piacok” az újonnan felvett hitel kamatainak növelésével fejezték ki megrendültségüket. Most a változás szükségességéről van szó, ami a német pénzügyminiszter szavai szerint a régi típusú kormányzatról (*government*) – amely nem képes lépést tartani a globalizáció jelentette új kihívásokkal – a kormányzásra (*governance*) való átállásról szól, s ami valójában a Bundestag költségvetési jogszabványainak fokozatos mérséklését jelenti.¹²

---

12 Wolfgang Schäuble (*Financial Times* 2010) szerint: „A nemzetközi, globális és európai kormányzás új formáira van szükségünk.” Schäuble elismerte, hogy ha a német parlamentet arra kérték volna, hogy azonnal adja fel a költségvetés formálására vonatkozó jogköreit, „nem kapott volna pozitív választ”, de „ha hagy számunkra pár hónapot, és megvan annak a reménye, hogy más tagállamok is

Lehetséges, hogy a demokratikus államok képtelenek lesznek teljesíteni azokat az elvárásokat, amelyeket az új eljárások támasztanak feléjük. A világgpiacok és nemzetközi intézmények nem csak a kormányoktól, hanem az állampolgároktól is a költségvetés kiigazítása melletti hiteles elköteleződést várják el. Azok a pártok, akik ellenzik a megszorításokat, egyértelmű vereségre vannak ítélve a választásokon, és mind a kormánynak, mind pedig az ellenzéknek nyíltan el kell köteleződnie a „kiszámítható gazdaságpolitika” mellett, máskülönben az adósságszolgálat költsége növekedni kezd. A választásokat azonban, amelyeken a választóknak nincs igazi választásuk, könnyen ítélték hiteltelennek, ami pedig különféle politikai tüneteket produkálhat, kezdve a választásoktól való távolmaradás elterjedésétől a populista pártok megerősödésén át az utcai zavargásokig.

A jelenlegi helyzet egyik fontos jellemzője, hogy az elosztási konfliktus színterei minden eddiginél messzebb kerültek a mindennapi politikától. A hetvenes évek nemzeti munkaerőpiacai a korporatív politikai mobilizáció és az osztályközi koalíciók sokrétű lehetőségeivel vagy a nyolcvanas évek közkiadásokra épülő politikája nem álltak feltétlenül ilyen messze az utca emberétől. Azóta azonban az a csatater, amelyen a demokratikus kapitalizmus ellentmondásaiból következő harcokat vívják, minden eddiginél komplexebbé vált, ezzel a politikai és pénzügyi eliteken kívül bárkinek rendkívül bonyolulttá téve a háttérben meghúzódó érdekek közötti kiigazodást és a saját érdekek felismerését.¹³ Amíg ez az elitek dolgát könnyebbé téve a tömegek apátiáját válthatja ki, egy olyan világban, ahol az egyetlen racionális és felelősségteljes viselkedésnek a pénzügyi befektetőkkel

---

egyetértene ezzel, esélyesnek látnám a dolgot”. Jellemző módon Schäuble a *Financial Times* az „év európai pénzügyminisztere” díjának győzteseként mondta el a fentieket.

13 A „szolidaritásra” való politikai hajlamot jelenleg például azon mérik, hogy a nemzetközi szervezetek által más országok népességének megsegítésére felkért nemzetek mennyire hajlandóak erre, mint például Szlovénia, amelyet Görögország és Portugália megmentésére kértek. Ez elrejti azt a tényt, hogy akiket ilyenkor valójában támogat a „nemzetközi szolidaritás”, azok nem a hétköznapi emberek, hanem a belföldi és külföldi bankok, amelyeknek egyébként veszteségeket vagy alacsonyabb profitokat kellene elkönyvelniük. A nemzeti jövedelem eltéréseit ilyenkor szintén nem veszik figyelembe. Amíg a németek átlagosan gazdagabbak, mint a görögök (bár néhány görög sokkal gazdagabb majdnem az összes németnél), a szlovének átlagosan sokkal szegényebbek, mint az írek, akiknek statisztikailag sokkal nagyobb az egy főre eső jövedelmük az eurózána majdnem összes államánál, beleértve Németországot. A konfliktusok új erővonalai alapvetően nemzetközi konfliktusokká alakítják az osztályalapú konfliktusokat, ezzel egymás ellen kijátszva azokat a nemzeteket, amelyek ugyanazoknak a megszorításokat követelő piaci érdekeknek vannak alárendelve. Mindeközben az átlagemberektől azt várják el, hogy más átlagemberektől, más államok polgáraitól kérjenek segítséget és „áldozatokat”, nem pedig azoktól, akik már réges-rég újra a bónuszai „gyűjtögetésébe” kezdtek.

való vak egyetértés számít, erre azért mégsem lehet teljes mértékben támaszkodni. Azok, akik visszautasítják, hogy kizárólag ez a társadalmi valóság és ez a fajta társadalmi felelősségvállalás lenne az egyetlen járható út, egyszerűen abszurdnak ítélik a helyzetet, amiből pedig az következhetne, hogy az egyetlen racionális és felelősségteljes út a *haute finance* bármilyen úton való megfékezése. A Görögországhoz, Írországhoz vagy Portugáliához hasonló helyeken, ahol a demokrácia általunk ismert formájában valójában már felfüggesztésre került, a piaci hatalommal nem rendelkezők számára a politikai véleménynyilvánítás egyetlen megmaradt útja az utcai zavargás vagy a népfelkelés lehet. Vajon a demokrácia nevében most abban kéne reménykednünk, hogy hamarosan további példákat is láthatunk majd ezekre?

A társadalomtudomány nem sokat tud segíteni a napjaink gazdasági és társadalmi zavarainak hátterében álló strukturális feszültségek és ellentmondások megoldásában. Arra azonban képes, hogy rámutasson azokra a történelmi folytonosságokra, amelyek alapján a jelen válságot teljes egészében képesek lehetünk értelmezni. Szintén képes – és muszáj is neki – felfedni a demokratikus államok drámai helyzetét, amelynek során a beruházók globális oligarchiájának adósságbehajtóivá válnak. Ehhez az oligarchiához képest pedig még C. Wright Mills „hatalmi elitje” is a liberális pluralizmus gyönyörű példájának számít (Mills 1956)¹⁴. Úgy tűnik, a gazdasági hatalom minden eddiginél nagyobb mértékben jelent manapság politikai hatalmat, miközben az állampolgárok szinte teljesen meglettek fosztva azoktól a demokratikus biztosítékoktól, amelyek lehetővé tették számukra, hogy kifejezzék politikai-gazdasági érdekeiket és követeléseiket, amelyek összemérhetetlenül kisebbek a tőketulajdonosok hasonló lehetőségeihez képest. A demokratikus kapitalizmus hetvenes évek óta egymást követő válságainak történetét áttekintve úgy tűnik, most valós lehetőség nyílik az újkapitalizmus társadalmi konfliktusaira reagáló újfajta – bár lehet, hogy csak átmeneti – kiegyezésre: ez ugyanakkor teljes mértékben a politikailag bevehetetlen erődtményünkbe, a nemzetközi pénzügyi iparba visszavonuló tulajdonososztályoknak fog majd kedvezni.

Fordította: Stubnya Bence

Az eredetivel egybevetette: Jelinek Csaba

HIVATKOZOTT IRODALOM

Buchanan, James M. – Tullock, Gordon (1962): *The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy*. University of Michigan Press.

Crouch, Colin (2009): Privatised Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime. In: *British Journal of Politics and International Relations*, Vol. 11., No. 3.: 382–399.

---

14 C. Wright Mills munkáihoz lásd a *Fordulat* 14. számát – a szerk.

- Downs, Anthony (1960): Why the Government Budget Is Too Small in a Democracy. In: *World Politics*, Vol. 12., No. 4.: 541–563.
- Financial Times* (2010): Financial Markets „Do Not Understand the Euro“. In: *Financial Times*, 2010. december 5. Interneten: <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/4f522e88-0098-11e0-aa29-00144feab49a.html#axzz2GbmZbJrk> (Letöltve: 2012.10.01.).
- Goldthorpe, John H. (1978): The Current Inflation: Towards a Sociological Account. In: *The Political Economy of Inflation*. Szerk.: Hirsch, Fred – Goldthorpe, John H. Harvard University Press: 186–214.
- Kalecki, Michał (1943): Political Aspects of Full Employment. In: *Political Quarterly*, Vol. 14., No. 4.: 322–330.
- Krippner, Greta R. (2011): *Capitalizing on Crisis: The Political Origins of the Rise of Finance*. Harvard University Press.
- Lockwood, David (1964): Social Integration and System Integration. In: *Explorations in Social Change*. Szerk.: Zollschan, George – Hirsch, Walter. Routledge & Kegan: 244–257.
- Mair, Peter (2009): Representative versus Responsible Government. In: *Max Planck Institute for the Study of Societies Working Paper*, No. 09/8.
- Mills, C. Wright (1956): *The Power Elite*. Oxford University Press.
- O'Connor, James (1970a): The Fiscal Crisis of the State, Part I. In: *Socialist Revolution*, Vol. 1., No. 1.: 13–54.
- O'Connor, James (1970b): The Fiscal Crisis of the State, Part II. In: *Socialist Revolution*, Vol. 1., No. 2.: 34–94.
- Reich, Robert (1997): *Locked in the Cabinet*. Vintage Books.
- Reinhart, Carmen M. – Rogoff, Kenneth S. (2009): *This Time Is Different: Eight Centuries of Financial Folly*. Princeton University Press.
- Scharpf, Fritz W. (1991): *Crisis and Choice in European Social Democracy*. Cornell University Press.
- Schumpeter, Joseph A. ([1918] 1991): The Crisis of the Tax State. In: *The Economics and Sociology of Capitalism*. Szerk.: Swedberg, Richard. Princeton University Press.
- Scott, James C. (1976): *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. Yale University Press.
- Spiro, David E. (1999): *The Hidden Hand of American Hegemony: Petrodollar Recycling and International Markets*. Cornell University Press.
- Stiglitz, Joseph E. (2003): *The Roaring Nineties: A New History of the World's Most Prosperous Decade*. W. W. Norton & Company.
- Thompson, Edward P. (1971): The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. In: *Past & Present*, Vol. 50., No. 1.: 76–136.

A KAPITALISTA TIGRIS ÉS A KIIGAZÍTÓ ÁLLAM

BESZÉLGETÉS WOLFGANG STREECKKEL

Fordulat: Ön Frankfurtban tanult, majd az ottani Társadalomkutatási Intézetben a kritikai társadalomelmélet olyan nagyjaival dolgozott, mint Jürgen Habermas vagy Claus Offe. Ezután a politikai gazdaságtan összehasonlító-intézményi irányzatához tartozó, főként amerikai szerzőkkel alakított ki szoros együttműködést. Hol helyezi el magát most, és mit gondol, ez a két irányzat hogyan alakította a gondolkodásmódját?

Wolfgang Streeck (továbbiakban W. S.): Ez egy nagyon nehéz kérdés. Tulajdonképpen én elég eklektikus vagyok az elméleti irányzatok tekintetében. Alapjában véve kíváncsi vagyok a való világra, és szerintem az elméletek akkor izgalmasak, ha empirikus struktúrákat és helyzeteket tisztáznak. Soha nem akartam híressé válni azért, mert feltaláltam egy új elméleti nyelvet vagy iskolát alapítottam. Az viszont biztos, hogy megszállottan meg akartam érteni a különbségeket a más-más társadalmi és gazdasági rendszerek között. Nagyon nagy hatással volt rám, amikor a brit és német gyárak szakszervezeteiről végeztem kutatást. Ott láttam meg, hogy milyen sokféleképpen lehet szervezni a munkát, mennyire különböző elképzelések kerülhetnek szembe egymással a hatékonysággal kapcsolatban, mennyire más döntések lehetnek egyértelműek a dolgozók, a vezetőség és a szakszervezetek számára, s hogy a szakszervezetek eltérő felépítése mennyire különbözően hathat arra, ahogyan az érdekeiket definiálják egyik vagy másik helyen. Így kezdtem el érdeklődni aziránt, hogy miként alakítják az egyes intézmények az emberek elvárásait, világszemléletét. Például, ha egy brit ágazati szakszervezet tagja voltál, akkor nem érdekelt különösebben az infláció. Az egyetlen, ami igazán érdekelt, a legközelebbi bérmegállapodás. De ha egy német átfogó szakszervezeti szövetség tagja voltál, akkor lehet, hogy a következő munkabérrendezés növelte az inflációt, amit persze te nem akartál. Tehát a különböző intézményi struktúráktól függően voltak racionális ösztönzőid, hogy mérsékelt legyél vagy sem. Ez mindig is lenyűgözött! Így kezdtem érdeklődni különböző gazdasági rendszerek, termelési módok és hasonló témák iránt. A következő probléma aztán elvezetett egy újabb elmélethez, és így tovább...

Fordulat: Nemrég egy Claus Offe tiszteletére tartott berlini előadásában azt mondta, hogy a kritikai demokráciaelmélet megújítására van szükség. Szeretném, ha kifejtené, miért gondolja, hogy ezen a téren szükség lenne az elméleti megújulásra, és mit ért pontosan a megújítás és a kritikaiság alatt.

W. S.: Amikor kritikai elméletről beszélek, a terminust a frankfurti iskola hagyományát követve használom, ahol az 1950-es és az 1960-as években a „kritikai elmélet” amolyan kódolt neve volt az olyan elméleteknek, amelyek nem feledkeztek meg arról, amit a marxisták hozzátettek a társadalomtudományhoz. Véleményem szerint a demokráciaelmélet a

II. világháború utáni világban egy nagyon szerencsétlen fordulatot vett azzal, hogy pusztán a politikai rendszer működésére, irányítására korlátozódott, mellőzve a kapcsolódást a demokratikus folyamat, a gazdasági elosztás és a hatalom között. A megújulás, amire gondolok: a gazdaságot a társadalmi kontextuson keresztül, és a társadalmat saját gazdasági kontextusán keresztül tárgyalni. Megtudni valamit a demokratikus politikai folyamatokról a mögöttük megbúvó gazdasági konfliktusokon, ellentmondásokon, problémákon és azon keresztül, hogy ezek miként függnek össze egymással. Más szóval nevezhetjük ezt a politikai gazdaságtan megújításának is, ahol a politikai gazdaságtan nem egy hatékonyság-központú elmélet, mint amikor a közgazdászok a politikáról kezdenek el beszélni. Nem egy előírányszó, célorientált hatékonyságelmélet, hanem egy olyan elmélet, ami figyelembe veszi a gazdasági érdekek és a politikai szervezetek közötti kölcsönhatás fejlődését is. És itt csatolnék vissza ahhoz a konkrét tapasztalathoz, hogy az egyes dolgozók hogyan definiálják az érdekeiket különböző intézményi keretek között, hiszen a személyes érdekek és a szervezeti felépítés között is van bizonyos kölcsönhatás. És ha megfigyeljük ezt a kapcsolatot egész a vállalati szinttől elindulva, szem előtt tartva a társadalom egészét, világossá válik, hogy a politikai folyamatokat a gazdasági termelés és az elosztás logikája határozza meg, de ez a folyamat visszafelé is igaz. Szerintem egy ilyen politikai gazdaságtan inkább empirikus, mint egy elmélet által szigorúan előre meghatározott.

Fordulat: Ehhez kapcsolódva sokan azért bírálják a „kapitalizmus változatai” (*varieties of capitalism*) iskolát, mert nem veszi elég komolyan a kapitalizmus politikai dimenzióját. A „kapitalizmus változatai” irányzat hívei szerint viszont az intézményeknek van egy politikától független, hatékonyságot fokozó önmozgásuk. Ön szerint hogyan lehet megtartani a gazdaság elemzésekor a politikai elemet?

W. S.: Ha valami „politikai”, akkor az alapvetően az ellentmondásról, a konfliktusról, az intézmények bizonytalanságáról, a változtatásról szól; viszont a hatékonyságelmélet szerint az számít politikainak, ami az okos megvalósítása a világot racionálisan irányító, intelligens előírásoknak. Úgy gondolom, hogy a mi társadalmunkban nagyon alapvető ellentmondások vannak a különböző értékek és érdekek között, és ezek gyakran paradox módon törnek a felszínre. És én szeretem a paradoxonokat, szeretem azokat a helyzeteket, amikor különböző logikák ütköznek egymással és feltárják a változás történelmi lehetőségét. Ezért kezdtek el nagyon érdekelni az evolúciós elméletek. Persze nem pusztán az elmélet biológiai változata, hanem az olyan verzió, ami az intézményeket, gondolatokat vagy kultúrákat fejlődő létezőknek tekinti, amelyekben benne van a keresés (hívhatjuk akár véletlenszerű mutációnak is) és kiválasztódás logikája, kritériumok, amelyek alapján néhány alternatíva előnyben részesül. Ezeknek a kritériumoknak van valami közük a

rendszer előző állapotaihoz. Szóval van közük a véletlenszerűen és a csak részben determinált folyamatok önszabályozásához. Miközben ezek foglalkoztattak, eszembe jutott, hogy mit tanultam Karl Marxtól és abból, hogy milyen olvasatai vannak a marxista elméletnek. Megdöbbenett a hasonlóság. Hiszen Marxnál is ott van egy erőteljes, háttérben húzóódó strukturális erő, és erre épül rá a politika világa a katasztrófák, a kudarc, a késelem és hasonló lehetőségeivel. Ezt a világot szeretném én jobban megérteni.

Fordulat: Olvastuk az írását a *New Left Review*-ban a demokratikus kapitalizmus válságáról! A kiindulópontja, hogy a nyugati társadalmak nem képesek növekedést produkálni olyan mértékben, mint ahogy azt a hetvenes évekig tették. Úgy gondolja, hogy ennek is strukturális háttere van? Mi volt az, ami beindította ezeket az ártalmas energiákat?

W. S.: Vagy akár kérdezhetné azt is, hogy milyen különlegességei voltak a háború utáni három évtizednek, mely megengedte ezeket a hatalmas növekedéseket, továbbá a kompromisszumot demokrácia és kapitalizmus között. A második világháború után a munkások, akik azelőtt a csatatéren katonaként harcoltak, visszatértek, és azt gondolták, hogy mivel ők meghaltak vagy majdnem meghaltak a hazáért, itt az ideje, hogy a haza is tegyen értük valamit. 1945 után a kapitalista uralkodó osztály teljes bizonytalansággal küzdött mindenütt a nyugati világban – részben azért, mert együttműködtek az ellenséggel. Így ezekben az országokban nagy volt a politikai nyomás, hogy minél előbb kialakítsák a jóléti állapotot, növeljék a társadalmi biztonságot, megszüntessék a munkanélküliséget, mindez pedig olyan hatalmi konstellációval párosult, hogy a követelések teljesítése elkerülhetetlen lett. Mostanában egyre jobban lenyűgöz John Maynard Keynes alakja, aki megértette a logikáját annak, hogy a különböző társadalmak különböző hatalmi konstellációval rendelkeznek, így körültekintő politikai döntésekre van szükség ahhoz, hogy hozzáidomuljanak a gazdasági erőviszonyokhoz. Véleményem szerint az 1960-as évek vége és az 1970-es évek eleje volt az az igazán komplex fordulópont a világtörténelemben, amely után a fent említett előfeltételek már nem léteztek többé. Az aktuális kutatásom céljai közül az egyik pont az, hogy felfedezzem, mi volt az oka ennek a drámai visszatérésnek a szabad piacgazdasághoz az 1980-as évek után. Hogyha vesszük az olyan szerzőket, mint Schumpeter, Keynes, Sombart; vagy bárkit, akit csak akar a 20. század első feléből, ők mind meg voltak győződve arról, hogy a kapitalizmus el fog tűnni. Néha nosztalgijával beszéltek róla, mint a késői Schumpeter, aki azt mondta, hogy a kreatív egyén el fog tűnni, a szabadság el fog tűnni: meg voltak győződve arról, hogy akár a bürokrácia, akár az emberek lustasága, de valami véget fog vetni a korábbi dinamizmusnak. Keynes például abban hitt, hogy a század végére a kapitalizmus már halott lesz. Nem jószolt a kapitalizmusnak

---

1 Az említett írás magyar fordítását lásd a *Fordulat* jelen lapszámában – a szerk.

hosszú életet, mert úgy gondolta, hogy az emberek nem tolerálják azt a torzulást, amit a kapitalista fejlődés ráerőltet a társadalmakra, és mert azt gondolta, hogy a közgazdászok képesek lesznek egy olyan helyzetet teremteni, amikor annyira sok lesz a tőke, hogy nem lehet több profitra szert tenni. De amit az 1960-as évek vége után látunk, az ennek pont az ellenkezője: a kapitalizmus kitör a ketrecéből. Az emberek azt gondolták, hogy a kapitalizmus egy nekik tejelő tehén, de kiderült, hogy valójában egy tigris. Ez elképesztő.

Fordulat: Van egy meghatározó vonulat az írásaiban, mely szerint a kapitalizmus egy természeténél fogva instabil rendszer, és az a „harminc dicsőséges év” a második világháború után egy kivételes időszak volt. De másrésztől, hogyha megnézzük a Polányi-féle megközelítést, az inga mindig visszalendül. Ön hogyan értelmezi ezt a problémát?

W. S.: Először is, az a gondolat, hogy a kapitalizmus egy természeténél fogva instabil rendszer, természetesen egy nagyon régi elképzelés. Az csak egy kivételes időszak volt a társadalomelméletben, amikor az emberek a háború után elkezdtek úgy tekinteni a kapitalizmusra, mint egy állandó tulajdonságokkal rendelkező statikus rendszerre, amire csak egyetlen elméletet lehet, amely megmagyarázza, miként működik. Korábban a kapitalizmusnak mindig egy a fejlődést hangsúlyozó, dinamikus elmélete volt. Természetesen a matematika felemelkedése nagyon fontos szerepet játszott ebben a statikus elképzelésben, mivel hirtelen az emberek elkezdtek matematikai modelleket létrehozni. Részben a keynesianizmus nem várt mellékhatása is felelős ezért, mert Keynes a makrogazdasági számvitel híve volt: így jöttek létre az állami költségvetések a második világháború után. Ezt követően állami statisztikai hivatalok formájában intézményesültek, és amint az OECD elkezdte gyűjteni ezeket az adatokat, el lehetett kezdeni a számokat egyenletekben egymáshoz kötni. De korábban – pont úgy, ahogy most is – az emberek tudták, hogy a kapitalizmust nem lehet egy modellel leírni, mert folyamatosan változik. Engedjék meg, hogy megosszak önökkel egy anekdotát: egy barátom, Robert Boyer, aki egy volt a francia regulációelméleti iskola² alapítói közül, tehetséges matematikusként kezdte a pályáját a francia gazdasági tervezési hivatalnál. Boyer 1972-ben kifejlesztett egy remek modellt, amely a francia gazdaság működését írta le a 19. századtól egészen az 1970-es évekig.

---

2 A regulációelméleti iskola a politikai gazdaságtan egy irányzata, amely az 1970-es évek Franciaországából származik. Az iskola szerzői a strukturalista marxizmus, az Annales-iskola és az intézményi megközelítések alapján arra keresték a választ, hogy a tőkefelhalmozás történetileg specifikus módzatai hogyan stabilizálódnak (regularizálódnak), és hogy hogyan alakulnak ki új gazdasági formák a régi struktúrákban, új társadalmi konfliktusokat okozva. Ezen keresztül a társadalmi viszonyok átalakulását, strukturálódását és reprodukcióját tanulmányozzák, különös tekintettel az intézmények jellemzésére és átalakulásuk elemzésére – a szerk.

Csak hogy kiderült, hogy 1972 utánra már egyáltalán nem alkalmazható. Innentől kezdve bukkan fel Boyer elméleteiben a periodicitás, illetve az intézményi formák fogalma mint a modellek működését meghatározó feltétel. Felhagyott a matematikai közgazdaságtannal és elkezdte kifejleszteni a modern gazdaság intézményeinek modelljét: hogyan függnek össze egymással, hogyan kerülnek egyensúlyba, hogyan bomlik meg az egyensúly az endogén változások által. Ennyit a kapitalizmusról mint stabil rendszerről. Épp az ellenkezőjéről van szó.

Fordulat: Azonban ha ezt összevetjük a Polányi-féle elképzeléssel, abból az következik, hogy a kapitalizmus eredendően instabil, de mindig lesz egy ellentétes irányú mozgás.

W. S.: Ezen a ponton én úgy érzem, hogy nagyon könnyű Polányit funkcionalista módon félreérteni, azaz arra a következtetésre jutni, hogy mindig lesz egy újrástabilizálódás, és hogy a társadalom mindig visszavág. Ő azonban ezt nem mondta. Miért is? Azért, mert ő azt hitte 1944-ben, amikor megírta a könyvét, hogy a liberalizmusnak vége. Ő, akárcsak Schumpeter, egy volt azok közül, akik azt gondolták, hogy a kapitalizmust sikerült befogni. Hogyha megnézik *A nagy átalakulás* utolsó fejezetét, az épp egy tervezett társadalomról beszél, ahol a kapitalizmust megszelídítették (Polányi [1944] 2004). Polányi ránézett a világra 1944-ben, és azt mondta: a probléma megoldódott. De igazából, abban a teóriában, amit itt kifejlesztett, nincs semmi, ami garantálja azt, hogy az ellentétes irányú mozgás képes lesz érvényesülni, szóval elméletileg megvan egy katasztrófa lehetősége. És ő aztán tényleg látott katasztrófákat a világválság, majd a második világháború formájában. Meg volt róla győződve, hogy az emberek nem követik el ugyanezeket a hibákat még egyszer. Ez azonban már nincs benne az elméletben.

Egy dolgot mindig nagyon hangsúlyozok, amikor ezt tanítom a diákjaimnak: hogy hagyják el a funkcionálisnak még a maradványát is. Csak dobják el, felejtsek el, teljesen értelmetlen. A híres német költő, Hölderlin egyik leggyönyörűbb versében van egy sor, mely így szól: „Wo aber Gefahr ist, wächst das Rettende auch”. Azaz: „De ahol veszély fenyeget, fölmagaslik a menedék is”.³ Én azt mondom, felejtsetek el ezt. El kell fogadnunk, ismervé a 20. századot, hogy ahol veszély fenyeget, ott lehet, hogy tényleg csak veszély vagy katasztrófa fenyeget. Csakis azután kezdi el az ember megérteni a politika drámaiságát, hogyha beleépíti a társadalomelméletébe a lehetőségét annak, hogy történhetnek szörnyű események, hogy a dolgok mehetnek nagyon rosszul is. A politikára nem lenne „szükség”, hogyha valamilyen módon biztosítva lenne, hogy a dolgok majd összeállnak az után, hogy szétestek. A közgazdászok például azt gondolják, hogy a politikusok haszontalanok, mert csak akadályozzák az egyensúlyhoz való visszatérést. De hogyha komolyan

---

3 Idézet a *Patmosz* című versből. Kálnoky László fordítása – *a szerk.*

vesszük a politikát, meg fogjuk látni, hogy az egy kockázatos vállalkozás, a siker nem garantált, akár szörnyű kimenetele is lehet. Ezt azonban nehéz elmagyarázni a diákoknak, akik az után, hogy Talcott Parsonst olvasnak, azt gondolják: „Hát ez nem is olyan rossz, a világ majd valahogy meggyógyítja magát”.

Fordulat: Ugorjunk át innen arra, amit a jelenlegi helyzetről írt! Írt a piacok és a szavazók közötti konfliktusról és arról, hogy a demokratikus kapitalizmus válságai közben a piacok egyre jobban és jobban elszigetelődtek a politikai részvételtől. Ezt összekötve azzal, hogy a katasztrófák néha lehetnek csak egyszerűen katasztrófák, és nem szükségszerű, hogy legyen ellenmozgás, mit gondol, van arra mód, hogy a demokrácia és a politikában való részvétel megváltoztassa a jelenlegi helyzetet?

W. S.: Van egy olyan érzésem, hogy a politikai mozgósítás tradicionális formái kimerültek. Kollégám, Armin Schäfer a Max Planck Intézetben utána nézett a választási részvétellel vonatkozó adatoknak a demokratikus országokban, és mindenhol ugyanazt találta: az 1980-as évektől fogva a részvétel választásról választásra egyre hanyatlik, és ez a változás nem véletlenszerű, hanem egy beazonosítható tendencia (Schäfer 2012). A társadalmi hierarchia alján lévő emberek nem szavaznak többé, mert azt gondolják, hogy a politika nem nekik való. Ugyanez igaz a szakszervezetekre, amelyek már hosszú ideje hanyatlásnak indultak. Sztrájkokról alig hallani. Sürgős és fontos tehát a szerveződés új formáiról gondolkodni. Én nem tudom megmondani, hogy mik lehetnek ezek az új formák; az új generációk feladata kell hogy legyen megtalálni az új utakat. Politikai mozgalmak gyakran nagyon kaotikus, anarchikus, szervezetlen formákból indulnak, mint amilyen a kódobálás és hasonló. Amikor azt látom, hogy a tüntetők kövekkel dobják be a spanyol bankok ablakait, úgy érzem, elég kézenfekvő, hogy én is ezt csinálnám a helyükben. És itt van egy sokkal profánabb észrevétel erről: az emberek alábecsülik az érzelmek jelentőségét a politikai szerveződésben. A szakértők és akadémikusok, amikor gondolkoznak a politikáról, mindig racionális okokat keresnek, de néha az irracionális cselekvések kitérése többlet jelent. Néha a gyűlölet és a frusztráció nagyon hasznos lehet; például ha egy bank racionálisan kalkuláló szakembergárdája azt látja, hogy amikor változtatnak valamit, az emberek odajönnek és köveket dobálnak rájuk, ez egy fontos tanulási tapasztalat lehet a számukra. Hogyha semmi más nem történik, csak az, hogy az olyan elemzők, mint amilyenek mi vagyunk, tartanak egy civilizált előadást, egy kicsit sem érdekli őket. De ha tízezer ember megjelenik a Syntagma téren Athénban, azt még Angela Merkel is észreveszi. Ezek az érzelmekkel dúsított akciók egyértelművé teszik a politikusoknak és más közszereplőknek, hogy vannak kockázatok a helyzetben. És a kockázatoknak láthatóbbá kell válniuk régi, új, vagy akármilyen megnyilvánulások által. Hadd foglaljam össze dióhéjban: a politika

expresszív oldalát gyakran alábecsülik, pedig nagyobb szerepet kellene játszania az elemzésekben. Például a spanyol tiltakozók tavaly *Indignados*nak hívták magukat. Ha megvizsgáljuk a szó jelentését, látszólag azt jelenti: „a megsértettek”. Ugyanakkor nem csak erről van szó. Valójában azt jelenti, hogy „emberek, akiket megfosztottak a méltóságuktól, mert nem vették őket komolyan”. És ez a gyakorlat, hogy nem veszik komolyan az embereket és azt gondolják, hogy ők túl ostobák ahhoz, hogy megértsék, amit Mario Draghi csinál, egy nagyon jó kezdet a politikai ellenállásra, mert az emberek gyűlölik, hogyha nem veszik őket komolyan.

Fordulat: A munkáiban említette azt is, hogy a németek relatíve jól jöttek ki ebből a válságból, mert még mindig termelnek versenyképes árukat. Mégis, meddig tartható ez az előny egy olyan világban, ahol a fizikai termelésnek egyre kisebb a szerepe?

W. S.: Semmi sem tart örökké, ez egy fontos premissza. Amit Németországban tapasztalunk, az egyfajta mintapéldányává vált annak a meglehetősen stilizált elméleti megközelítésnek, amit a „kapitalizmus változataiként” ismerünk. Intézményi szempontból ugyanis Németországban erős szakszervezeteket, magas szintű technológiát és magasan képzett munkaerőt láttunk, melyek egymást erősítették. Ez egy olyan gazdaságot eredményezett, ami nem létezne a neoklasszikus közgazdaságtan szerint, nevezetesen egy nagyon magas bérekkel, nagyon magas foglalkoztatottsági stabilitással és mindeközben extrém hatékonysággal rendelkező gazdaságot. Amikor fiatal voltam és elkezdtem felfedezni ennek a rendszernek a logikáját, azt gondoltam, hogy ez valami, ami hosszú távon is működhet. Azonban ha ezeket a társadalmi formákat belülről vizsgáljuk, mindig találunk olyan hajtóerőket, amelyek működésük közben elképzelhető, hogy lerombolják a formák egyes részeit. A németek esetében, amint a munkáltatók képesek voltak áthelyezni a termelést más országokba (amire még nem voltak képesek akkor, amikor elkezdtem ezt a rendszert kutatni), az egész játék megváltozott. Több munkát és több engedményt tudtak kicsikarni a szakszervezetektől, mint valaha, mindössze azzal, hogy azt mondták nekik, hogy „áthelyezzük a termelésünket Kínába”. Mára ez a termelési rendszer, amit az 1980-as években leírtunk, alapjaiban megváltozott. Mostanra a nagy autógyártó cégek dolgozóinak majdnem a felét már nem képzett, hosszú lejáratú szerződésekkel rendelkező munkások alkotják, hanem olyan bémunkások, akiket ügynökségek ideiglenesen közvetítenek ki a gyárba. A szakszervezetek pedig, hátukat a falnak vetve, csak néznek, és nem tudnak mit kezdeni az új helyzettel. Ezek a vállalatok most prosperálnak, az itt foglalkoztatott munkásoknak a magja nagyon jó helyzetben van, de különbséget kell tennünk e között a mag és a perem között; és a kettő közül bizony a perem van növekedőben.

Fordulat: Szóval egyetért a munkaerőpiac dualizációjának koncepciójával?

W. S.: Ez egy másik érdekes fogalmi kérdés. A dualizáció fogalma utalhat arra, hogy most létezik egy stabil állapot, de arra is, hogy ez csak egy pillanatfelvétel, és a mag tovább fog morzsolódni. Barátom, Kathleen Thelen szerint egy kettős gazdaságot figyelhetünk meg (Thelen és Kume 2006), én pedig azt állítom, hogy amit látunk, az egy változóban lévő gazdaság, és nem tudjuk, merre tart. Ezen a ponton önromboló erők léphetnek be a képbe. Talán egy nap majd ez a fajta munkaerő, amivel most rendelkeznek a vállalatok, nem tudja megépíteni az olyanfajta autókat, amelyeneket árulni akarnak, és ez problémákat fog okozni. De ugye a kapitalisták arról ismertek, hogy maguk alatt vágják a fát.

Fordulat: Ön sokat foglalkozott az állam fiskális válságával, ami egy visszatérő téma volt a társadalomtudományokban az elmúlt száz évben.⁴ Mit tart a fiskális válság legfőbb jellemzőjének most, és mit fog okozni a közeli jövőben a „fiskális demokrácia zsugorodása”, ahogy azt egyik munkájában nevezte?

W. S.: Abban a könyvben, amit épp most fejeztem be, elmagyarázom a három fokozatát a fiskális válság problémájának. Az első fokozat az adószedő állam (*tax state*) azokkal a problémákkal, amiket a fiatal Schumpeter is leír ([1918] 1991). A második fokozat az 1970-es években kialakuló adósságállam (*debt state*) a halmozódó adósságaival és sajátos politikai logikájával. Az adósságállamban nem csak egyféle, hanem kétféle szereplőt találunk: a piaci szereplőket és az állampolgárokat – ez a kettő harcol egymással az adósságállam feletti irányításért. Ezután következik a harmadik típus, amit úgy hívunk, hogy kiigazító állam (*consolidation state*): ennek a korát éljük manapság. Nagyon nehéz trükköt kell alkalmazni ahhoz, hogy konszolidálják a költségvetést, és a piaci szereplők megint bízhatnak abban, hogy kifizetik őket. Ehhez egy alapvetően hayeki intézményrendszerre van szükség, ahol a gazdaság szigorú szabályok alapján működik, az intézmények elszigeteltek a politikától és a demokrácia elválnak a gazdaságtól, pusztán a tömegszórakoztatás egy formájaként működve tovább. A következő könyvemben megpróbálom mindezt megmagyarázni: az utolsó rész Európáról szól, aminek az oka az, hogy Európa különleges kifejeződése a kiigazító államnak, ami itt nemzetek feletti szinten működik, nemzetállamokat fegyelmezve. Kialakulóban van egy kiigazító vagy megszorító állam egész Európában, amelyben az egyéni szavazataikkal rendelkező embereket elvágják az igazi döntésektől, mert azokat nemzetek feletti szinten olyan emberek hozzák meg, mint Mario Draghi és más technokraták, akik előírják a nemzetállamoknak, hogy mit csinálhatnak és mit nem. A válasz a kérdésükre tehát a következő: azt gondolom, hogy ami mostantól történni

---

4 Lásd például Schumpeter ([1918] 1991) és O'Connor (1973).

fog, az egy új politikai szerkezet felé való elmozdulás új frontvonalakkal, de még mindig ugyanazokkal a konfliktusokkal. Ez egy fejlődés, ami nem új keletű, mert már tart egy ideje. Én ezt az átalakulást a keynesiánusból a hayekiánus gazdasági rendbe való átmenetnek is nevezem.

Fordulat: Szóval a nagyon pesszimista olvasó azt mondhatja, hogy a küzdelem az állampolgárok és a hitelezők, a szavazók és a piac között az utóbbiak győzelmé felé halad.

W. S.: A piac és a hitelezők közel állnak a győzelemhez. Soha nem mondanám azt, hogy nem történhet valami, ami ezt megváltoztatja, de most mindenképpen ők állnak nyeresre. Bár remélem, hogy egyre nagyobb lesz, ahogy azt már korábban mondtam, az irracionális tiltakozási formák és a heves érzelmi megnyilvánulás szerepe. Mert a politikai pártok és a szakszervezetek biztosan nem képesek megállítani ezt a folyamatot.

Készítették: Csurgó Dénes és Szabó Imre Gergely

Közreműködött: Kajos Rebeka

HIVATKOZOTT IRODALOM

O'Connor, James (1973): *The Fiscal Crisis of the State*. St. Marins.

Polányi Károly ([1944] 2004): *A nagy átalakulás: korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág.

Schäfer, Armin (2012): Consequences of Social Inequality for Democracy in Western Europe. In: *Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft*. Vol. 6., No. 2.: 23–45.

Schumpeter, Joseph A. ([1918] 1991): The Crisis of the Tax State. In: *Joseph A. Schumpeter. The Economics and Sociology of Capitalism*. Szerk.: Swedberg, Richard. Princeton University Press: 99–141.

Thelen, Kathleen – Kume, Iuko (2006): Coordination as a Political Problem in Coordinated Market Economies. In: *Governance*, Vol. 19., No. 1.: 11–42.

Nagy Réka

ELADÓSODOTTSÁG MINT TÁRSADALMI KÖTELÉK

RICHARD DIENST: THE BONDS OF DEBT:
BORROWING AGAINST THE COMMON GOOD
(VERSO, 2011)

Richard Dienst angol irodalomtudós The Bonds of Debt: Borrowing Against the Common Good című könyve egyike a pénzügyi válság óta megjelent számtalan írásnak az eladósodottság rendszerének kialakulásáról, jövőjéről és társadalomformáló hatásairól. Az eladósodottság társadalmi rendszeréről beszélve amellett érvel, hogy ahogy az állam kivonult a társadalom életének számos területéről, úgy vették át helyét a pénzpiacok, és vált az adósság a modern társadalmak első számú kötőelemévé. Jelentőségének megnövekedésével szükségszerű, hogy az adósság kikerüljön a piaci folyamatok értékmentes világából, és olyan alapelvek is érvényesüljenek az adósságrendezés során, mint a szolidaritás, az egyenlőség vagy a béke. Dienst rendszerkritikája ezen elvek érvényesülésének hiányát mutatja be. A problémákból a kiutat ugyanakkor nem az adósság leírásában látja, hanem a kötelezettségek átértékelésén egy jövőbe néző, normatív bázison.

Nem meglepő módon a 2008-as pénzügyi válság óta tartó gazdasági stagnálás és visszaesés világában szárnyal a válsággal foglalkozó könyvek piaca. Ahogy nyilvánvalóvá vált, hogy a pénzügyi piacok turbulenciáinak káros hatásait – szemben a korábbi nyereségekkel – a közösség minden tagja viseli, úgy került ki az adósságról szóló diskuszus korábbi technikai és akadémiai kereteiből, és vált össztársadalmi üggyé. A pénzügyi piacok csaknem teljes gazdasági összeomlással fenyegető válsága egyidejűleg aláásta a korábban domináns neoliberais közgazdasági értelmezést, ez pedig remek táptalajának bizonyult az új, vagy eddig háttérbe szorult, alternatív megközelítéseknek. Richard Dienst nemrégiben megjelent könyve a *Bonds of Debt: Borrowing Against the Common Good* (2011) szépen illeszkedik abba az irányzatba, melyben a legkülönbözőbb tudományos diszciplínákból érkező értelmiségiek jelentetnek meg a széles olvasóközönségnek szóló írásokat az eladósodottság rendszerének kialakulásáról, jövőjéről és társadalomformáló hatásairól. Többek között számos szintén ebben az évben megjelent könyv sorolható még ide, mint Colin Crouch politikai gazdaságtani elemzése, a *Strange Non-Death of Neoliberalism* (2011), Greta Kippner elsődleges forrásokra támaszkodó történeti, gazdaságpszichológiai kutatása, a *Capitalizing on Crisis* (2011), vagy David Graeber grandiózus történelmi monográfiája, a *Debt: The First 5000 Years* (2011).

Dienst – a maga kritikai társadalomtudós és irodalomtörténész háttérével – egy alapvetően interdiszciplináris és kiterjesztett értelmezését adja az adósságnak. Egységes elmélet hiányában könyve inkább tekinthető esszégyűjteménynek, melynek fejezetei az eladósodottság egyes kiemelt aspektusait tárgyalják. Érvelése szerint a hitelezés és a pénzügyi piacok mostanra a társadalmi relációk első számú közegévé váltak mikro- és makroszinten egyaránt, mely jelenséget az eladósodottság társadalmi rendszereként (*regime of indebtedness*) írja le. Épp e rendszer komplexitása és az adósság sokarcúsága miatt veti el egy pontos definíció lehetőségét, és választja a fejezetenként változó

megközelítést. E csapongó esszéstílusban ugyanakkor csaknem elveszik a könyv fejezetein végighúzódo, ugyanakkor nagyon fontos fő mondanivaló: ha felismerjük, hogy az eladósodottság rendszere túlmutat az egyes aktorok közötti pénzügyi tranzakciók halmazán, és a modern társadalmakban már a társadalom szerveződésének és az abban való egyéni és közösségi részvételnek kiemelt közegévé vált, akkor lehetőségessé válik normatív elemekkel való feltöltése. Ha tehát politikai projektként fogjuk fel az eladósodottság rendszerét, az kikerül a piaci folyamatok értékmentes világából, és lehetőségessé válik olyan alapelvek beemelése, mint a szolidaritás vagy az egyenlőség. Ennek fényében, ahogy azt Dienst is kiemeli, az adósság visszafizetésének követelménye már kevésbé magától értetődő dolog, adott esetben pedig lehetséges annak normatív alapokon nyugvó felülvizsgálata is.

A könyv legnagyobb gyengeségét viszont nem a fent vázolt változó megközelítésmód jelenti, hanem azok az érvelést folyamatosan megszakító, szemléltető célú kis epizódok, melyek kiválasztása ugyanakkor sokszor önkényesnek hat és idegen a kontextustól. Jó példa erre a David Harvey hatására beemelt fejezet az adósság tereiről, mely nagyrészt kimerül egy kissé zavaros Deleuze-interpretációban, valamint egy luxusmárka New York-i boltjának hosszú leírásában. Ennek kapcsán felmerül a kérdés, hogy az alsó középosztály széles körű eladósodottságán nyugvó fogyasztói társadalom megértéséhez tényleg egy luxusbolt high-tech próbafülkéjén keresztül vezet-e az út? Dienst érvelésében a vásárlás terei legitimálják az eladósodottság révén korlátozott szabadságot, mivel a társadalom tagjai elsősorban mint fogyasztók rendelkeznek döntési lehetőséggel. Ugyanakkor egy Prada bolt által nyújtott szolgáltatások közel sem a korlátozott szabadságú eladósodott tömegeknek szólnak, hanem az eladósodottság társadalmi rendszerében meggazdaggodott, továbbra is döntési helyzetben lévő rétegeknek. Hasonlóképp nehezen követhető, hogy a marxi életműből miért egy – eredetileg a gyerekeinek szóló – meséje írja le legjobban korunk eladósodott társadalmait, vagy egy második világháborús példabeszéd hogyan példázza a modern média működését. Bár ezek a kis történetek mindenképp színesebbé varázsolják Dienst hőmpölygő érvelését, ugyanakkor – mivel sokszor nem illeszkednek hozzá szervesen – zavarossá teszik azt.

TÖRTÉNETISÉG

„Ki fogja megírni e zavaros idők történetét?” – kérdezi a szerző rögtön első mondatában. Ahogy később kifejti, míg régebben a győztesek írták a történelmet, mára a hitelező-adós reláció határozza meg a hierarchikus társadalmi viszonyokat, így a hivatalos narratíva ezentúl a hitelezőé. Dienst felismeri a hitelező domináns társadalmi szereplővé emelésének problémáját: a neoliberális piacok racionális, rövid távon optimalizáló hitelezője nem

számon kérhető, felelőssége nem terjed túl a hitelszerződésben vállaltakon. Ugyanakkor – szemben több, szintén nemrég megjelent történeti elemzéssel (Kippner 2011; Graeber 2011; Streeck 2012) – Dienst nem törekszik „történetírásra”, a könyv csupán első fejezetében vázolja fel a jelen gazdasági válság történeti kontextusát.

Ahogy arról egyfajta konszenzus látszik kirajzolódni, Dienst is a hetvenes évekre teszi a jelenlegi pénzügyi válságnak és gazdasági recesszióknak megágyazó folyamatok kezdetét, és tagadja, hogy ezeknek egyértelmű felelősei lennének, hiszen mindenkit „megbűvölt az olcsó hitel és a növekvő piacok” (Dienst 2011: 9). A jövőbeli kilátásokra vonatkozóan különösen értékes az alábbi problémafelvetése:

„Ugyan mindenki egyetért abban, hogy a pénzügyi válság valaminek – esetleg egyszerre több dolognak is – a végét jelentette, még ennél is fontosabb megvizsgálni, hogy miképp és miért megy minden egyéb tovább a maga útján” (i. m.: 13).

Lévén, hogy Dienst csupán marginálisan érinti ezeket a kérdéseket, érdemes ismét megemlíteni a könyvével csaknem egy időben megjelent elemzéseket, melyek részleteiben tárgyalják az általa felvetett problémákat. Wolfgang Streeck (2012) vagy Greta Kippner (2011) írásai értékes új nézőpontot hoznak a hetvenes évektől felhalmozódó adósság történetébe, a problémafelvetésre pedig, hogy miért nem rengette meg a válság a fennálló gazdasági rendszer alapjait, Colin Crouch (2011) könyvében találunk meggyőző választ.

Az eladósodási folyamatok magyarázatához Dienst a pénzügyi válságot megelőző elméletekhez mint a válság prófétáihoz nyúl vissza: így kap külön alfejezetet Brenner elmélete a gazdasági ciklusokról és a buborékok kialakulásáról (2002, 2006), Arrighi gondolatai a felhalmozási ciklusokról (1994), valamint Harvey (2003, 2005) révén az osztályszemlélet és a hatalom térbeli megjelenése. Mindezek alapján Dienst a válságot a korábbi felhalmozási ciklus végeként értelmezi, ahol azonban a rendszer felbomlását megakadályozzák az adósság révén fennálló kötelezettségek. Így állhat elő az a helyzet, hogy míg a válság kirobbanását egy hitelbuborék okozta, az emiatt felhalmozódó adósság biztosítja a válságnak megágyazó rendszer fennmaradását, vagyis „minden út a jövőbe egy hatalmas adóssághalmon keresztül vezet” (Dienst 2011: 27). Dienst interpretációja szerint az eladósodottság társadalmi rendszerében az adósság a politikai közösséghez való tartozás jelképe. Egyrészt azért, hogy a közösség szinte minden tagja egyéni szinten is részt vesz a hitelpiacokon, másrészt az államadósság révén, hiszen annak költségét az egész politikai közösség viseli. Így a válság hozadéka semmiképp sem az adósság eltűnése kell hogy legyen, hanem a korábbi alapvetések megkérdőjelezése, az eladósodottság rendszerének újraértelmezése, és ennek fényében a közösség életének átszervezése. E projekthez, mely lehetővé tenné az eladósodottság rendszerének normatív alapokon való újjászervezését,

Dienst a jelenlegi neoliberális rezsím normatív kritikáján keresztül járul hozzá; fő szempontjai, hogy mennyiben segíti elő ez a rendszer az egyenlőség, a szolidaritás és a béke alapelveinek érvényesülését.

Utolsó fejezetében, Az eladósodottság dinamikájában Dienst visszatér a történetiség kérdéséhez; itt az adósság mint a múlt generációi által felhalmozott és továbbgörgött kötelezettségek halmaza jelenik meg. Ez a kötelezettség azonban mennyiségétől és típusától függően azzal fenyeget, hogy a jelen generációi elvesztik cselekvőképességüket, és a történelem alanyai helyett egy múltbeli kötelezettségek által determinált pálya tehetetlen tárgyaiként kezdenek viselkedni. Dienst szerint ezért fontos különbséget tenni az adósság típusai között, megkülönböztetve azon adósságokat, melyek a társadalmakban rejlő lehetőségek kihasználását teszik lehetővé, és azokat, amik gúzsba kötik őket. Az utóbbi típus által keletkezett kötelezettségek pedig nem abszolútak, társadalmi döntés kérdése azok visszafizetése. Dienst kiemeli ugyanakkor, hogy ez a folyamat, mely során a múltban keletkezett kötelezettség-háló átalakulnak a történelem terében, szükségszerűen kiszámíthatatlan és fájdalmas, azonban szükséges.

EGYENLŐSÉG, SZABADSÁG ÉS SZOLIDARITÁS

Dienst a neoliberális rezsím kritikáját elsősorban arra alapozza, hogy nemcsak hogy nem vitt közelebb a fent vázolt három alapelvhez, de egyenesen azok ellen hatott. Bár a neoliberalizmus sosem tűzte ki célul az egyenlőtlenségek csökkentését, a jóléti közgazdaságtan az aggregált jólét növekedéséből adódó lecsorgási hatások mellett érvel, aminek leghatásosabb kritikája a leggazdagabbak jövedelmének elszakadására mutat rá a többséggel szemben. Dienst több oldalról mutatja be a növekvő egyenlőtlenség problémáját, melyen belül megkülönböztetve kezeli a szegénység kérdését. Ennek oka, hogy az egyenlőtlenség önmagában elfedi a szegénységben élők túlélésért való küzdelmét a mindennapokban, mely innentől az elosztási kérdésen túl a jelenlegi kapitalista rendszer biopolitikai vetületeként jelenik meg. Részben ezen alapul az egyenlőtlenséget mérő „számokkal” szembeni kritikája is, mivel a numerikus mutatók képtelenek visszaadni a nyomor megélését. Dienst érezhetően szimpatizál Amartya Sen „fejlődés mint szabadság” koncepciójával (Sen 2003), mely szerinte a hagyományos mutatókon túllépve rávilágít arra, hogy a szegénység végső soron a szabadságot korlátozó egyik tényező. Bár a válság révén eltűnő vagyonok akár csökkenthetnék a jövedelemkülönbségeket, a szerző nem vár sokat ettől a hatástól, mivel szerinte ez legfeljebb ideiglenesen csökkentheti a leggazdagabbak és mindenki más közötti jövedelmi

távolságot. Ennek oka pedig, hogy a globális gazdaságban nincsenek morálisan számon kérhető aktorok, így nincs, ami megakadályozná az egyenlőtlenségek ismételt növekedését.

A francia forradalom hármas jelszavára rímelve Dienst az egyenlőség és szabadság után a szolidaritás érvényesülését vizsgálja az eladósodottság társadalmi rendszerében. Az adósság itt a szolidaritás inverz fogalmaként jelenik meg, melynek eredője szintén a társadalmi egymásrautaltság. Áttekintve az adósság különböző vetületeinek aktuális trendjeit, Dienst arra a következtetésre jut, hogy az adósságállomány növekedésével párhuzamosan szorulnak vissza a társadalmat összetartó egyéb erők, ennek megnyilvánulása a privatizáció, valamint a rendszerkockázatok közös vállalása.

A neoliberais rezsím gyakran hangoztatott érve, hogy az integrált piac a globális béke alapja, melyben a nemzetek kereskedőpartnerként, és nem ellenségként tekintenek egymásra. Ugyanakkor Dienst statisztikákkal támasztja alá, hogy a globalizáció közel sem a globális békével egyenlő, csupán a háborús erőszak terei szorultak vissza a világ szegényebb felére. Az adósság a háború relációjában három formát ölthet, melyből az első kettő a jól ismert hitelből finanszírozott háborúk és békeszerződésekbe foglalt kárpótlások formája. A kevésbé egyértelmű harmadik megnyilvánulás Dienst szerint a modern kori erőszak legfontosabb vetülete: a növekvő megtérülés érdekében szükséges az újabb piacok bevonása és benntartása a világgazdaságban. A gazdaságilag így elérhetővé tett világot pedig akár háborúk és erőszak árán is fenntartja a rendszer, így a modern kori háborúkat valójában a tőke logikája szervezi. Ennek fényében a neoliberais rezsím eladósodottságon nyugvó rendszere nem tekinthető a béke letéteményesének.

Feltétehetően Crouchezhoz hasonlóan Dienst is nagy jelentőséget tulajdonít a civil társadalomnak a fent vázolt normatív alapelvek érvényesülésében. Legalábbis erre enged következtetni a hév, mellyel Bonót és a Live Aid mozgalmat támadja, mint a civilség rossz példáját. A George W. Bushsal pózoló Bono fényképének talán túl aprólékos elemzése után Dienst a következő kritikát fogalmazza meg. Bono, a „sztár”, mint a média és a lemezgyárak sztárgyártásának végterméke, eredendően nem lehet hiteles figurája egy civil ellenállásnak, hisz ő maga is a fennálló rendszer terméke. Így az eladósodottság rendszerének alapvető kritikájára az ilyen megmozdulások alkalmatlanok, a globális közösség megteremtése helyett filantropikus jellegűek. A szegénység megszüntetése és más normatív elvek érvényesülése a jelenlegi rendszer radikális megújítását igényelné, új nyelvel és szimbólumokkal.

A könyv gondolatmenete idáig követhető, és az érvelést annak töredezettsége ellenére is egyfajta logikai egység jellemzi. Az ezt követő két fejezet – Az eladósodottság terei (*Spaces of Indebtness*) és a Gyermekként Marxot olvasva (*Reading Marx as a Child*) – azonban nem csak a korábbi fejezetekhez nem kapcsolódik, de tartalmában is ellentmondásos és könnyen megkérdőjelezhető. Egy Prada bolt belsőépítészeti megoldásainak

terjengős leírása az eladósodottság térbeli megjelenésének szemléltetésére zavarosnak hat, valódi szemléltető erejéről nem győzi meg az olvasót. A Marxot elemző fejezetben ugyan érezhető némi kikacsintás az író részéről, amiért Marx-értelmezésként hirdet egy bibliográfiában talált pár soros visszaemlékezésen alapuló elemzést az életműre való egyéb hivatkozás nélkül, ugyanakkor mintha az indokoltnál még így is komolyabban venné magát. Mindkét fejezet érdekes gondolatkísérletnek könyvelhető el, mely ugyanakkor inkább elvesz a könyv értékéből, semmint hozzáadna.

Összességében Dienst könyve a jelenlegi gazdasági rendszer által teremtett *status quo* problémáira érzékenyen rávilágító írás, mely hemzseg az értékes kérdésvetésektől. Az, hogy ezekre a kérdésekre ugyanakkor nem kínál meggyőző válaszokat – részben csapongó, rengeteg kérdésbe belekapó gondolatmenete miatt –, inkább gondolatébresztőnek teszi alkalmassá, míg az adott problémákra választ kereső bővebben kifejtett elméleteket máshol érdemes keresni.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Arrighi, Giovanni (1994): *The Long Twentieth Century*. Verso.

Brenner, Robert (2003): *The Boom and the Bubble: The US in the World Economy*. Verso.

Brenner, Robert (2006): *The economics of Global Turbulance: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. Verso

Crouch, Colin (2011): *The Strange Non-Death of Neoliberalism*. Polity.

Dienst, Richard (2011): *The Bonds of Debt: Borrowing Against the Common Good*. Verso.

Graeber, David (2011): *Debt: The First 5,000 Years*. Melville House.

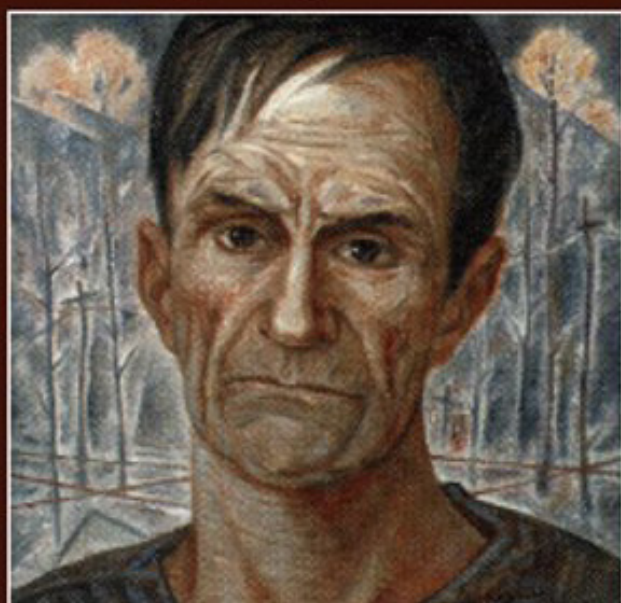
Harvey, David (2005): *The New Imperialism*. Oxford University Press.

Harvey, David (2007): *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press.

Krippner, Greta R. (2011): *Capitalizing on Crisis: The Political Origins of the Rise of Finance*. Harvard University Press.

Sen, Amartya (2003): *A fejlődés mint szabadság*. Európa.

Streeck, Wolfgang (2012): A demokratikus kapitalizmus válságai. In: *Fordulat*, No. 20.: 72–98.

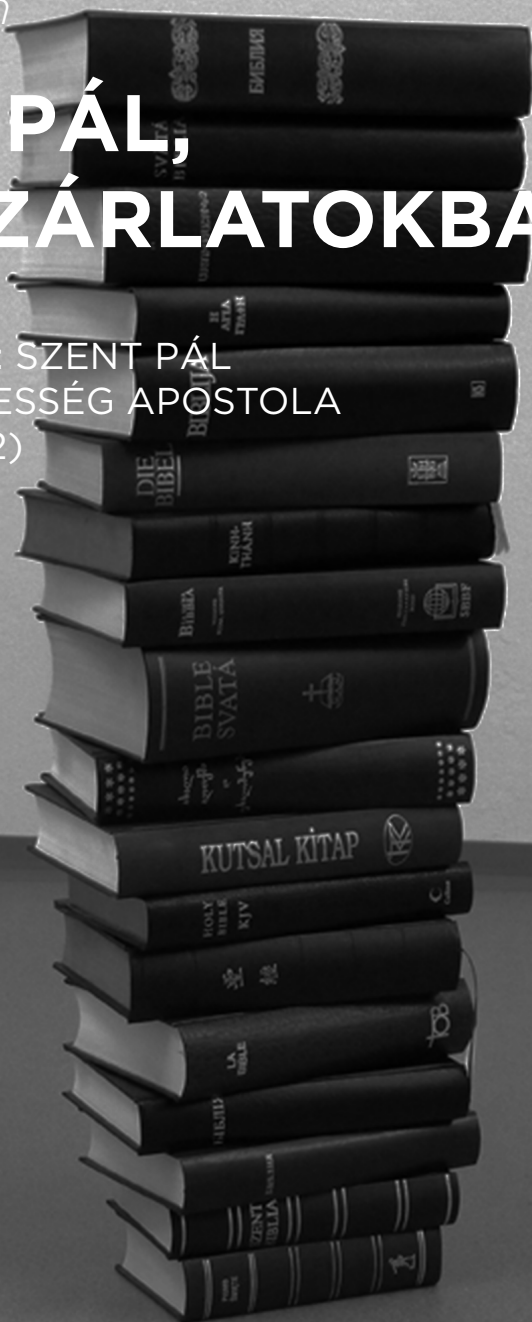
- Mérlegen a közösségi gazdálkodás
- Neonacionalizmusok és történelem
- A nők helyzete Latin-Amerikában
- Varlam Salamov életműve
- Gyáni kontra Krausz

KRITIKAI TANULMÁNYOK

Balázs Ádám

SZENT PÁL, RÖVIDZÁRLATOKBAN

ALAIN BADIOU: SZENT PÁL
- AZ EGYETEMESSÉG APOSTOLA
(TYPOTEX, 2012)

Némi késéssel ugyan, de a Kosztolányi Program (PAP) támogatásával végre megjelent Alain Badiou 1997-ben publikált könyve Szent Pálról, Csordás Gábor fordításában. Ez a „késés” tulajdonképpen nem hátrányos, ha arra gondolunk, hogy az egyetemesség fogalma milyen akadályokon bukácsolt át a kilencvenes évektől napjainkig. Badiou könyve ma talán időszerűbb, mint 1997-ben.

EGYETEMESSÉG, GLOBALIZÁCIÓ, KÖZÖS VILÁGOK

Vajon mit lehet ma őszintén állítani az univerzalizmus fogalmáról, amely politikailag zavaróan többértelmű az európai, tágabb értelemben a nyugati világban? A relativizmust éltető közbeszéddel szemben, ugyanakkor a gyűlöletbeszéd valamennyi megnyilatkozása ellen vajon mit lehet manapság egyetemesnek nevezni? Badiou esszéje egyfajta fogadás: globális világunkban igenis felbukkanhat az egyetemesség politikai cselekvője, aki ihletét egyenesen az első századból meríti. Nem biztos, hogy Badiou megnyerte ezt a fogadást, a kérdés azonban nyitott, ő maga nyitotta fel: mi köze korunknak a keresztény időszámításunk szerinti első századhoz?

Badiou a szabadgondolkodók közvetlenségével fordul az *Újszövetség*hez. Őszintén ismeri be, hogy megrögzött ateistaként fordul e könyvhöz, amely nem része politikai műveltségének. Szélsőbaloldali (egyesek szerint a mai napig maoista) francia gondolkodónk részéről ez a vallomás kifejezetten „meggyőzően” hangzik. Párizs főleg baloldali, illetve irodalmi és filozófiai köreiből évtizedek óta bevett szokás a *Bibliát* könyvként olvasni, e könyveket a számtalan egyéb könyv között, elvégre a *Biblia* neve is erre utal: könyv vagyok, könyvek vagyunk. Éric Blondel francia filozófus és műfordító merész etikaelméleti előadásai a Sorbonne-on (Paris I) például ezt a felfogást támasztják alá. Badiou tehát naivan lapoz bele a páli levelekbe, első olvasat gyanánt, ezt azonban rögtön az előszóban egyértelművé teszi. Kérdés, hogy ez a naiv megközelítés, ti. hogy Pál az első keresztény századból üzen a kései huszadiknak, helytálló-e.

A szerző tétele dióhéjban az, hogy az egyetemesség gondolata éppenséggel a globalizáció logikájával szembeállítva nyer új értelmet. A globalizáció ugyanis egyesítés helyett mindent darabokra aprít: újabb és újabb „ötletek” az újabb és újabb álszükségletekéről egymástól elkülönülő buborékokat hoznak létre. Új termék, új célközönség, új elszigetelt kulturális, szexuális és egyéb fogyasztói buborékok létesülnek globalizált világunkban, állítja Badiou. Az egyetemesség, amit Badiou Pál leveleiben keres, a „közös világ” perspektívájában kap új erőre. A kozmopolita gondolkodás, a „közös világ” (franciául: *monde commun*) gondolata a globalizáció (franciául: *mondialisation*) ellen lép fel.

Monde (világ) *monde* ellen. Kortárs francia szociológiai-antropológiai berkekben a *monde commun* egyébként kifejezetten „divatos” fogalom, gondolunk például Étienne Tassin (Tassin 2003) és Alexandre Duclos (Duclos 2009) munkáira. Ezeket a kutatásokat azonban mindig fenyegeti az, amit Patrice Loraux filozófus „kulturális kibúvóknak” nevez: a kozmopolitizmus kétes jegyében kihasználjuk a hozzánk érkező másik másságát, úgy merítünk belőle, hogy közben ki sem mozdultunk otthonról (Loraux 1993: 392). Amikor pedig kimozdulunk, a magunk sajátosságait visszük magunkkal, és ezeket nevezzük előszeretettel „egyetemes” értékeknek.

Badiou olvasatában ezek a Szajna bal partján „közös világokról” elmélkedő értelmiségiek mintha éppen az ellenkezőjét produkálnák, mint ami Badiou szerint Pál mobilizáló érdeme volt: görög társaságban Pál a görög gondolatvilágba élte bele magát, hogy abból kiindulva térítsen. A zsidókkal hasonlóan járt el. Kérdés, hogy a „páli technika”, illetve „ravaszság” nem ellenkezik-e éppen Pál radikális üzenetével: Krisztus feltámadt, az előzmények lényegtelenek? Nehezen képzelhető el, hogy egy hasonló tömönddal Pál valóban bele tudott bújni mások bőrébe, gondolatvilágába.

AZ ANAKRONIZMUS FELÜGYELT GYAKORLATA

A huszadik század kérdez rá az elsőre, ami anakronizmus. Badiou részéről szándékos anakronizmust képez ez a közvetlen konfrontáció, és francia szerzőnk nem is spórol az anakronisztikus kifejezésekkel. Pál vérbeli politikai „aktivista”, a jeruzsálemi gyülekezet „konferencia”, utazásai során konkrétan „mobilizál”.

Franciaországban az ógörög szakértők fejlesztették ki az anakronizmus értelmes és felügyelt gyakorlatát. Több tapintattal, mint Badiou, aki legjobb tudomásunk szerint nem ápol jó viszonyt az ógörög világ baloldali szakértőivel (elvégre ő maga mondja, hogy a *Bibliát* olvasva nem kötelezi őt az ókori tanulmányok szakértelme). Pedig ez utóbbiak, Jean-Pierre Vernant, Pierre Vidal-Naquet, majd Nicole Loraux éppenséggel anakronizmusokban gondolkodtak: mit üzennek nekünk az ógörögök, hogyan tudjuk azonosítani, kortárs kérdésekből kiindulva, az ógörög eredetű problémákat? Vernant a *polis*z intellektuális eredetét kutatta, hogy a huszadik század politikai észjárására világítson rá (Vernant 1962). Nicole Loraux az ógörög polgárháború traumáját vizsgálta (Loraux 1997) annak érdekében, hogy valami fény derüljön a kortárs demokráciák ellentmondásaira, demokráciáink „ógörög” kérdéseire (Loraux 2005: 173-190). Történésekről van szó, akik kutatásaikban nagyon finoman kezelték az anakronizmus szerepét. Badiou nem történész, ebből kifolyólag gorombább az *Újszövetséggel*, mint ógörög szakértőink Plutarkhosz párhuzamos történeteivel.

SZAKÍTÁSOK, RÖVIDZÁRLATOK, RÖGESZMÉK

Mi Alain Badiou állítása, fogadása? Hogy létezik egy *fiú*, akit nem kötelez az Apa. Egy fiú, akinek nem kell regélnie Krisztusról, mivel elég neki, hogy a feltámadást híresztelje. Pál ezzel szakít a szinoptikusokkal, mivel hátat fordít a meséknek. Jánosnak is hátat fordít, mivel szemében a csoda nem képezhet érvet. A feltámadás az egyetlen, kizárólagos hír, a feltámadás nem a halál következménye, hanem pusztá, önálló esemény.

Badiou eszmefuttatását követve Pál itt a zsidó és az ógörög hagyománnyal is szakít. Az előbbiek nem fogadnak el olyan evangéliumot, amely nem csodákra épül, hanem csak kinyilatkozik, és ez Pál. Az utóbbiak, ógörögök, Homérosztól a római eposzokig (az *Aeneis*, illetve Lucanus befejezetlen eposza) valamennyien említik a halálba történő utazást, majd visszatérést. Pál, Badiou olvasatában, nem visszatérésként értelmezi a feltámadást, hanem önálló tényként, szakítva azzal, amit a görögösített zsidó diaszpóra belevitt a kereszténységbe (Lacoue-Labarthe 2012: 108). Nem véletlen, írja Badiou, hogy Pál leveleit az *Újszövetség* kanonizálói valószínűsíthetően „moderálták”. Ez Badiou gondolata: Pál túl radikális volt, az *Apostolok cselekedetei* nem számolnak be Pál valódi tevékenységéről.

Kissé zavaró gondolat, amikor Badiou azt írja, hogy a zsidó és a görög nem tényleges népek, hanem csupán Pál lelkében léteznek, amint leveleit írja. Huszadik századunk végén Badiou tudhatta volna, hogy az antiszemitizmus, illetve valamennyi rögeszme lényege éppen az, hogy a „zsidók” („cigányok”, „feketéek”) elsősorban képzeletvilágunkban és önkényes kategóriáinkban léteznek, és nem a valóságban. Didier Fassin antropológus fejti ki, hogy a faji kategóriák mindig elméleti konstrukciók, amelyek utólag gyakorlatba helyezve elvárják, hogy többnyire heterogén csoportok azonosuljanak a számukra meghatározott kategóriával (Fassin 2010: 166-168). Amikor a zsidó, akár csak a görög, csupán fantazmagória egy militáns ajkán, abból nem sok jó szokott kisülni. A rögeszme pusztító hatásait a tisztelt szerző feltehetően nem gondolta végig, amikor Pál „zsidóiról” és „görögjeiről” beszélt.

Ki is Pál Badiou olvasatában? Maga a fiú, akit nem kötelez az Apa. Ez is szakítás a görög kultúrával, ugyanis Odüsszeusz *válaszolja* a küklopsznak, hogy ő senki, *persona*. Igaz, az ógörög kifejezés többértelmű, így mindenek ellenére ellenáll az *identitás* sarokba szorító kérdésének. Válasz, amely mégsem válaszol az igazoltatónak: Odüsszeusz „okmányok híján” és legendás, korszakváltó ravaszságával nem „igazolja” magát (Lacoue-Labarthe 2012: 21).

Pál végképp nem válaszol, nem mesél, nem hivatkozik, ebben az értelemben nincsen „Apa”. Pál csupán hirdet, a maga módján. Így számol le a görögökkel: az identitás

nem válasz, és azt sem érdemes róla kifejteni, mint az odüsszeusi válaszban, hogy a „ki?” kérdése nem méltó a filozófiához. Pál magát az ógörög logosz szövetét utasítja el.

Képzeltbeli zsidóival Pál hasonlóan számol le: nincsenek csodáim, hogy meggyőztelek benneteket. Egy tényt, önálló eseményt hirdetek, a feltámadást, mivel olyan időkben élünk, amelyeknek egyre harsányabban skandáló emberellenes mozgalmi ellenleginkább tiszta, őszinte, az eseményeket kertelés nélkül nevükön nevező tömondatokkal tudunk fellépni. Íme, Pál korszerűsége, rövidzárlatban, többek között Magyarországon: akármilyen fontos a szélsőjobboldal tudományos kutatása, mit sem ér, ha nem a neonáci erők bátor és határozott elítélését és kiiktatását eredményezi. Az ógörög „visszatérések”, logosz és a zsidó „csodák” páli elvetése, *mutatis mutandis* ma azt jelenti, hogy amíg a barbárság avatott szakértők csemegéje, akik szinte várják a barbárság legújabb megnyilvánulásait, addig világunk egyre csak süllyed.

Badiou a kilencvenes évek végén írta meg esszéjét, amely többek között a szélsőjobboldal otrombaságait leplezi le. Hogy ki és mi volt Szent Pál, nem tudjuk. Badiou azonban feltalált egy embert, aki nem válaszolja, hanem kijelenti, hogy ő ki. Erre Ricoeur is tett kísérletet, kevesebb sikerrel, a kilencvenes évek legelején (Ricoeur 1990: 148). A szélsőjobboldali veszély erősen fenyegetett, erre Ricoeur, N. Loraux és Badiou válaszoltak. Remélhetőleg bölcs tanulságokkal, számunkra, ma.

Amint a huszadik század keres választ az első században, kettős, oda-vissza megvívásban, anakronizmus helyett rövidzárlat jön létre. Badiou erre a rövidzárlatra fogadott. Legyen igaza. Badiou továbbá nem tévesztheti szem elől, hogy az úgynevezett „európai egyetemesség” hatalmi retorika, fogalmaz Immanuel Wallerstein, tehát nem lehet európai egyetemességről beszélni az európai önkény megemlítése nélkül (Wallerstein 2006). Kérdés, és ezt a kérdést Badiou olvasójára bízuk, hogy a „páli rövidzárlat” megkerülhetővé teszi-e európai hagyatékunkat, amelyben az univerzalizmus erős konnotációkkal terhelt fogalom. Valóban releváns-e ez a rövidzárlat a globalizáció egy lehetséges alternatívájának megfogalmazása végett, vagy kissé elhamarkodott gondolatmenet, akárcsak, egyébként, a könyv magyar fordítása?

Nem biztos, hogy éppen egy első századi „szélsőbalos” biztosít számunkra kiutat a komfortos és hatalmi egyetemesség, valamint az ugyancsak kényelmes kulturális relativizmus apóriájából. Mi is egy apória? Arisztotelész *Metafizikáját* követve az apóriát két dolog és egy cső képezi. A két dolog nem megy át együtt a csövön (út, *porosz*, innen az *a-porosz*, járhatatlan út). Akkor születik alternatíva, ha egyik „dologhoz”, illetve az adottnak tetsző „csőhöz” sem ragaszkodunk. Badiou felismerte az adottnak tetsző „csövet” (az alternatívát nem ismerő globális ésszerűséget), és tisztában van az összeférhetetlen „dolgokkal” is. Az olvasók dolga, hogy felismerjék korunk önkényes csöveit, és új utakon más dolgokat egyeztessenek, mint amelyeket megkerülhetetlennek tűnő globális csövünk elfojt. Pál

talán ezt üzeni, amikor Badiou olvasatában hátat fordít a csodáknak és az ógörög logosznak: a „dolgoktól” kell megszabadulnunk, hogy új utakon járható alternatívák szülessenek. Mert mi is egy alternatíva, ha nem egy új *porosz*?

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Duclos, Alexandre (2009): *Des formes modernes de cosmopolitisme*. L'Harmattan.
- Fassin, Didier (2010): *Ni race, ni racisme. Ce que racialiser veut dire*. In: *Les nouvelles frontières de la société française*. Szerk.: Fassin, Didier. La Découverte.
- Lacoue-Labarthe, Philippe (2012): *La réponse d'Ulysse*. Lignes-Imec.
- Loroux, Nicole (1997): *La cité divisée*. Payot & Rivages.
- Loroux, Nicole (2005): *La tragédie d'Athènes*. Seuil.
- Loroux, Patrice (1993): *Le tempo de la pensée*. Seuil.
- Ricoeur, Paul (1990): *Soi-même comme un autre*. Seuil.
- Tassin, Étienne (2003): *Un monde commun : Pour une cosmo-politique des conflits*. Seuil.
- Vernant, Jean-Pierre (1962): *Les origines de la pensée grecque*. CNRS.
- Wallerstein, Immanuel (2006): *European Universalism: the Rhetoric of Power*. The New Press.

KRITIKAI RECENZIÓK

A JÖVŐ A DÖNTÉSEKTŐL FÜGG

(RUDOLF MARESCH INTERJÚJA
NIKLAS LUHMANN-NAL)

Az interjú megjelent: www.rudolf-maresch.de/interview/4.pdf. Továbbá: Wolfgang Hagen (2009) (szerk.): *Was tun, Herr Luhmann? Vorletzte Gespräche mit Niklas Luhmann*, Kulturverlag Kadmos: 34–69. Az interjú 1993. június 7-én készült Bielefeldben.

Luhmann a 20. századi szociológia klasszikus alakja, aki ekkor már elsősorban a *Die Gesellschaft der Gesellschaft* című nagy összefoglaló művén dolgozott. Az interjú után Luhmann még kb. öt és fél évet élt, a nagy mű közvetlenül a halála előtt megjelent. Az interjú igazi kontextusát azonban a nyolcvanas és a kilencvenes évek fordulójának társadalmi problémái alkotják. A kilencvenes évek legelején elszaporodtak a jelentős gondolkodókkal készített interjúk. (Most csak Jürgen Habermas teljes interjúkötetére [*Vergangenheit als Zukunft*, Pendo Verlag 1990] és Karl-Otto Apel nagy interjújára [*Kontingente Identität und historische Hoffnung*. In: *Babylon*, 1990. 7. szám] szeretnék utalni.) A számos új társadalmi esemény és jelenség hatására a szociológusok és a filozófusok ezzel a kérdéssel szembesültek: helytálló-e a történetek fényében az elméletük (a diskurzuselmélet és a rendszerelmélet)? A kérdésekre válaszolva persze elméletüket számos új problémára kellett kiterjeszteniük, illetve ezek fényében kipróbálniuk. Hogyan lehet értelmezni a rendszerváltozást? Mi volt az öbölháború lényege, milyen szerepet játszott ebben a média? Hogy kell felbecsülnünk a diákmozgalmak örökségét? Mit tudunk mondani az új nacionalizmusról és a szélsőjobboldali veszélyről?

Önnek az 1968. májusi eseményekről, ezek kiváltó okairól és következményeiről – mint ismeretes – nagyon rossz véleménye van. De tulajdonképpen miért is? A rendszerelmélet premisszáit követve ezt a modernizációs lökést, amelyet az események a régi Szövetségi Köztársaságban kiváltottak, Önnek inkább üdvözölnie kellene.

Én nem tudom, hogy az eseményeket föl lehet-e osztani pozitívokra és negatívokra, és hogy így meg lehet-e őket ítélni. A modernizációs lökést pedig egyáltalán nem látom. Nem tudnám megmondani, hogy 1968 májusában mi volt a modern...

A tradicionális kötődések feloldása, individualizálódás, a női szerepek és a gyermeknevelés újradefiniálása...

De ezek mind olyan csoportképzési tendenciák, amelyekből az individuumok kimaradnak. Az egyetemeken például nem lehetett szó individualizálódásról. Ott létrejött egy demóbirokrácia, vagyis a csoportra vonatkozó konszenzusképes témák tesztelésének lehetősége. A konszenzus előtérbe állítása azonban egyúttal kezelhetetlenné tette azokat a tárgyakat, amelyek kapcsán nem alakult ki konszenzus.

De nem kell-e elismernünk, hogy olyan új eszmék alakultak ki, amelyek később behatoltak a bürokratikus szervezetekbe? Például a rendszerek nyitottabbá váltak a kritikával szemben, és most sokkal rugalmasabban reagálnak az őket kisajátítani akaró kísérletekre. Ez a több differencia és a több komplexitás irányába mutató változás még mindig felháborít bizonyos értékconservatívokat, akik a hatvannyolcasok eszméiben látják a gonosz megtestesülését.

Igen, kialakult a szocialitásra vonatkozó erőteljesebb érzékenység. Ezt a tendenciát lehet látni a jogrendszerben, a fiatalok büntethetőségének megítélésében vagy a személyesség kultuszában, a rádióadóknak és a sajtónak. Hogy azonban ebben – visszatérve még egyszer a kérdésre – mi lenne a modern, azt nem látom. Az igaz, hogy a hatványolcasok több szocialitást vittek bele a szervezetekbe, de ezzel együtt a komplikáció, és bizonyos értelemben a komplexitás is megnövekedett. De hogy a szervezeteken kívül változott-e valami, azt nem tudnám megmondani.

Ez a negatív megítélés az összes tiltakozási mozgalomra vonatkozik, amit én – őszintén szólva – meglepőnek tartok. Még akkor is, ha a remények általában csalódásba és rezignációba csapnak át, ha a nagyratörő célok utólag illuzórikusnak bizonyulnak, és néhány főszereplő jól dotált pozícióba kerül, a társadalmi mozgalmaknak általában mégis sikerül új témákat, problémafelvetéseket és egy újfajta valóságot bevezetniük. Azt gondolom, hogy Önnek alapjában véve több tiltakozást, több lázadást, sőt több szubverziót kellene követelnie, mert ezáltal olyan új differenciák és olyan új differenciálódási lehetőségek teremthetők, amelyeknek mind a rendszer autopoézis, mind annak önálló dinamikája tekintetében evolúciót előmozdító és komplexitást fokozó hatásuk lesz.

Az én beállítottságom a tiltakozási mozgalmakkal szemben nem feltétlenül negatív. De szeretnék pontosabb különbséget tenni a realitás és az igény között. A valóságban ezek a mozgalmak a tömegmédiákkal való szoros kooperáción keresztül valóban nemcsak új témákat javasoltak, hanem ezeket messzemenően meg is honosították. Ez különösen érvényes az ökomozgalomra, részben a nőmozgalomra, de már nem annyira érvényes a békemozgalomra. Az olyan témák, amelyek korábban nem kaptak politikai figyelmet, az új társadalmi mozgalmak verbális stílusán keresztül, de a demonstrációk látható stílusán keresztül is bekerültek a nyilvánosságba, és a média fölkarolta őket. Egy olyan elmélet számára, amely a modern társadalmakat a funkcionális differenciálódáson keresztül írja le, azok a mozgalmak, amelyek nem támasztanak igényt arra, hogy a gazdaságot, a politikát vagy a tudományt helyettesítsék egy újfajta gazdálkodással, kormányzással, kutatással, perifériális jelentőségűek. Azok a követelmények, amelyek kívülről közelítenek a rendszerekhez, anélkül, hogy át akarnák venni azok funkcióit, kihívást jelentenek. Később ez a probléma a tárgyalási képességben fejeződik ki. A mozgalmak feloszlanak egy olyan részre, amelyek kompromisszumképesek, és együtt akarnak működni, és egy olyan részre, amely az elvekhez ragaszkodik, és ennek tagjai végül csalódnak.

A társadalmi mozgalmak normatív igényei gyengítik a rendszerek funkcióalkalmasságát, és a rendszerben több kárt, mint hasznot okoznak – ezért kellene kiiktatni az ellenállási és tiltakozási formákat?

Én nem akarom azt állítani, hogy több kárt okoznak, mint amennyi hasznot hoznak. A történetet valószínűleg különböző témákra kellene felosztanunk és sokkal részletesebben megvizsgálunk. A gazdaság olyan átállítása, amely az ökológiai kérdések erőteljesebb figyelembevételére irányul, nem érhető pusztá költséghátrányként. Az ökológiai mozgalom új piacokat tárt fel, létrehozta a termelés új formáira vonatkozó eljárásokat és az erre vonatkozó diskurzust. Könnyen belátható, hogy a konkurencia pusztá nyomása nem tudott volna létrehozni ilyen újításokat. Tehát van sikeres tiltakozás. De ugyanakkor a bevándorlóellenesek is egy társadalmi mozgalmat alkotnak, mit szól Ön ehhez?

Ezzel már előrefutottunk a következő kérdésre. Az ellenállás és a differenciák tételezése ma a jobboldali radikális mozgalmak ügyévé vált. Hogy látja Ön ennek az új avantgárdnak a céljait és a kilátásait? Ön szerint a titkosszolgálati jelentések szerint szervezetlen, lokális kötődésű tiltakozásokat, a jólét peremén vegetáló elesett kisebbségek mozgalmait ugyanazzal a fogalmi eszközrendszerrel (funkcionális differenciálódás, kommunikációs kapcsolódások, intézményesedés) kell-e leírnunk, vagy ehhez más fogalmakat kell keresnünk?

Szerintem ezek a különbségek világosak. Az túlzottan kitágítaná a társadalmi mozgalmak fogalmát, ha ebbe a neonácikat és a jobboldali radikálisokat is bevennék. Ezen túlmenően természetesen azt is meg lehet kérdezni, hogy rendelkeznek-e pártalapítási ambíciókkal, és a demokráciát a saját célképzeteik megvalósítására akarják-e fölhasználni, vagy csak házakat akarnak fölgyújtani és embereket meggyilkolni. Ez a jelenség megakadályozza, hogy a társadalmi mozgalmakat mint formákat *per se* jónak tartsuk. Minden azon múlik, hogy hogyan illeszkednek be egy igényes civilizáció építésébe. És sok minden múlik a motívumok jellegén. Az új társadalmi mozgalmak esetében az embernek az a benyomása, hogy a motívumaikat tisztességesen deklarálják, míg a neonácik esetében az az érzésünk, hogy csak a randalírozás jár a fejükben, hogy csak sokkolni akarnak azzal, hogy horogkereszteket mázolnak a sírkövekre, stb. Az ő esetükben a motívumokra vonatkozó kommunikáció nem meggyőző, a teljes dezorganizációval és az individuumok véletlenszerű rekrutálásával áll összhangban.

A neonáci akciókat – Ön is említette a zsidó temetők meggyalázását – egy strukturális síkon bizonyos értelemben össze lehet hasonlítani a szürrealista provokációs formákkal. Miután a

politikai nyilvánosságunk a baloldali-liberális értékek mentén szerveződik, és minden baloldalról érkező provokációs lehetőség elesett és fölöslegessé vált (mivel a gépezet ezeket akceptálta és magáévá tette), ezért a tiltakozás és a provokáció a diskurzus határain túl és azon kívül jelentkezik – egy teljesen váratlan síkon jelenik meg újra. Tehát még egyszer: le lehet-e írni a provokációs formákat a rendszerelmélet eszközrendszerével?

Még ha ez némileg problematikus is, én ezt a tiltakozást egy sorba helyezném a fundamentalizmussal, a vallási fundamentalizmussal és az etnikai csoportokkal. De a jelenségek hasonlósága ellenére nem tulajdonítok nekik ugyanolyan értéket. Vannak olyan törekvések, amelyek a modern, egyre inkább világtársadalmi civilizációt próbálják támadni. Az emberek keresnek valamit, ahol mint individuumok hasznosak lehetnek és lehetnek valakik, mit sem törődve az esetleges megvetés vagy büntetés kockázatával. Ha megtörténik egy ilyen kizárás, úgy még mindig van egy olyan csoportunk, amely lehetővé teszi a társadalmi támogatást. Hasonló folyamatokat lehet megfigyelni az ezoterikus körökben és voodookultuszokban.¹ De ez végső soron mindig attól függ, hogy milyen jól illeszkednek az ilyen csoportok vallásilag vagy politikailag a rendszerbe.

Az én tudomásom szerint Ön az ilyen etnikai és vallási kihágásokat „tisztá véletleneknek” vagy „regionális különösségeeknek” tekinti, amelyek majd hamarosan elcsendesednek, és ezért a modernség jövőbeli fejlődése számára nincs jelentőségük.

Mindezek a jelenségek modernnek, vagyis ebben az évszázadban jöttek létre. És ez érvényes az új vallási kultuszokra is. Mindenekelőtt az iszlám helyzetén lehet látni, hogy mennyire újak ezek a jelenségek. A kérdés az, hogy ezek a betörések hogyan foghatók fel, és hogyan normalizálhatók. Van olyan iszlám állam, amely következetesen alkalmaz bizonyos szabályokat. A sejkék Iránra és Szaúd-Arábiára tekintettel azt mondják: ma nincs olyan állam, amelyet az iszlám szerint kormányoznának. Ebből már lehet látni, hogy bizonyos tradíciók megszakadnak és a funkcionális differenciálódás bizonyos formáihoz adaptálódnak. Az elmélet még nem a társadalom.

A rendszerelmélet azzal az igényes projekttel lép fel, hogy a modern társadalmat a diskurzuson átnyúló kategóriákkal és egy új eszközrendszerrel (a variációval, a szelekcióval, a funkcionális ekvivalenciával, az ön- és az idegenreferenciával stb.) adekváttabban meg tudja figyelni és jobban le

---

1 Nyugat-afrikai törzsek vallásos-mágikus kultusza; a szó jelentése: Isten, jó szellem. Számos néprajzi kézikönyvben és mágiakutatásban olvashatunk róla. Ma az amerikai New Orleans környékén a gyógynövényekkel való gyógyítást jelenti. Az eredeti tradíció talán már csak Haitin él.

tudja írni. Az Ön szavai szerint a rendszerelmélet kidolgozása még a kezdeti szakaszában van. De mindenesetre az első lépéseket már megtette egy új és modern társadalomelmélet kidolgozása felé. Megkérdezhetem Öntől, hogy meddig jutott már előre ebben a folyamatban, és mikorra várhatjuk a felgyorsult viszonyokra alkalmazott megfelelő társadalomelmélet elkészültét?

Ennek a fejlődésnek a kellős közepén állunk, és a lezárását még egyáltalán nem lehet látni. Így természetesen folytatnom kell. Jelenleg azon dolgozom, hogy a funkcionális rendszereket magukat leírjam, és kidolgozzak egy minden funkcionális rendszerre érvényes elméletet, mert így az újonnan létrejött eszméket és problémákat át tudom vezetni az általános társadalomelméletbe. Már megjelentek a társadalom gazdaságáról, tudományáról és jogáról szóló könyvek; mások, a társadalom művészetéről, vallásáról és politikájáról szólók kéziratban lévő projektek. Ezen túlmenően van egy hatalmas társadalomelméleti kéziratkomplexumom. Ebből részletek most jelentek meg olaszul. Biztos, hogy a szöveg valamikor nálunk is meg fog jelenni, ha majd az lesz az érzésem, hogy már nem sokat fog változni.

Ezek szerint a társadalomelmélet, amelyre oly sokan várnak, alapvonalait tekintve már készen van?

Igen! Legalábbis ennyit már elárulhatok. Ebben már nem princípiumokból indulok ki, hanem a strukturális modernséget a funkcionális rendszerek összehasonlíthatóságához kötöm. Mindenhol van funkcionális specializálódás, kódolás, médiumok stb. Azzal együtt, ahogy ezt a tényekre tudom vonatkoztatni, és ennek következtében le tudom írni őket, a társadalmi rendszerek elmélete úgy jelenik meg, mint a funkcionális rendszereknek egy olyan konglomerátuma, amelyet nem egy princípium, egy érték vagy egy norma, és nem is egy erkölcsi törvény alapján lehet leírni, hanem az autonómia, az autopoézis, az operatív zárás stb. segítségével. Pillanatnyilag azt próbálok fölmérni, hogy meddig lehet ezekkel a fogalmakkal eljutni és esetleg milyen engedményeket kell tennem a működés érdekében.

Milyen problémákat lát még?

Gondolok például a nevelési rendszerre. Itt nem a kommunikatív siker, hanem a személyiség megváltozása mint a környezetbe való beavatkozás áll az előtérben. Ez más, mint amit a gazdaságban, a jogban vagy a tudományban láthatunk, ahol bizonyos értelemkínálatokat akarunk érvényre juttatni. Aztán a művészetelméletben erős az észlelési komponens, amely nemcsak a szövegeken át húzódik, hanem minden műalkotásban föllelhető. Természetesen rendelkezniünk kell azzal a képességgel, hogy

szövegeket olvassunk és előadásokat hallgassunk, de mindaz, ami a szövegesítésen keresztül zajlik, a kommunikatív közvetítés más formájával rendelkezik, mint a közvetlen észlelés. Itt vannak bizonyos különbségek, és engem egyrészt az érdekel, hogy mennyi különbséget lehet átfogni egy bizonyos absztrakciós szinten mozgó eszközzel. És másrészt az érdekel, hogy mennyire absztrakt módon kell felfognunk az olyan fogalmakat, mint például a médium, hogy eljussunk egy ilyen elmélethez.

Őn a rendszerelméletet szuperelméletnek nevezte, mert univerzalisztikus igényekkel lép föl. A grand récit-be vetett bizalom elvesztése óta megtanultuk, hogy az ilyen posztulátumokhoz visszafogottabban viszonyuljunk. Egyesek ezért arra tértek át, hogy megelégszenek a pusztá kardiagnózzissal vagy elemzéssel, és tevőlegesen kerülnek egy átfogó elmélet megalkotását. Ön azonban ragaszkodik ahhoz a lehetőséghez, hogy egy univerzalisztikus elméletet kredjlon, és ezt paradox módon összekösse azzal az állítással, hogy nem látja azt, amit látni kell?

Mindenkinek van egy vakfoltja, és a rendszerelmélet egyik tézise éppen az, hogy a rendszer és a környezet differenciája egy megfigyelhetetlen világhoz vezet. A differencia egységét, vagyis azt a mozzanatot, ami benne ugyanaz, nem lehet jellemezni, ha a differenciát magát operatív módon mint megkülönböztetést alkalmazzuk úgy, hogy közben minden vagy a rendszerhez vagy a környezethez tartozzon. Ennyiben a paradoxon vagy a megfigyelhetetlenség a rendszerelmélet önleírásának központi témája. Ez az elmélet azokat a belátásokat, amelyeket a tárgyról megfogalmaz, autologikus módon mintegy visszacsatolva önmagára alkalmazza. Ez az univerzalizmus egyik formája, nevezetesen az önfelmentés tilalma. Egy külső pozíciót elfoglalni és a világot mintegy kívülről megfigyelni – ezt nem lehet univerzális koncepcióként kidolgozni, mivel a világ fel van osztva a tárgyra és a megfigyelőre. Az univerzalizmust azonban én mégis lehetségesnek tartom. A mai intellektuális környezetünkben ennek számos darabját fölfedezhetjük. Ezeket a paragon heverő kezdeményezéseket csak össze kellene gyűjteni és koordinálni.

A rendszerelmélet ilyen túlzó alkalmazásával szemben még a jóindulatú kritikusok is azt a gyanút fogalmazzák meg, hogy a rendszerelmélet szép fokozatosan skolasztikus vonásokat fog magára öltetni. Ön magalapozottnak érzi e gyanú fölmerülését? Van valamilyen formája a rendszerelmélet kanonizálásának?

Igen is meg nem is! Teljesen nyitott vagyok a változtatásokkal és a hangsúlyeltolódásokkal szemben. Mi itt, Bielefeldben, többször és viszonylag intenzíven vitakoztunk arról, hogy beszélhetünk-e arról, hogy a megfigyelő most domináns szerepet játszik, miután először alkalmazza a rendszerelméletet. Másrészt azonban ahhoz, hogy a

megfigyelő a saját létét reprodukálja, magának is rendszernek kell lennie; úgyhogy a cirkularitás és mindezek a nagyon absztrakt figurák szép lassan lefedik a klasszikus kibernetikai vagy önszerveződés-elméleti összefüggéseket. Emellett sok olyan felhasználás van, amelyek az elméleti arzenálnak csak bizonyos részeit alkalmazzák, és már csak ezért is túl komplexek. Ahhoz, hogy elkerüljük ezeket a nehézségeket, túl sok magyarázatot kellene előrebocsátanunk, amelyek a szöveget unalmassá és némileg pontatlanná is tennék. Leidenben egy munkacsoport most publikált egy könyvet *Kommunikation und Differenz* címmel,² amelyben a rendszerelmélet egy részét vezérfonalként alkalmazzák. Minden kommunikáció nemcsak közöl valamit, hanem azt is elmondja, hogy az amiről beszél, mitől különbözik. Az irodalmat igazából csak akkor lehet megragadni, ha nemcsak az elmondottat bíráljuk, hanem azt is figyelembe vesszük, ami ellen irányul. Az *action painting* olyan cselekvés, amely a lefestés vagy a tudás elrejtése ellen irányul. A festő már nem azt akarja megmutatni, hogy mit tud. A képnek magának kell meggyőzőnek lennie. Itt már nem a kép felől gondolkodunk, hanem ama differencia felől, ami ezt a stílust valami más vonatkozásában jellemezte. A leírásnak ezt a formáját is lehet jól csinálni, de nem szabad az egész elméleti apparátust idézetek formájában beépíteni a definíciókba. Ebből adódik néhány probléma. Az elmélet túl komplex lesz ahhoz, hogy alkalmazni lehessen.

A találmány kritikusoknak nemrég az jutott eszükbe, hogy a rendszerelméletnek valamiféle fenségességet tulajdonítsanak. Tényleg van ebben valami fenséges? Fenséges lenne a rendszerelmélet? Talán isteni eredetű, és Luhmann az az ember, aki Istent munka közben megfigyeli?

Nem! Én ezt ironikusan kezelem. A fenséges kategóriájának van egy szép leírása August Wilhelm Schlegelnél, aki a fenségest előkelő hashajtó szerként jellemzi. Székrekedéskor egy ilyen fajta fenségest kellene bevinnünk. Schlegel megjegyzése természetesen a 18. századi vitákra vonatkozik, és talán még Kantra is. De ahogy Lyotard használja a fenséges fogalmát (ez egyrészt a szép formák határátlépésének és a szörnyűség arányos ábrázolásának kategóriája, másrészt a transzcendenciára való utalás, olyan indikátorokon keresztül, mint a halál, a végesség és az esendőség), azt először be kellene építeni az elméletbe. Az elméletnek elő kell fordulnia a maga tárgyaiban, de ez most nem a társadalom, hanem csak egy kicsi, mikroszkopikusan fölfedezhető jelenség a társadalmon belül. Ebben látok némi iróniát. Ha a vallási jelenségeket ezzel az elmélettel közelítjük meg, akkor létrejön egy dekonstruktív effektus.

---

2 Luhmann a következő könyvre gondol: Henke de Berg és Matthias Prangel (1993) (szerk.): *Kommunikation und Differenz: systemtheoretische Ansätze in der Literatur- und Kunstwissenschaft*, Westdeutscher Verlag.

A teológusok (de a pedagógusok is) mindig azt hiszik, hogy valamilyen fölényességi igényt jelentek be, ha az ő tárgyukkal foglalkozom. Ez azonban tévedés. És ezt könnyű felismerni, mihelyst a funkcionális differenciálódást strukturális ismérvnek tekintjük.

A mostani kérdésem arra a megfontolásra épül, hogy az egyszer már létrejött rendszerek nem tudnak tönkremenni, mindig továbbfejlődnek, és még talán a halált is le tudják győzni. A rendszerek halhatatlanságából – ami mint ismeretes, olyan kategória, amit általában Istennek tulajdonítunk, illetve amelynek segítségével Istent leírjuk – arra következtethetnénk, hogy a rendszereket isteninek nevezhetjük, és isteni eredetet tulajdonítsunk nekik, természetesen egy szekuláris és nem misztikus-mitikus értelemben.

Szerintem ez inkább fordítva van. A rendszerelméletből kiindulva azt a kérdést vetem föl, hogy miért van szükségünk egy Isten-alakra, és így jutunk el a megfigyelőhöz. Isten megfigyel minket, és nekünk arra kell törekednünk, hogy megfigyeljük azt, hogy ő hogyan figyel meg bennünket. Ezért van szükségünk az ördögre, és természetesen a teológusok, mint megfigyelők, Isten megfigyelői. Ezen az alapon mutatom be a monoteizmust mint a vallásosság egy bizonyos variációját, vagy a világ és a vallás kombinációját. De ez még nem jelenti azt, hogy a rendszerelmélet ugyanebbe a pozícióba kellene állítanunk. A leírást nem szabad úgy érteni, hogy az a jobban tudás egyik formája. Itt inkább egy olyan kísérletről van szó, amely a meglévő leírási eszközöket sikeresebben próbálja alkalmazni és tökéletesíteni. A rendszerelmélet arra tesz kísérletet, hogy a tudományon és a szociológián belül valamit jobban csináljunk. Ezen a ponton a szociológus beleütközik a határba.

A rendszerelmélet nagy előnye más tradicionális elméletekkel szemben az evolúcióra való nyitottsága, amely különböző heterogén kapcsolódási lehetőségeket tesz lehetővé. A francia szociológus, Jean Baudrillard szerint azonban már nem a „növekedések stádiumában” vagyunk, hanem a „kinövések”, a túltelítettség és a metasztázisok állapotában. Vagyis az összes jelenlegi (tegyük hozzá: nyugati) rendszer jóllakottsága és elhízása már nem járul hozzá a további differenciálódáshoz és nem teremt komplexebb kommunikációs lehetőségeket sem, hanem fatális módon nagyobb tehetetlenséget, indifferenciát és entrópiát eredményez. Hogyan értékeli Ön ezt a tendenciát, amely a kommunikáció megtagadása és a közömbössé válás felé mutat?

Biztosan meg fogja érteni, hogy a kérdését nem tudom Baudrillard nyelvén megválaszolni. Én nem kötném feltétlenül össze az entrópia/negentrópia kategóriáját az autopoézis, vagyis az elvileg végtelen folytatódással. Baudrillard valószínűleg olyan autopoétikus rendszereket tart szem előtt, amelyek strukturái burjánoznak és differenciálódnak, amíg csak lehet. Az újabb evolúcióelméletben ezt mondják:

a rendszerek felépítenek egy olyan rendet, amely a redundancia és a variabilitás komplexebb szintjét valósítja meg, vagyis egyszerre hoznak létre rendet és rendetlenséget. A káoszelmélet is ezt szeretné tematizálni: az előreláthatatlan átcsapást az irritációtól a rendbe, az áramlástól a strukturált rendbe. Az entrópia és a negentrópia dualitását most sokkal komplexebben látják. A strukturális törések és a katasztrófák előreláthatatlansága ebben a René Thom által alkalmazott értelemben manapság széleskörűen vitatott.³

Eszerint Ön találónak tartja ezt a leírást? A nyugati rendszerek valóban ebben az állapotban vannak? Ha igen, akkor hogyan kellene erre reagálnia a szociológusnak?

Szerintem a világtársadalom ebben az állapotban van. Nézze csak meg a nemzetközi pénzpiacokat, a spekuláció méretét a beruházásokhoz viszonyítva. Vagy gondoljon a technológiaszektorra. Hogyan jutunk megfelelő nagyságú tőkéhez az új technológiákhoz? Vagy gondoljon az államra. Hogyan boldogul egy olyan állam, amely a jóléti állam szempontjai szerint működik, a kockázati problémákkal vagy a világtársadalmilag szabályozott emberi jogokkal? A szuverén állam alkalmas-e még arra, hogy lokálisan definiált rendről gondoskodik? Mindenhol és nagy bőséggel vannak olyan problémák, amelyeken valamit változtatni kell. Itt a szociológus beleütközik a végső határokba. Még megfigyeli a problémákat, de már nem látja a megoldást vagy a megoldásokat. Mindenesetre sok jelenséget tud hozzárendelni a megoldatlan problémákhoz, és e leíráson keresztül sokféle zavart és sok közvetlen politikai és *ressentiment*-nal töltött vitát félre tud söpörni.

Bocsássa meg a macacsságomat, de engem érdekel az ehhez tartozó szisztematikus point of view. Időközben Baudrillard továbbfejlesztette a maga elméletét. Most már olyan virális folyamatokról beszél, amelyek állítólag egy metaállami rendszerben alakulnak ki. De időközben már a „rendszer szívében” is szubverziókat és destabilizációkat lehet megfigyelni. Így tekintve a rendszerek megakadályozhatják valamilyen cél elérését, és bele vannak taszítva egy örök körforgásba.

Én ezt sokkal konkrétan ragadnám meg, és nem olyan általános fogalmakon keresztül, mint a „modernség” és a „rendszer”. Mekkora generációk közötti diszrepanciát tudnak még elviselni a családok? Hogy kell fölépíteni egy házasságot, miután megnőtt a korcsoportok, a tömegmédiá és a drágább fogyasztás szerepe,

---

3 René Thom (1923–2002) francia matematikus és filozófus; ismertté az általa kidolgozott katasztrófaelmélet tette, amiből később kinőtt a káosz kutatás.

ahhoz, hogy a gyerekekhez való viszony még működőképes legyen? És mely pontokon lehet változásokra számítani a gazdaság működési módjában? Mi történik akkor, ha egyszerűen meghosszabbítjuk a régi szemantikát, leírási módokat és struktúrákat? Szociológusként én arra hajlok, hogy a történetet ne egyszerűen irodalminak tekintsük, és ne mondjuk azt, hogy ha a gazdaságban már nem működik, akkor már politikailag sem működhet stb., hanem próbáljuk felosztani. Pontosabban meg kell figyelniük, hogy a politika hogyan boldogul egy már nem működő gazdasággal. Nézzük csak a munkahelyeket, amelyek ma igazi problémává váltak. Habár csak a gazdaság tudja létrehozni őket, most a politika felelősségébe helyeződnek át. Mindent meg kell fizetni, de kinek van pénze és ki használja föl olyan célokra (pl. beruházásokra), amelyeket a politikusok kívánatosnak tartanak? Az államnak a pénzt a gazdaságból kell kivennie. Ezeket a pontokon visszautasítom a leegyszerűsítéset a magas absztrakciós szint ellenére.

A „viralitásnak ez a virulenciája” – amely most már szinte minden rendszert megragadott – nem kényszerít-e a rendszer/környezet differenciájának felülvizsgálatára? Nem azt látjuk-e mindenütt, hogy a környezet (illetve a realitás) egyre hevesebben és véresebben követeli a maga jogait?

Ha föladjuk a differenciát, az egész leírás összeomlik. Az igaz, hogy annak lehetősége, hogy egy rendszert a környezete destruálhat, fokozódik. De a rendszert talán erősebben fenyegeti a saját irritálhatósága, a technikától való függése, vagy a családi boldogság pénzfüggőségének növekedése, vagy a politikának a virágzó gazdaságtól való függése. Az ilyen strukturális összekapcsolódásokat csak akkor lehet leírni, ha feltételezzük a rendszer/környezet megkülönböztetését. Ha minden ugyanaz, akkor csak az általános szörnyűséget lehet ostorozni.

Nem, nem a szörnyűségsemantikákra gondoltam. Nem mutatja-e a jelenkorunk sok eseménye (vegyük csak a legújabbakat, a möllni és a solingeni gyilkosságokat),⁴ hogy milyen labilissá vált a rendszerek funkcióalkalmassága, és micsoda hatalmas megrázkódtatáshoz vezethet egy pille könnyű szárnycsapása a rendszerek belsejében?

Beszéljünk az instabilitásról? De ezzel más dolgokat, amelyek talán sokkal fontosabbak, letakarunk. Hogy jutna eszünkbe, hogy pénzt irányítsunk át a keleti ország-részbe, ami nem fog azonnal megtérülni? Hogy jutna eszünkbe, hogy a spekulációt

---

4 A möllni gyilkosságok: 1992. november 23-ának éjjelén felgyújtották két török család házát egy schleswig-holsteini kisvárosban. A solingeni gyújtogatás: ennek 1993. május 29-én öt török polgártárs esett áldozatául. Mindkét bűncselekmény elkövetői szélsőjobboldali körökből származtak.

és a beruházásokat közelítsük egymáshoz? Hogyan védekezzünk a gyógyszerek által kiváltott betegségek ellen? Ezek olyan témák, amelyeket a média nem emel ki, nem mutathatók be látványosan, filmszerű jelenetekkel, és így elvesztik politikai jelentőségüket, vagy meg sem kapják azt. Láttuk a solingeni leégett házat. Amerikában hasonló események játszódtak le a Rodney King *beating trial* után.⁵ Habár azt nem lehetett tudni, hogy a rendőrök nem vertek-e volna meg ugyanúgy egy fehér embert is, ha veszélyes bűnözőnek tartották volna; minden a fajkérdés perspektíváján keresztül jelent meg. De ezeket a szelektivitásokat nem kell mindjárt destabilizálásokként olvasnunk. A médiumok ebből élnek, és a politika hagyja félrevezetni magát. A politika így megkapja a lehetőséget, hogy dokumentálja a maga jóakarátát, és ezen keresztül megint bekerülhet a sajtóba. Bennem inkább a média szelekciós mechanizmusainak egyoldalúsága kelt aggodalmat, akár a társadalmi mozgalmak kapcsán, akár az olyan csoportok kapcsán, amelyek különösen fölháborodottnak mutatkoznak (miközben félreismérik a dolgok mértékét, amin tényleg föl lehetne háborodni). Milyen elképzeléseink vannak például Helmut Kohl testéről?

*A rendszerelmélet a társadalmat már nem a társadalmi cselekedeteken keresztül definiálja, hanem az egyedi kommunikációkon és a kommunikáció folyamatán keresztül. Ezzel megsza-
badul az összes kontingens módon cselekvő embertől és egy sor hozzájuk kötődő következményproblémától (az etnikai, nemzeti, kollektív identitási alakzatoktól stb.). A kelet-európai
rendszerváltozásokra tekintettel – amelyeket vértelen felkeléssel reálisan létező individuumok
hajtottak végre – most például Ulrich Beck a rendszerelmélet alapos cáfolatáról kezdett el
beszélni. Mondhatjuk-e, hogy 1989 törést okoz a rendszerelmélet bejártatott önleírásaiban? Fel
kell-e készülnie a rendszerelméletnek az „individuumok visszatérésére”?*

E kritika alapja egy félreértés. Az emberek ugyan a környezethez tartoznak, de ez még nem jelenti azt, hogy ne lenne jelentőségük. A rendszerelmélet a rendszer és a környezet differenciájának elmélete. Habár a rendszerek csak a kommunikáció képességével rendelkeznek, és a kauzálisan szükségszerű okoknak csak egy kicsi részét tudják manipulálni, felhasználni és kicserélni, ezért a differencia reprodukálása még nem implikálja az emberek eltűnését.

---

5 Rodney Glenn King egy afroamerikai USA-állampolgár, aki az 1990-es években rendőri önkényeskedések áldozataként vált ismertté. A letartóztatásakor (amelyet valaki filmre rögzített, a rendőrök olyan brutálisan léptek fel) közülük négyet bíróság elé állítottak. De 1992-ben fölmentették őket, és ez elsősorban Los Angelesben súlyos zavargásokat váltott ki.

Ulrich Beck a berlini fal megostromlásában megerősítve látja azt, ahogy ő az „alulról jövő politikát” meghatározta.

Szerintem ez marhaság! Nemsokára öt- vagy hatmilliárd ember él a Földön. Az „individuum” fogalmát először tehát hatmilliárddal kellene beszorozni, és csak azután föltenni azt a kérdést, hogy hogyan kaphat egyre nagyobb jelentőséget az egyes ember. Mi emelte ki pl. Gorbacsovot, és mi adott a kijelentéseinek profilt és hatóerőt? Vagy vegyük a berlini fal ostromát. Honnan tudták az emberek, hogy a berlini fal az a híres fal? Csakis a médiából. Ennek megostromlását az individuumokra vonatkoztatni, akik összeszedik a bátorságukat és fölsimpaszkodnak rá, szociológiailag teljesen tarthatatlan. Természetesen az életre vonatkozó individuális igények növekednek, és az individuumok tömeges fellépéséhez vezetnek a rendszerek vagy a szervezetek határain, vagy azon a módon, ahogy a tömegmédiákat vagy a műalkotásokat létrehozuk. Az a vágy, hogy ha én valamit helyesnek tartok, akkor a többieknek úgy kell elfogadniuk engem, amilyen vagyok, biztosan meglévő jelenség, de megint csak nem individuális. Az, hogy ilyen tömegesen és egyszerre lép föl, még nem indokolja, hogy a szociológiai magyarázatát végső soron az individuum individualitásában keressük. Sokkal inkább azt kell kérdeznünk, hogy miféle kommunikációk hoznak létre egy ilyen pszichikai rendszerekből és testekből álló jelenséget a társadalom környezetében.

Eddig a rendszerelmélet az emberi testet csak mint idegenreferenciát engedte meg. És így érdekes módon egybecseng egy olyan gépszerű gondolkodással, amely a testet és a gondolkodást megpróbálja elválasztani egymástól. Mind az AI-kutatás szintjén,⁶ mind pedig az episztemológikus szférában napjaink egy meglepő folyamatának lehetünk szemtanúi: mindenütt fölfedezik a testet. Episztemológiailag Ön szerint mennyire ígéretesek azok a fáradozások, amelyek az emberi testtől megpróbálják elvenni a szükséges distanciát, és nélkülözhetetlen részszféraként újra megpróbálják bevezetni a rendszer önreferenciális mozgásába? Lehet, hogy így a felhők fölötti repülésből újra visszatérhetünk a földhöztapadtságához?

Szerintem különbséget kell tennünk a biológiai test (amelyről szinte semmit nem tudunk) és a mások perceptíve észlelt teste között. A rendszerek szétválasztásának szintjén a sejtek újratermelése vagy a vérkeringés nem tekinthető társadalmi folyamatnak. Azt gondolom, ezt senki nem vitatja. Csak akkor, ha a rendszerek elvannak választva egymástól, merül föl a kérdés, hogy hogyan lehet témává tenni a testet a társadalmi kommunikációban. Az észlelések, a szükségletek, az erőszak és

---

6 Mesterségesintelligencia-kutatás.

a szexualitás olyan klasszikus tematizációk, amelyekben a test a társadalmi kommunikációban kap bizonyos szerepet. A preventív orvostudomány a testet mint a mindennapi élet mozzanatát egészen másképp viszi be a figyelem és a kommunikáció erőterébe. És ugyanilyen jelentős szerepet játszik a tévé is. A tévé létrehoz egy új testtudatot, amennyiben a test mozgásait veszi filmre, és ezt a megfelelő zajokkal és hangokkal aláfesti. Csak így lehetnek elképzeléseink Helmut Kohl testéről. A test igenis a rendszerelmélet témája. De én azért mindig föltenném azt a kérdést, hogy milyen értelemben, milyen történelmi feltételek alapján és milyen összefüggésben a társadalmi rendszer más struktúráival? Természetesen az ilyen változásokat nem lehet a test testiségével magyarázni. Ez mindig is jelen volt. Friederike Hassauer egy nagyon szép tanulmányát követve a zarándokoknak a Santiago de Compostella felé vezető úton a test bűnössége miatt kell testileg szenvedniük.⁷ És aztán hirtelen a lelkület kerül a középpontba. Ha ezután fölmerül a kérdés, hogy valaki valóban zarándok volt-e, vagy csak a gesztusokat utánozta, akkor adott esetben azt lehet válaszolni, hogy mivel Nürnbergben kitört a pestis, néhány gazdag ember ez elől kitérendő, zarándokútra indult. Így jött létre a testtől való eltávolodás tendenciája. A test azóta tűnt el mint a lelkület biztos indikátora, amióta a modern vallás a bensőségességet részesíti előnyben, és az etika a meggyőződést állítja előtérbe, nem a pusztá habitust. Empirikus kérdés lenne annak vizsgálata, hogy ez a tényállás ma megváltozott-e. De ezeknek a kérdéseknek (amelyek a társadalmi változások korrelátumaira vonatkoznak) semmi közük a vérkeringéshez, a szemek és a fülek minőségéhez vagy az agy nagyságához. A komputerizálás decentralizáláshoz vezet.

A társadalmi rendszerek elméletén belül – mint ahogy a teljes szociológiai elméletalkotásban – általában eklatáns módon elhanyagolják a technikai-mediális tényezőt. Miért ennyire vak a rendszerelmélet ezen a területen? Megengedheti-e magának ezt a vakfoltot egy olyan elmélet, amely a társadalmi kommunikáció elemzésében a legmesszebb ment előre? Nem kellene-e sokkal többet törődni a mediális funkciók technikai implementációjával, ami a nem is jelentéktelen médiatudósok szerint egy olyan történelmi a priori, amely mind a valóságkonstrukciónkat, mind pedig a társadalmi kommunikációnk szelektív erejét és paramétereit messzemenően meghatározza?

Ezzel minden további nélkül egyetértek, de nem az általános rendszerelmélet síkján. A rendszerelmélet kívül áll a történelmen, és azokat a fogalmakat akarja tisztázni, amelyekkel dolgozunk. Kimerítő vitákat folytattunk pedagógusokkal a

---

7 Friederike Hassauer: *Santiago: Schrift, Körper, Raum, Reise: Eine medienhistorische Rekonstruktion*, München 1993.

technika-deficitről és az okok és az okozatok szoros összefonódásáról. Van egy fontos különbségtevésünk, amit Heinz von Foerster vezetett be a triviális és a nem triviális gépek között, azt a szempontot kiemelve, hogy az önreferencia be van-e kapcsolva, és hogy a rendszer reagál-e a saját pillanatnyi történelmi állapotára, és útban van-e a kiszámíthatatlanság felé vagy sem.⁸ És ugyanígy a kockázatproblematikában a visszafogottság kérdése: a technikai folyamatok biztosítása a kevésbé technizálható biztonsági folyamatokon keresztül. De én nem szeretnék beleesni abba a hibába, hogy a rendszerelméletet az input/output leíráson keresztül technizáljam. Nem szeretném ezzel túlterhelni, és azt mondani, hogy mindaz, ami nem működik, javításra vagy kicserélésre méltó. A rendszerek technizálhatósága egy különös eset, aminek a feltételeit pontosan kell tanulmányoznunk. A gépies-számítógépszerű működés például a Max Weber-i bürokrácia értelmében azonban nem tartozik a társadalmi rendszerek definíciójához, mivel ez csak egy határeset.

A leleményes elméletalkotóknak nemrég az jutott az eszükbe, hogy a társadalomelméletet és talán még a szociológiát is a szilíciumcsip vagy a technikai mediális rendszerek mintájára újra fel kellene építeni, mert a közeljövőben az individuumok és az emberi csoportok irányítása tekintetében egészen új hatalmi struktúrák fognak kialakulni. A jövőbeli hatalomkoncentráció eme új konstellációjából kiindulva azt a kérdést vetették fel, hogy hogyan kellene kinéznie egy olyan szociológiának, amely magáévá tenné a számítógépes programozás mintáját, és ezeket az „embertelen rendszereket” beemelné a társadalmi struktúrába.

Ezt nem tudom elképzelni. Én inkább az ellenkezőjére gyanakszom.

A komputerizálás decentralizáláshoz vezet mind professzionális, mind szervezeti szinten, és nem egy központi kontrollhoz. Néhány héttel ezelőtt volt egy vitám egy orvossal, aki az Amazon környékén dolgozik. Pillanatnyilag a washingtoni kormányzatot arról próbálja meggyőzni, hogy építsen föl egy professzionális információs rendszert, amely meg tudja válaszolni a kérdéseket, és ugyanakkor ezekből a kérdésekből valamit tanulni is tud a tropikus betegségekre nézve. Hogy hol van ez az adatbázis, az nagyjából mindegy, de ugyanakkor ez nem tudósíthat a tőzsdei árfolyamokról és a politikai pártokon belüli közérzetről. Az esély egyértelműen a decentralizációban áll. Semmi értelme sem lenne, ha a számítógépes rendszereket tematikusan centralizálni akarnánk.

---

8 Heinz von Foerster (1911–2002) osztrák fizikus, később a biofizika professzora Illinois-ban, a kibernetika tudományának egyik megalapítója és egyik legjelentősebb 20. századi alakja.

Az öbölháború mindenesetre a hatalomkoncentráció prominens példája.⁹ Minden információs rendszert a katonai-információs érdekek alá rendelték. És ha most osztjuk a vezető médiateoretikusoknak azt a tézisért, hogy a háborúk a jövőbeli civil világ tesztjei, akkor egészen más eredményhez jutunk.

Az öbölháborúban a média kontrollja sikeres volt, a vietnami háborúban viszont nem. Ebből a háború irányítói sokat tanultak, és mostanra ragyogó médiaalakítóká váltak. Egy tábornoknak nemcsak a katonákkal, de a médiával is kell tudnia bánni. De ez csak egy parciális probléma. Az összes információs rendszer meghódításáról azonban egyáltalán nem lehet beszélni.

Mit válaszolna Ön arra az állításra, hogy a rendszerelmélet éppen e matematikai-programozó hatalom elnyomására épül, és csak ezért lehet olyan nyitott az evolúcióval szemben?

Ez túl egyszerű feltevés lenne. Vegyük csak a moszkvai államcsínyt, amelyet az egész világ figyelemmel kísérhetett.¹⁰ Hogy mi történt Moszkvában, azt én a *British Breakfast News*ből tudtam meg, Brisbane-ban. Minden néző tudhatta, hogy mindenki tudja, mi történt. Az államcsíny megfigyelése a valós időben nem ad időt arra, hogy olyasvalamire tekintettel cselekedjünk, amit még nem kommentáltak – s ez biztosan új tapasztalat. Bizonyos értelemben centralizálásról van szó, a megfigyelés centralizálásáról, de nem feltétlenül a hatalom centralizálásáról. A hatalom alatt általában valami mást értünk, mégpedig azt a lehetőséget, hogy szankciókkal fenyegetőzhetünk. Egyébként az amerikai információs politikában is volt számos hézag, és számos hibát utólag kellett korrigálni. Az ellenség áldozatainak számát százezerről háromezerre lehetett csökkenteni, és az az állítás, hogy a bombáik még a férfi- és a női vécéket is meg tudják különböztetni, hát nem stimmel. Minden államcsíny esetén azonban a döntő dolog a tévéállomások kontrollja. Az értékekre való hivatkozások a zavar gesztusai.

A szociológiai felvilágosodás már feltételezi azt a tapasztalatot, hogy a történelmi felvilágosodásnak az az igénye, hogy minden társadalmi rendszert (az elméletek és a programok megvalósításán keresztül) a kormányzat céljainak lehet alávetni, kudarcra van ítélve. Ön azt szeretné, ha a jelenlegi társadalomtudományok a „felvilágosodás letisztításával” lennének elfoglalva. De

---

9 A második öbölháborúról van szó: 1990-ben az iraki hadsereg bevonult Kuvaitba; 1991-ben az USA által vezetett katonai szövetség állította helyre a rendet.

10 Kommunista puccskísérelt 1991. augusztus 19-én. Ez vezetett a Szovjetunió végleges széteséséhez, és vetett véget a Gorbacsov-korszaknak. Az új orosz állam első elnöke Borisz Jelcin lett.

vajon ez a letisztítás még releváns probléma? A régi és az európai történelem előtti gondolati stílusok felelevenítésére vonatkozó megannyi kísérlet nem azt bizonyítja-e, hogy egy ilyen letisztítás egyáltalán nem is lehetséges? A letisztítás és a legombolyítás nem túl lineáris-e, nem túl finális gondolat-e, és így nem példája-e az Ön által is bírált és elavultnak hitt kor- és gondolati struktúráknak?

Meglehet. Az észfelvilágosodás helyébe a rendszerelméletben a kommunikációs rendszerek vizsgálata lép. Én a felvilágosodás egy másfajta tematizálását részesítem előnyben, amely nem tudat- vagy szubjektumcentrikusan irányul az észre, és amely nem gondolja, hogy a kérdésekre mindig van egy helyes válasz. A koncepcióban van egyfajta nyitás a sokoldalú leírhatóság és a bizonytalanság felé. Természetesen minden történelmi formula linearizálásra csábít. Az avantgardisták, még Adorno is a zeneelméletben – Schönberg modern, Stravinsky nem – arra hajlanak, hogy önmagukat a régiek helyébe állítsák. De ha már nem gondolkodunk dialektikusan (se pozitív, se negatív értelemben), hanem az evolúciót tartjuk szem előtt, ha egy hosszú távú tendencia alapján úgy gondoljuk, hogy az egyre valószínűtlenebb dolgok egyszerre lehetnek egyre komplexebbek és egyre normalizáltabbak, akkor az érvelés már egyáltalán nem annyira helytálló. Minden evolúciós elmélet fölépít egy történelemfilozófiát egy hozzá tartozó iránytendenciával együtt. De ezt az irányt ma már nem lehet javulásként leírni, hanem csakis a valószínűtlenség normalizálásaként. És ezt nem lehet helyettesíteni egy olyan triviális formával sem, mint az „azonosság visszatérése”. Ez nem ad semmilyen prognózist, és nem tudja rögzíteni azt, ami következik.

Véleményem szerint egy másik nagyon fontos probléma, amivel a társadalomtudománynak a legközelebbi jövőben szembe kell néznie, az, hogy hogyan akarja kezelni a pluralitást, a kontingenciát és az indetermináltságot. Míg korábban a szociológia egy társadalmi-diszciplináris tudás létrehozására törekedett, addig a ma a kontingencia-, illetve a kockázatmenedzsmenttel van elfoglalva. Az irányítási vagy az order from noise problémáinkat rá tudjuk-e építeni kizárólag arra a kérdésre, hogy képesek vagyunk-e valamit megkockáztatni? Nem kellene-e a „reflektív modernizáció” értelmében inkább az önkontrollra és az „intelligens önkorlátozásra” helyeznünk a hangsúlyt?

Ez a kettő nem zárja ki egymást. A mai társadalomban – talán sokkal inkább, mint korábban – a jövő a döntésektől függ, és meglehet, olyan döntésektől, amelyeket már meg is hoztunk, és nem lehet többé revideálni őket. Ez a tapasztalat implikálja mind a kockázattudatot a döntésekben, mind pedig a kontrollálásra vonatkozó szükséglet fokozását. Miközben a kockázatot kontrollálni szeretnénk, mint pl. a

géntechnológiában és az orvostudományban, a kontroll maga is kockázattal jár. A kontroll állandó kontrollálása, és az a kockázat, hogy ezt nem tesszük meg, maga is kockázatos. A kockázatperspektíva a domináns. És egyre dominánsabbá válik annak következtében, hogy egy olyan korban élünk, amelyben el kell döntenünk, hogy miféle jövőt tartunk kívánatosnak. A kockázat és a biztonság között nem lehet választani. Legfeljebb kockázatkalkulációkat lehet végezni. Egyrészt pl. a kőzüti forgalomban a problémamegoldás biztos útjának tűnik, hogy a beláthatatlan helyeken nem előzünk; másrészt belemegyünk abba a kockázatba, hogy nem előzünk, még akkor sem, ha éppen nem jön senki. Mindkét esetben megkockáztatjuk egy alkalom elvesztését.

Az „intelligens önkorlátozás” hőisének még mindig Odüsszeusz számít, aki az árbochoz odakötözve meghoz egy áldozatot, tehát lemond valamiről, de mégis élvez.

Erről egy veszteségszámlát kellene nyitni. A megfigyelő, aki nem tud cselekedni, magát is redukálja az árbochoz való hozzákötéssel. Mások viszont megfigyelik a megfigyelőt, és élvezik ezt. Nem tudom, hogy ez egy tipikus modellnek tekinthető-e. A kockázatkorlátozást időlegessé tenni – ahogy azt a mostani törvényhozás teszi – biztosan helyénvaló. A géntechnológia, de az atomtechnika is ennek mintapéldái. Ha sikerülne a Hamm–Uentrop-reaktort nagy mennyiségű áram előállítására alkalmassá tenni, akkor az atomerőművek egy új generációjáról lenne szó, és a régi vita előlről kezdődhetne.¹¹

A társadalmiság cseppfolyósítására, vagyis fragmentalizálására és atomizálására egyre több kortársunk nyugtalansággal, sőt ingerültséggel reagál. A rendetlenség és az anómia állapotai-val való szembenézésre időközben létrejött egy nagy piac a legkülönbözőbb megoldási kínálatokkal. Olyan formulák jöttek létre, mint a „társadalmi elismerés” és/vagy a „poszttradicionális szolidaritás”, a társadalmi kapcsolatok szakralizálása stb. A szociális rendszerek elméletében a társadalmiság problémájának megoldása a kommunikáció fogalmára (az információ, a közlés és a megértés egységére) hárul. Alkalmas erre a kommunikáció fogalma? A tisztán technikailag értelmezett kommunikációs fogalom elég erős-e ahhoz, hogy a társadalmiság problémáját hatékonyan megoldja? Ki tud-e fejleszteni egy akkora kötéserőt, hogy a különböző frakciókat – amelyek most új társadalmi normákat követelnek, közösségi orientációkat kívánnak, vagy pedig új határkijelöléseket próbálnak bevezetni – távol tartsa magától?

---

11 A THTR 300 számú reaktor egy olyan új reaktorlánc prototípusa volt, amelyet a nyolcvanas évekbeli politika valóságos csodaként ünnepelt: a reaktor összetétele úgy volt megkonstruálva, hogy nem kerülhetett sor a csernobilihez hasonló katasztrófára. Aztán 1990-ben váratlanul leállították.

Nem. Csak másképp tudja megfogalmazni a problémát. A kommunikáción keresztül a probléma csak reprodukálódik. A kommunikáció fogalmába még beletartozik a megértés, de a reakció már nem. A kommunikáció nyitott az elutasítás vagy az elfogadás tekintetében. Erre szolgálnak az olyan médiumok, mint a „hatalom”, „pénz” stb. Az érdekes kérdés mármost az, hogy kimerültek-e azok a lehetőségek, hogy a hatalmon, a pénzen és a szerelmen vagy az igazolható igazságon keresztül valószínűtlen feltevés- és követéskészségek jöjjenek létre; vagy ezen túlmenően segít-e az etikára, a polgári társadalomra vagy a szolidaritásra való hivatkozás. Az én szememben ezek az értéktételezések túlfeszítik a médiumok klasszikus, funkcióspecifikus eszközeit, és még nem látom, hogy ezt hogyan lehetne elkerülni. És éppen a gazdaságban megvan annak a lehetősége, hogy a gazdaságot magát reformáljuk. Gondoljunk csak az inflációs programokra vagy a Központi Bank beavatkozásaira. Nem tudom, hogy a megértés különös típusán túlmenően van-e erről bármi mondanivaló. Ha senki nem ért meg semmit, akkor senki nem is fog tudni reagálni; ha valaki megért valamit, akkor legalább igent vagy nemet fog tudni mondani, és felelősséget tud vállalni. Nemet mondok egy bizonyos politikai programra, és egyúttal fölkinálok egy jobb koncepciót. Vagy pénzt kölcsönzők magamnak, és aztán visszafizetem a hitelt, és ezzel megint csak határokat húzok meg. Vagy lecserélem a szeretőmet, és az újjal együtt maradok egy ideig. Ilyen módon cseppfolyósíthatjuk a klasszikus technikákat. Ehhez nincs szükségünk szupernormára. Az etika, a kultúra, a szolidaritás vagy az állampolgáriság eme hulláma csak zavaros gesztusokat kínál, amik olyan kívánságokat fogalmaznak meg, amelyeknek nincs esélyük a teljesülésre. De szükségünk lenne egy univerzalisztikus ökológiai politikára.

A hangulat izgatottsága leolvasható a pártokkal és a politikai rendszerrel szembeni exponenciálisan földagadt kritikáról. Ennek tartalmilag üres, a normatív kényszerektől megszabadított politikafogalma egyre inkább a „politika reneszánszával” szembesül, amely az állam repolitizálásában vagy a különböző kommunitarizmusokban és/vagy az alkotmányos patriotizmusban ölt testet. Kétségtelenül szimpatikusnak tűnik a politikaelmélet politikai-normatív implikációitól való distanciálódás; de képes lehet-e egy funkcionális politikafogalom arra, hogy kielégítő választ adjon a metafizikai-etikai program látszólag nem szűnő vágyára?

Én a problémát szeretném újradefiniálni, de ehhez tudnom kellene, hogy tulajdonképpen mire gondolnak az emberek. Eddig csak felhívásokat és hibáztatásokat hallottam. Ez a kommunikáció sohasem számol azzal, hogy milyen korlátozások léteznek a másik oldalon. A politikában azok a legveszélyesebbek, akik valami jót akarnak. Ennyiben ez egy nagyon konzervatív toposz...

...de ugyanakkor benne van a felvilágosítás gesztusa...

Amely természetesen a francia forradalom ellen irányul. Burke és sokan mások is az elvektől és a jó szándékoktól jobban féltek, mint a guillotine-tól. Ezért a vallomás-irodalomnak ez a hulláma, amely a jó szándékokat, a normákat és az értékeket állítja előtérbe, politikailag nem áll minden gyanú fölött. A probléma inkább a politikai programatikában áll. A pártok néha valóban helyes opciókat kínálnak, de nem kellene-e, hogy több mondanivalójuk legyen egyrészt az iparral és a munkával, másrészt az ökológiai programmal és a neveléssel kapcsolatban? Adekvát-e még a bal-jobb konfiguráció a pártstruktúrában? Olaszországban a probléma megoldására olyan tendenciák léptek életbe, amelyek a regionalizálásra irányulnak, de ez a megoldási javaslat már nincs összhangban a mai társadalom követelményeivel. Az ismert pártstruktúrában belül a problémákkal hatékonyabban kellene szembenézni. De természetesen még ez sem tekinthető olyan kiútnak, amely az elégtelenségeket el tudná távolítani. De ha a zöldeknek lenne politikai mondanivalójuk a munkahelyek megtartásáról, és ezt nemzetközi méretekben is megfogalmaznák, s nemcsak a bálnavadászat és az emberi jogok esetében tennék, vagy ha a klasszikus pártok a programjaikat nemcsak értékliszták formájában fogalmaznák meg, akkor már egy lépéssel előrébb tartanánk. De általában csak az értékeket adják meg, és ezzel már kész is. Néha persze már elegendő, ha a problémát helyesen ragadjuk meg. De biztosan mondhatjuk, hogy nem az etika, a szándékok és a felhívások politikáján múlik, hogy ésszerűen cselekszünk-e és a helyeset vagy a jót tesszük-e.

Hogyan lehetne az Ön véleménye szerint a politikát jobban csinálni? Amennyire én informálva vagyok, Ön a Bonnban művelt politikát nevétségnek tartja.

Nem, nem tartom nevétségnek, de valóban fontos lenne felkínálni az ökológiai politikának egy univerzalisztikus formáját, amely végre komolyan venné a gazdaságra háramló korlátozásokat. Az ökológiai gazdaság – legalábbis intellektuálisan – már létezik. A politikai programok szintjén a felelős pártprofik még mindig megelégszenek a semmitmondó szövegekkel. Néhány ökológiai nézetet beépítenek a normál pártprogramba, vagy mindenkinek szóló univerzális programokat gyártanak. Ebben már nem különböznek egymástól, ami a CDU és az SPD számára komoly probléma. Egy ilyen tendenciális fordulat azonban feltételezné a pártapparátus és az állami szervek szétbogozását.

Egy ökológiailag orientált politika nem rontaná-e tovább a helyzetet, ahogy azt Ön a több észti, emancipációt vagy szabadságot követelő aktuális demokratikus küzdelmekről feltételezi? Ez a

politika lenne az az illúzió vagy utópia, amivel meg lehetne oldani egy csak a jövőben lehetséges demokrácia problémáját?

Minden autonóm rendszernek be kell vonnia önmagába a saját negációját. A politikának ezért kell, hogy legyen egy utópikus dimenziója. A másik oldalon természetesen fel kell tudni állítani rövid távú programokat, a problémákat definiálni kell stb. Létrehozni egy munkapiacot, amelyen a bérek le és föl mozoghatnak, hogy a konjunktúra fluktuációjához való alkalmazkodás ne vezessen a munkahelyek elvesztéséhez – ez is fontos politikai cél lenne. Jelenleg azonban teljesen kívül áll a politikai diskussziókon, hogy a gazdaság a megváltozott piaci helyzethez a bérek süllyedésével és a munkaidő meghosszabbításával reagálhat. Inkább mindenki elfogadja munkahelyek elvesztését vagy kivándorlását Délkelet-Ázsiába vagy az egykori Kelet-Európa területeire. A funkcionálisan ekvivalens problémaformulák több lehetőséget is föltárhathának. Csakhogy a tapasztalat azt mutatja, hogy eközben mindig politikai akadályokba fogunk ütközni. A megoldások eladni nem tudása és kínálni nem tudása az alapja annak, hogy a terjedő elégedetlenség a rövidlátó nacionalista vizekre terelődik, és a republikánus nacionalizmus marad az egyedüli kiút. A vízió azonban a következő: meg kell engedni a bérek süllyedését is. Úgy, ahogy van termék-, nyersanyag- és pénzpiac, úgy szükségünk van munkapiacra is. Ha a politikának sikerülne létrehoznia egy ilyen munkapiacot, amelyen a bérek lefelé és fölfelé is mozoghatnának, az hallatlanul sok dolgot megváltoztatna. Japánban is ez a helyzet, és a Lufthansa és a Volkswagen AG most csak az első lépéseket tették meg ebben az irányba. Amíg a költségeket csak cégspecifikusan tekintjük, addig ez speciális problémának mondható. Ha azonban ezt átszámítjuk egy politikai problémára, akkor már létrejön egy vízió. Mi lenne, ha ezt meg tudnánk valósítani? Biztos, hogy még több bizonytalanság és paradoxon bontakozhatna ki.

A modern társadalom időtengelyei és időhorizontjai döntően megváltoztak. A jövő többé nem a szabadság ígérete, hanem – ahogy Ön mondja – a „valószínűtlenség médiumává” mutálódott. Csak annyi biztos, hogy nem olyan lesz, mint a múlt. Ha a sors már csak a jövőbeli evolúció kezében van, és a sorsot már nem lehet „szabotálni”, továbbá mi vagyunk azok a tragikus hősök, akik erről először tudomást szereztek, akkor nem fog-e kiterjedni a banalitás és a tanácstalanság sivataga?

A tanácstalanság igen, a banalitás biztosan nem. A jövő ismeretlensége egy nevelési programba átfordítva az ideológiák leépítéséhez, egyfajta leleplezéshez vezet, vagyis szétbomlasztja az állítólagos biztosságot. Például az összes állítást, amely azt a látszatot kelti, hogy tudja, mi hozza létre az ózonlyukat, tévedésként lehet

leleplezni. Egy normális tárgyalási vagy konferenciaszituációban minden résztvevőnek a bevallott bizonytalansággal kellene kezdenie, és azt a kérdést kellene föltennie magának, hogy mit tenne, ha nem tudná, mi okozza az ózonlyukat. A probléma helyére és okára vonatkozó nem tudás terapeutikus bázisán jobb megfigyeléseket lehet tenni, prognózisokat lehet korrigálni, és a folyamatban lévő bizonytalanság-abszorpció keretei között olyan kísérleti jellegű intézkedéseket lehet hozni, amelyek lehetővé teszik a szabad kooperációt. Kialakulhatna egy olyan stílus, amely mellett a szocialitás a közös bizonytalanság alapján jönne létre.

Tehát szükségünk van még egy utópiára, vagyis arra az optimista feltevésre, hogy az emberek – túl minden ritualizáláson – elfogadják a bizonytalanságot és a kontingenciát?

Így van! De én nem mernék prognózist felállítani, csak a problémadefiníciót szeretném eltolni egy bizonyos irányba, hogy lássuk, mi történne, ha így tennénk. Az intellektuális klímánk pillanatnyilag elég mobil és önkritikus ahhoz, hogy új impulzusokat fogadjon magába. Végül is a rendszerelmélet sikeresnek mondható. Most minden azon múlik, hogy válaszajánlatokat tegyünk azokra a kérdésekre, amiket az előbbiekben említettünk. Például kockázati dialógusokat kell folytatnunk az iparral, a biztosítótársaságokkal és az ambicionált társadalmi mozgalmakkal. Ki kellene tapogatnunk, hogy lehetséges-e úgy kezelni a közös bizonytalanságokat, hogy senkinek se kelljen föladnia a maga meggyőződését egy megértési folyamat keretei között.

Az Ön képe az értelmiségekről és ezek feladatairól nagyon negatív: Ön mindenekelőtt azzal a modern motívummal száll szembe, hogy másokat az igazról és a helyesről ki kell oktatni, és ezt mint túlzottan merész és meghaladott gesztust visszautasítja. Ehelyett Ön nemrégben a paradoxonok kibontására és az intelligenciaformák kimunkálására hívta fel a figyelmet. Végül el tudná-e mondani röviden, hogy mit ért Ön ezalatt, és hogy ebben látja-e az értelmiség jövőbeli szerepét?

Az én polémiám az értelmiségnek az eszmékkel való azonosítására irányul. Ebben az esetben az értelmiség mindig alá van vetve annak a problémának, hogy ki kell cserélnie a zászlókat, ha az eszmék kimennek a divatból, mint például most a 68-asoknak. Mint identitás már csak a tiltakozás maradt meg nekik, amelyet több mint húsz éven keresztül konzerváltak. Ha elfogadjuk, hogy a logikai, matematikai és a filozófiai fejlődés paradoxonokhoz vagy a megalapozás paradox formáihoz vezet, és nem egy princípiumhoz vagy egységes leíráshoz, akkor már csak kreatív és nem logikai megoldások lehetségesek. Helyes argumentációval a paradoxonokból nem lehet kitörni. Meg kell kérdeznünk: van-e olyan konstrukció, amely legalább jelenleg elviselhetőnek tűnik a számunkra? Az állam például egy paradoxon, amennyiben

minden kommunikáció, amelyet folytat, szétzilálja a kommunikációra vonatkozó jogot. Paul de Mannal ezt lehetne mondani: a szövegprodukciónak performatív oldala ellentmond a konstatív oldalnak. Mi lenne egy plauzibilis államforma, ha már sem a jóléti állam, sem az alkotmányos állam nem ilyen? Vonzóbb, de logikailag bizonytalanabb azt mondani, hogy a probléma súlypontja a világtársadalomra és a kockázatra tevődik át. Az államnak mindenesetre jó címzettnek kell lennie. Az érintetteket meg kell győznie arról, hogy időnként fel kell vállalniuk a kockázatokat, civilizálnia kell az etnikai és a vallási jellegű politikai konfliktusokat, és jóléti államként többet kell nyújtania az elosztási funkciók teljesítésénél. A gondolkodásnak ez a fordulata fantáziát követel, elfogulatlanságot és kíváncsiságot, tehát olyan tulajdonságokat, amelyeket általában az értelmiségieknek tulajdonítanak. A paradoxonokra való állandó visszavezetés és a paradoxonok feloldása ennek következtében egy olyan jövőbeli feladat, amely az értelmiséget nem szögezi hozzá szakmaspecifikus vagy tisztán gazdasági és politikai szerepekhez, de eszmékhez sem.

Fordította: Weiss János

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

INDIVIDUUMSZOCIOLÓGIÁK

SZOCIOANALÍZIS

A GONOSZ SZOCIOLÓGIÁJA

79

2012/2

EGYÉNISÉG

DEBT/SOCIETY

DAVID GRAEBER

DEBT, VIOLENCE AND IMPERSONAL MARKETS: POLANYIAN MEDITATIONS

David Graeber's Polanyian meditations represent an ingenious attempt to reconsider the origins of market ideology, one grounded in value theory, the anthropological literature on exchange, as well as on a wide economic and world historical frame. Going beyond the opposition between individual and society, Graeber suggests an opposition between debt and value as the theoretical starting point of this reconsideration. Two competing views on society are grounded on this opposition. According to the first, what we call society is an endless network of dyadic human relationships involving various forms of (usually mutual) obligations. According to the second, society is an imagined totality, a virtual arena for the realization of value and human creativity. Social obligations always occur within interpersonal relationships that may operate on very different grounds (on a baseline, everyday communism, on a hierarchical logic of precedent, on balanced exchange, or rivalry). Debt is such an obligation, but with a figure attached to it, an obligation that can be precisely measured through the specific, quantifiable and abstract medium of money. Money thus possesses a dual character. On the one hand it is a symbol expressing social relations and obligations, rights and duties people have with one other; on the other hand it is an abstract, quantitative ratio that expresses relations between things, independently from the persons engaged in any particular transaction, and in this respect it is like a commodity. Graeber offers a tentative and original historical periodization based on whether the dominant form of money in a particular historical epoch expresses relations between persons (virtual, credit money) or relations between things (commodity money), and he discusses violence and war, as critical elements in allowing the transformations of one form into the other. In line with these, the essay offers a range of thoughtful suggestions on why ideologies of debt can be so effective in making exploitative and often violent relationships appear to be rooted in morality, and thus to appear to be just and legitimate.

COLIN CROUCH

PRIVATISED KEYNESIANISM: AN UNACKNOWLEDGED POLICY REGIME

There have now been two successive policy regimes since the Second World War that have temporarily succeeded in reconciling the uncertainties and instabilities of a capitalist economy with democracy's need for stability for people's lives and capitalism's own need for confident mass consumers. The first of these was the system of public demand management generally known as Keynesianism. The second was not, as has often been thought, a neo-liberal turn to pure markets, but a system of markets alongside extensive housing and other debt among low- and medium income people linked to unregulated derivatives markets. It was a form of privatised Keynesianism. This combination reconciled capitalism's problem, but in a way that eventually proved unsustainable. After its collapse there is debate over what will succeed it. Most likely is an attempt to re-create it on a basis of corporate social responsibility.

WOLFGANG STREECK

CRISES OF DEMOCRATIC CAPITALISM

The roots of today's Great Recession are usually located in the financial excesses of the 1990s. This paper traces a much longer arc, from 1945 onwards, of tensions between the logic of markets and the wishes of voters—culminating, in the international tempest of debt that now threatens to submerge democratic accountability altogether beneath the storm-waves of capital. The system what we call democratic capitalism is a relatively new political-economic phenomenon, which was by and large developed only in the last 60 years, and only in the „western“ part of the world. In this paper I will argue that the two fundamental governing principles of this system – democracy, based on citizenship, and market, based on individual contribution according to one's marginal productivity – are in an endemic conflict with each other. Since the end of the Second World War, there were various attempts to solve, or at least to veil this immanent conflict. From the 50s until the mid 70s, the social pact between capital and labour was based on solid growth, full employment, wage settlements and the Keynesian welfare state. The stagflation-led crises of the 70s however seemed to hinder this pact, and the rising inflation could only be tackled by the end of the decade, while unemployment skyrocketed again. Since inflation could not be used anymore as a tool to dissolve the underlying contradictions, the losers

of the previous pact were first compensated by letting public debt rise, then by all sorts of new financial services that made it possible for them to become indebted. The fall of this formula led to the 2008 crisis and since then, indebted states simultaneously try to live up to the expectations of their indebted citizens and to the investors who only worry about the repayment of their credits.

THE CAPITALIST TIGER AND THE CONSOLIDATION STATE – AN INTERVIEW WITH WOLFGANG STREECK

The editors of *Fordulat* had the chance to interview Professor Wolfgang Streeck after a lecture given in Budapest, in October 2012. The interview departs discussing Professor Streeck's theoretical background, embracing both the heritage of the Frankfurt School of critical theory and comparative/institutional political economy. Streeck argues for a need to renew democratic theory in a critical way, by incorporating the contradictions of the economic system into the study of politics again. He argues that people today seem to forget what every political economist at the beginning of the 20th century realized, namely that capitalism is an unstable and dynamic system, which requires management and political discretion to avoid disaster. Then Professor turns to the current crisis to demonstrate how the development of what he calls the "debt state" created a conflict between citizens and markets, and how the current political processes of the EU can be understood as the "debt state" turning into the "consolidation state".

RÉKA NAGY

INDEBTEDNESS AS A SOCIAL BOND

The book entitled *The Bonds of Debt: Borrowing Against the Common Good* by the English literary theorist Richard Dienst is one of the vast literature published since the financial crisis on the phenomenon of indebtedness, its future prospects, and social effects. By introducing the term 'regime of indebtedness', he argues that after the state withdrew from important public spheres the financial markets took many of its former tasks therefore generating a new social order where many social relations are represented by financial terms. In this sense, debt became the primary bond of modern societies. According to Dienst, the increased importance of debt in social structures makes it necessary to overcome the immorality of markets and require the incorporation of certain normative elements in its functioning such as equality, solidarity, and peace. His critique on the

ABSTRACTS

---

neoliberal status quo is based on its failure to meet these normative principles. However, Dienst does not find it possible to abolish the existing system of indebtedness, rather he claim for rethinking the existing obligations on a normative basis.

CRITICAL REVIEWS

ÁDÁM BALÁZS

ST. PAUL IN SHORT CIRCUITS

In his essay published in 1997, French philosopher Alain Badiou lays a compelling bet: is a shortcut possible between our globalised world and the first century, the time of Saint Paul? In his time and through his letters, Paul broke with the Jewish wish for miracles and the Greek need for wisdom and arguments. Paul, in Badiou's reading, was the son himself, rejecting the Jewish and Greek bases of Christianity, thus creating a brand new type of universalism. The shortcut between the first and the twentieth century is a compelling essay, especially in this new Hungarian translation, 15 years after it's first publication. We do adress him questions, because we don't think that Badiou, aware as he is, should have waited until Wallerstein's book on European universalism as a rhetoric of power. The bet is layed, the question remains: is there a pure universal political actor possible in our world?

CRITICAL PAPERS

THE FUTURE DEPENDS ON DECISIONS.

INTERVIEW WITH NIKLAS LUHMANN

The interview was conducted on June 7th 1993 in Bielefeld. At that time Luhmann, the classic figure of 20th century sociology was working on the book entitled *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, which synthesized most of his works. He died five and a half year after this conversation with Rudolph Maresch, and his grandiose monograph was published just before that. The intellectual context of this interview is the social conflicts of the 1980s and 1990s. In this period sociologists and philosophers were confronted with

ABSTRACTS

---

the question whether discourse theory and system theory are appropriate models to understand the societal changes of the end of the millenium. How can we fit the dissolution of the Soviet Union into these frameworks? How can we interpret the Gulf War, and what kind of role did the media play in it? How should we treat the legacy of the student movements of the 1960s? What can we say about the strengthening ideologies of nationalism and about the threat of far right movements?

Szerzőinknek

A *Fordulat* folyóirat várja a kritikai társadalomelmélet- és gazdaságtan körébe tartozó magyar nyelvű tudományos közleményeket (tanulmányokat és könyvrecenziókat).

A kéziratok terjedelme tanulmányok esetén általában nem haladhatja meg az 1 szerzői ívet (40 ezer leütés), míg a recenziók esetében az optimális terjedelem negyed-fél ív. Ezek-től a szabályoktól a szerkesztők indokolt esetben eltérhetnek.

A szöveget MS Word dokumentumban, e-mail-ben kérjük leadni a szerkesztőség címén: szerk@fordulat.net

Formai kérések:

- A dokumentum a szerző *nevével* kezdődjön, majd ez alatt kell szerepeltetni a *címet* és *alcímet*.
- A címetek egy 15-20 soros magyar illetve egy hasonló terjedelmű angol nyelvű *összefoglaló/abstract* kövesse, ennek az utolsó sorába kerülnek a tanulmány *kulcsszavai*. A tanulmány címet, alcímét is kérjük lefordítani.
- A szöveg végén kérjük megadni az „E számunk szerzői” rovatban közlésre kerülő adatokat az alábbi formában: Arrighi, Giovanni (1937) szociológus, közgazdász, egyetemi tanár, Johns Hopkins University, Baltimore. Ugyanitt kérjük megadni a megjelentetett írások után járó tiszteletpéldány elküldéséhez szükséges (de publikálásra nem kerülő) levelezési címet is.
- A szöveget **Times New Roman 12pt-os** betűtípusban, szimpla sörközzel, a bekezdések első sorát – kivéve cím, alcím illetve ott ahol a szöveg új egysége következik – behúzva kérjük leadni.
- Amennyiben a szövegben nem használ alcímeket, a szöveg-egységeket külön sorban elhelyezett *három csillaggal* (***) kérjük elválasztani.
- **Hivatkozások:** a szövegben (tehát nem lábjegyzetben), a Harvard módszernek megfelelően:
  - Hivatkozás a következőképpen (Propp 1999), illetve ha van oldalszám is (Propp 1999: 133–145).
  - Két szerző esetén legyen kötőszóval (Smith és Wesson 1958).
  - Ha létezik és ismert a korábbi kiadás is (Kis [1888] 1971).
  - Elképzelhető még, hogy „adott esetben ez is előfordul” (idézi Rácz 2005: 14).
  - Néha szerepel a mondatban a szerző neve, jó példa erre Heisenberg említett könyve (1925).

- Lábjegyzetek használhatóak, végjegyzetek nem.
- A táblázatokat és ábrákat forrásukkal együtt a főszövegben kell szerepeltetni.
- A szövegközi kiemelésre a *dőlt betűket* kérjük használni.
- A kézirat végén a „Hivatkozott irodalom” alcím alatt kérjük feloldani a hivatkozásokat az alábbi formában:

1. Hivatkozás a kiadvány egészére:

- (a) Szerző (-k) (év): *Cím*. Kiadás száma. Kötet száma. Kiadó. (Terjedelem, Sorozat címe, kötet száma).
Amin, Samir (1976): *Unequal Development*. Monthly Review Press.
- (b) A háromnál több szerző által írt mű Neveik (szerk) (éve): *címe*. Kiadás száma. Kötet száma. Kiadó. (Terjedelem, Sorozat címe, kötet száma).
Meadows, D.H. – Meadows, D.L. – Randers, J. – Behrens, W.B. (szerk.) (1972): *Limits to Growth*. Universe.
- (c) Időszaki kiadványok
Cím. Szerzőség. Kiadás. A részegység megjelölése (keltezés és/vagy sorszám).
Megjelenés helye: kiadó, éve. (*Sorozat címe, kötet száma*).

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- (a) A tanulmány /cikk/ szerzője (szerzői) (éve): A tanulmány /cikk/ címe. In: *A tanulmánykötet címe*. A tanulmánykötet Szerk.: Neve. Kiadás száma. Kötet száma. Kiadó. (Terjedelem, Sorozat címe, kötet száma).
Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J (2001): Workers North and South. In: *Socialist Register 2001*. Szerk.: Panitch, Leo – Leys, Colin. Merlin.
- (b) A folyóiratcikk szerzője (éve): A cikk címe. In: *A folyóirat címe*, Vol. Évfolyam., No. Kötet száma.: Cikk terjedelme (-tól -ig).
Easterly, William (2001): The Lost Decades: Developing Countries. In: *Journal of Economic Growth*, Vol. 6., No. 2.: 135-157.
- (c) Megjegyzés: Időszaki kiadványok esetében a részegység számozását a lehető legteljesebben kell megadni. (év. köt. sz.) Külföldi kiadványoknál a részegységet az eredeti nyelven kérjük (Bd., Abt., Heft vagy H., Stück, vol., č.).

3. Internetes hivatkozás:

- (a) Adorno, Theodor W. ([1938] 1969): Fétiskarakter a zenében és a zenei hallás regressziója. In: *Zene, filozófia, társadalom*. Gondolat. 227–274. Interneten: http://frankfurt.tek.bke.hu/media/szoveg/adorno_fetisjelleg.htm (Letöltve: 2004.03.25.). (ha lehet eredeti kiadás éve, ha nem akkor a letöltésé)

A közlésről a szerkesztőség tagjai egyhangúán döntenek. A szerkesztők a beérkezett kéziratokkal kapcsolatban fenntartják maguknak a jogot, hogy átdolgozást kérjenek.

A Fordulat a megjelent cikkekért egyelőre sajnos nem tud honoráriumot fizetni, ez később a pályázati források arányában változhat. A folyóirat szerzői ugyanakkor az adott számból tiszteletpéldányra jogosultak.

Köszönettel:

A szerkesztők

E SZÁMUNK SZERZŐI

BALÁZS ÁDÁM

(1982) FILOZÓFUS, PHD-HALLGATÓ,
PARIS-DIDEROT

CROUCH, COLIN

(1944) SZOCIOLÓGUS,
UNIVERSITY OF WARWICK

GRAEBER, DAVID

(1961) ANTROPOLÓGUS,
GOLDSMITHS, UNIVERSITY OF LONDON

LUHMANN, NIKLAS

(1927-1998) SZOCIOLÓGUS,
UNIVERSITÄT BIELEFELD

NAGY RÉKA

(1988) KÖZGAZDÁSZ, POLITOLÓGUS,
A KÖZÉP-EURÓPAI EGYETEM HALLGATÓJA,
A TÁRSADALOMELMÉLETI KOLLÉGIUM TAGJA

STRECK, WOLFGANG

(1946) SZOCIOLÓGUS,
A MAX PLANCK INSTITUTE FÜR GESELLSCHAFTSFORSCHUNG IGAZGATÓJA, KÖLN

FELHASZNÁLT KÉPEK JEGYZÉKE

Borító:

Ravasz Jonathan, fotókollázs

TOVÁBBI FELHASZNÁLT KÉPEK:

4.: Dirk-Jan Visser - Holl Hoogte

8.: Ravasz Jonathan, fotókollázs

10.: ismeretlen fényképész felvétele, havala közvetítő

48.: Ravasz Jonathan, fotókollázs

72.: ismeretlen fényképész felvétele, a 2008-as londoni választások szavazóurnái

98.: ismeretlen fényképész felvétele, Wolfgang Streeck portréja

108.: Dirk-Jan Visser - Holl Hoogte

116.: Marek Kvetan - Who Has Bigger, 2012

122.: ismeretlen fényképész felvétele, Niklas Luhmann portréja

156.: Ulf Buschmann - Man and Architecture, 2010

FORDULAT

társadalomelméleti folyóirat

új folyam, 20. szám (2012/4)

a társadalomelméleti kollégium lapja

alapítva: 1985 **új folyam:** 2008 **szerkesztőbizottság:**

Böcskei Balázs, Csurgó Dénes, Győry Csaba, Jelinek Csaba, Pinkasz András, Sebők Miklós, Sidó Zoltán

tanácsadó testület: Andor László, Babarczy Eszter, Mészáros István, Tamás Gáspár Miklós, Weiss János

munkatársak: Berki Tamás, Leszák Tamás, Molnár Noémi Fanni, Ritecz Péter

lapterv: Galgóczi Gábor, Ravasz Jonathan **olvasószerkesztő:** Balikáné Bognár Mária

tördelő: Kállai Zsanett **kiadó:** Alapítvány a Társadalomelméleti Kollégiumért és a L'Harmattan Kiadó

felelős kiadó: a Társadalomelméleti Kollégium igazgatója

a szerkesztőség címe: 1092 Budapest, Ráday utca 43–45. **elérhetőség:** szerk@fordulat.net

web: <http://fordulat.net> **ISSN:** 1585 0560 **megrendelhető** a szerkesztőség címén, illetve:

terjesztes@fordulat.net

E szám megjelenését A tudományos képzés műhelyeinek átfogó fejlesztése a Budapesti Corvinus Egyetemen és Nemzeti Közszolgálati Egyetemen (TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0023) című pályázata és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.